
ТАРЖИМА САНЪАТИ

МАҚОЛАЛАР
ТЎПЛАМИ

5- КИТОБ

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
1980

Таҳрир ҳайъати:

З. ЕСЕНБОВ, К. ЯШИН, С. АЗИМОВ, Ҳ. ҒУЛОМ, А. МУХТОР,
В. РУЗИМАТОВ, Ғ. САЛОМОВ (масъул муҳаррир), Ж. ШАРИПОВ,
С. ШЕРМУҲАМЕДОВ, Ш. ШОМУҲАМЕДОВ, А. ҚАЮМОВ

Тўпловчи **Т. ЖўРАЕВ.**

Таржима санъати: Мақолалар тўплами (Таҳрир ҳайъати: Ғ. Саломов (масъул муҳарр.) ва бошқ.; Тўпловчи Т. Жўраев)— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980.—

Қ. 5. 3046.

Китобдан кўзга кўринган таржимашунос олимлар, моҳир таржимонлар, атоқли адиблар билан бир қаторда, ёш ижодий кучлар томонидан ёзилган мақолалар ўрин олган. Унда оригинал ва таржиманинг ўзаро диалектик алоқаси, шеърин таржима санъати, асл нусхага нисбатан таржимада содир бўладиган услубий мослаштириш, зуллисонанлик билан таржиманинг ўзаро муносабати, таржимон маҳорати сингари турли масалалар ёритилган. Тўплам бадий таржима муаммолари билан қизиқувчи барча китобхонларга мўлжалланган.

«Искусство перевода». Сборник статей. 5 ая книга.

83

С $\frac{70202-70}{М 352 (04)-80}$ 173—80 4603010202

© Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1980 й.

НАЗАРИЯ ВА ТАНҚИД

ҚУТЛУҒ МАҚСАДГА КАМАРБАСТА

1978 йил 23—25 октябрда Москвада А. А. Фадеев номидаги Марказий адабиётчилар уйида «Таржима назарияси соҳасида эришилган янги ютуқлар» мавзуида халқаро симпозиум бўлиб ўтган эди. Айни вақтда худди шу бинода 24—25 октябрь кунларида Халқаро таржимонлар федерацияси (ФИТ)* бюроси кенгашининг ҳамда ФИТ органи ҳисобланмиш «Вавилон» («Бобил») журнали таҳрир ҳайъатининг йиғилишлари ҳам бўлди. Бу йиғилишлар мазкур федерациянинг президенти, Франция ёзувчилар ассоциациясининг вице-президенти, ёзувчи ва таржимон Пьер Франсуа Кайе бошчилигида ўтди.

26—29 октябрда «Таржима назарияси соҳасида эришилган янги ютуқлар» хусусида Арманистон ССР пойтахти Ереванда адабий гурунг давом эттирилди. Бу адабий гурунг арманларда қадимул айёмдан буён удум бўлиб келаётган «Таржимон кун» сайли муносабати билан ташкил этилганди.

Халқаро симпозиумда Ўзбекистондан Жуманиёз Шарипов, Нинель Владимирова, Гулнора Гафурова, Ғуломжон Хўжаев сингари таржимашунос олимлар ҳамда ушбу сатрлар муаллифи ҳам қатнашдилар. Мен 24 октябрь кунини эрталаб, ФИТ бюросининг кенгаши олдидан президент Пьер Франсуа Кайе жаноблари билан танишиш шарафига муяссар бўлдим. Эртаси кунини 25 октябрда ФИТ президенти ҳамда у кишининг рафиқаси,

---

* ФИТ — французча Fédération Internationale des Traducteurs халқаро таржимонлар федерацияси) сўзларининг қисқартмасидан олинган.

федерация ходими Женевиве де Женеврей хоним билан таржима санъати мавзуларида суҳбатлашдик. Шу аснода мен унга таржима соҳасидаги бир нечта китоблар билан бир қаторда севимли илмий альманахимиз «Таржима санъати»нинг тўртинчи жилдини ҳам тақдим этган эдим.

Кейинги вақтларда жаноб П. Ф. Кайедан бир нечта мактублар олгандим. У Парижда ўзига тақдим этилган китоблар орқали бизнинг республикамызда таржимачилик ишларининг равнақиға қизиқиб қараётганлигини изҳор этган ҳолда, фурсатдан фойдаланиб, «Таржима санъати» тўпламининг ўқувчиларига, ўзбек ёзувчилари ва таржимонларига қизғин салом топширишимни лутфан илтимос қилган эди. Жаноб Пьер Франсуа Кайенинг топширигини бажо келтириш баробарида, қуйида унинг таржимасига қарашларини, ижодкор шахс сифатида миллий маданиятлараро таржимоннинг воситачилик миссиясига бўлган муносабатини акс эттирувчи сўзларини келтираман.

Файбулла Саломов

Қадим замонлардан бошлаб то ҳозирги кунларгача таржимонлар ғоят муҳим вазифага доим камарбаста: улар маданиятларни бир-бирига боғлашдек қутлуғ мақсадга хизмат қиладилар. Халқларнинг маънавий тарафдан бир-бирларини бойитишлари эвазига цивилизация қарор топади. Бинобарин, илғор қарашлар, кишиларнинг эркинлиги, тенглиги, қардошлиги ғояларини тарқатувчилар саналмиш таржимонларнинг роли бебаҳодир.

Мен учун таржима дастлаб санъатдир. Таржимани никоҳ йўли билан амалга ошириладиган иттифоққа ўхшатгим келади, шеърият таржимасини эса муҳаббатга асосланган никоҳга қиёс этгум. Никоҳнинг эса ўз йўл-йўриқлари бор. Барча мамлакатларда никоҳ қонун-қоидалари мавжуд. Бу ақидалар бизга маълум. Яна шуни ҳам аёнки, никоҳга киришганларнинг қисмати ҳамма вақт ҳам энгил кечавермайди. Эҳтимолки, худди шу нарса унга диққатни жалб этадиган омилдир. Хуллас, таржимачилик ишида бартараф этишимиз лозим бўлган мушкулотлар муқаррар бизнинг ҳунаримизга хос жозибадор хусусиятлардан бирини ташкил этади. Ҳамонки, биз ўз таржималаримизда донмий равишда бир муаллифдан бошқасига ўтиб турар эканмиз, бу бизнинг

полигамия (кўп никоҳлилик) хавфига мубтало бўлиш хавфи остида фаолият кўрсатишимиздан дарак беради. Буюк рус шоири А. С. Пушкин бизларни маърифат чопарлари деб атаган эди. Бу ғоят фахрли, ғоятда табаррук, шу билан баробар, бағоят масъулиятли бурч. Биз бошқа санъат соҳаларида меҳнат қилаётганларга, ўзга ёзувчиларга нисбатан турли халқлар яратган маданиятлар билан кўпроқ муносабатга киришимиз, зотан, худди шу бизнинг вазифамизнинг муҳимлигини белгиловчи нарса ҳисобланади. Биз ўзгаларни яхшироқ тушунишга даъват этилганмиз, зеро, уларни яхшироқ биламиз ҳам, негаки, уларнинг маданиятини қунт билан ўрганамиз.

Мен таржимонлар гарданига тушадиган масъулият ҳисси ҳақида гапирар эканман, бу шунчаки «даромади» гап эмас. Одамлар бир-бирларини дуруст англамас эканлар, хатарли тушунмовчиликлар содир бўлиши мумкин. Ҳамонки, биз бошқа халқларнинг қалбини яхшироқ тушунмас эканмиз, бундай тушунмовчиликларни бартараф этишга кўмаклашмоғимиз, бир-биримизнинг мурод-мақсадимизни ўзаро тушуниш, яқинлашиш ва дўстлашиш ҳаққи ҳурмати йўлида тер тўкмоғимиз лозим.

Утган асрнинг охирларида Л. Н. Толстой, Ф. М. Достоевский, И. С. Тургенев, Н. В. Гоголь, А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, М. Горький сингари буюк рус ёзувчиларининг ижоди билан танишиш французлар учун улкан кашфиёт бўлган эди. Бизнинг адабиётимизга уларнинг таъсири шак-шубҳасиздир. Князь Андрей, княжна Марья, князь Мишкинлар, Акакий Акакиевич ва рус адабиётининг бошқа қаҳрамонлари бизга Жюльен Сорель, Эмма Бовари сингари яқин бўлиб қолгандилар.

Кейинги йилларда Францияда совет адабиётига қизиқиш хийла ошди. «Галлимар» нашриётида Луи Арагон бошчилигида совет ёзувчилари асарлари сирасида чоп этилаётган таржималар барчага маълум ва машҳур. Бу мажмуада 50 номдаги асар босилиб чиқди. Француз таржимонлари совет ёзувчилари билан яқин алоқа ўрнатган ҳолда иш кўрмоқдалар. Мен шу нарсани мамнуният билан қайд этаманки, бундай ўзаро алоқаларнинг кенгайиши ва мустаҳкамланиб боришида ФИТ билан СССР Ёзувчилар союзининг фаолияти анча сезиларли бўлди. Биргаликда олиб борган интилишимизнинг самараси ўлароқ, мамлакатларимизда таржималар со-

нинг ошиши ҳамда уларнинг сифати анча яхшиланаётгани сезилмоқда.

Мен шу нарсани таъкидлашни истардимки, мазкур нашрларнинг юзага келиши турли мамлакатлар ёзувчилари билан таржимонлари ўртасидаги алоқаларнинг кенгайишига бевосита вобастадир. Коллоквиумлар (кенгашиш ва суҳбатлар), ижодий учрашувлар, делегациялар юбориб туриш — буларнинг барчаси китоблар туғрисида керакли ахборот алмашиш, бошқа халқлар маданиятига чуқур кириб боришга имкон туғдиради. Таржимонларга эса бундай учрашувлар жудаям фойдали. Тил жонли, абадий ўзгариб турадиган қурилмадир, бас, муайян мамлакатнинг халқи, зиёлилари билан жонли алоқалардан ажралган ҳолда баркамол таржима яратиш амримаҳол.

Шу нарса янада муҳимки, худди ана шундай учрашув кезларида халқлар дўстлиги ва биродарлиги ришталари боғланади. Замон нотинч. Омма келажакка ташвиш билан боқмоқда. Кишиларнинг бир-бирларини ўзаро тушуниб олишлари, бир-бирларига ишонишларини иложи борича кўпроқ таъминлашга кўмаклашиш учун таржимонлар ўзаро учрашиб, муҳим маданий проблемаларни муҳокама қилиб, ўз ҳаракатларини маълум режа асосига қурмоқлари даркор. Бундай учрашувлар бир-биримизнинг мурод-мақсадимизни бемалол тушуниб олишимизга имкон туғдириши мумкинлигига астойдил ишонамиз.

Яна мени ҳайрон қолдирган бир нарса хусусида алоҳида тўхтамоқчи эдим. Учрашувлар давомида ҳар гал бизнинг қаршимизда СССРнинг турли ўлка ва республикаларидан келган совет ёзувчилари намоён бўладилар. Мен ва ҳамроҳларим уларнинг маърузаларини жуда катта эътибор билан тингларканмиз, шундай кучли шахс, шундай оригинал, ўзига хос тафаккур соҳибига дуч келамизки, бундай ажойиб инсонларни ҳамма жойдан ҳам топиб бўлмайди.

Жанобингизни совет ёзувчилари шаънига ҳамду сано ўқияпти, деб ўйламангиз. Зинҳор. Бизда шундай таассурот туғилдики, совет адибларининг ботиний оламидаги табиий фазилат сизларнинг маданий маъмуригингиз билан чамбарчас боғлиқдир. Хорижий ўлкаларда совет адабиётига бўлган қизиқини муттасил ошиб боршига ишончим комил.

БАДИИЙ ТАРЖИМАГА БУГУНГИ ТАЛАБ

Мени жуда ташвишлантириб келаётган асосий нарсадан гапни бошлайман. Бадий таржималар савияси ҳозирги даврда беҳад оммавийлашган таржимачилик фаолиятимиз кўламига муносибми? Ўзга тиллардаги адабиётларда яратилаётган сара асарларнинг барчасини рус тилига таржима қилиб улгурияпмизми? Ёки бошқача айтганда, ноқеракларини — хом-хатала, заиф, юмалоқ-ёстик қилиб, апил-тапил ёзилган нарсаларни дўндириб ўғирмаётибмизми? Бошқа томондан, рус классикаси ва ҳозирги замон рус совет адабиёти асарларининг СССРдаги қардош халқлар тилларига таржималари нечук аҳволда? Пушкин, Лермонтов, Толстой, Чехов, Горькийлардан ўтгизинчи йилларда қилинган таржималар бадий таржима сифатига нисбатан ошган ҳозирги талабларга ҳамма вақт ҳам жавоб бера оладими? Ҳолбуки, иттифоқдош ва автоном республикаларда мактаб талабалари рус классик адабиётини ҳамон ўша таржималар асосида ўрганишади ва ҳоказо.

Даромади суҳан қабиллида баъзи статистик маълумотларнинг мағзини чақайлик.

Совет Иттифоқида нашр этилаётган ҳар учта китобдан биттаси (бадий адабиётни назарда тутаман) — таржима маҳсулидир.

Мамлакат миқёсида нашр ишларининг кўлами хусусида гап кетадиган бўлса, мунтазам рақамлар қуйидагича: ҳар йили тахминан саккиз мингта ном остида янги нарсалар чоп этилади, улардан икки ярим мингтаси — таржималардир.

Ҳозирги замон совет адабиёти ўнлаб тилларда барпо этилади; бу — турфа миллий адабиётлар ўзаро алоқа қиладиган майдон бўлиб, уларнинг узлуксиз ўзаро алоқаси, бир-бирларини бойитиши, ўзаро таҳсил кўришларида асосий восита бадий таржимадан иборат.

Ўқувчини рақамлар билан ҳайратга солиш учун бу гапларни айтаётганим йўқ, — келтирилган маълумотлар кўпчиликка маълум. Совет Иттифоқи бугунги кунда энг йирик «таржима салтанати» эканлиги ҳам, совет бадий таржима мактаби қарор топганлиги ҳам эътироф этилган. Мен фақат бу рақамларни кундалик адабий ҳаётга тадбиқ этмоқчиман, холос. Шу асосда адибларимизнинг ўз одатий фаолиятларида машғул бўладиган конкрет амалий ишлари ҳақида тасаввур туғдиришга, буларнинг барчаси таржимоннинг ҳаёти ва хизмати, унинг адабиётда ҳамда жамиятда тутган ўрнига қандай таъсир этишини мушоҳада қилиб кўришга уринаман. Эслатиб ўтилган рақамлар, бамисоли, эришилган натижа, улкан ғалаба эвазига қўлга киритилган гулчамбар сингари, ҳаммамизни лол қолдиради, — лекин бу баҳайбат таржимавий фаолият қандай қилиб амалга оширилади ва бошқарилади? Ахир, икки ярим минг номдаги иш китоб босиш машиналарига ўз-ўзидан бориб тушмайди-ку, — бу текстларни топиш, саралаш, адабий таҳрирдан ўтказиш, яъни «меъёрига етказиш» талаб қилинади. СССР Ёзувчилар союзида эса «соф» таржимонлар сони беш юзга яқин. Булардан ташқари, жуда кўпчилик адиблар ўзларининг оригинал яратувчилик ишлари билан таржимавий фаолиятни қўшиб олиб борадилар, шоирларга келганда шунини дадил айтса бўладикки, барча республикаларда аксарият шеър усталари мунтазам равишда таржима билан шуғулланадилар. Ҳозир СССРда бадий таржима адабиётининг йиллик тиражига келганда — юз миллион нусхадан ортиқ. Бу таржима денгизини ўқувчилар томонга қараб йўналтириш, бадий қиммати, зуваласи, аниқлиги меъёрини тайин этган ҳолда, сарагини саракка, пучагини пучакка ажратиб чиқишга тўғри келадикки, мана шу ерда адабий жараённи тартибга солиб турувчи муҳим восита — таржима назарияси ва таъқиқи иш беради... Йил ўн икки ой аҳвол шу, беҳад улкан таржимавий фаолият кенгайиб, кучайиб, орқаси мустаҳкамланиб, аҳамияти тобора ошиб бораверади. Эндиликда бу чинакам давлат аҳа-

миятига эга бўлган иш, бинобарин, бизнинг мамлакатимизда таржимага эътибор ҳам шунга лойиқдир...

Хўш, бизда ҳақиқий, истеъдодли таржимоннинг қор-ҳоли қандай? Унинг қандай ҳуқуқлари бор? Ўз конкрет тажрибамга таянган ҳолда, ана шулар тўғрисида гапирмоқчиман. Хизматим хусусиятига кўра, менда икки томонлама тажриба ҳосил бўлган. Биринчидан, бу менинг таҳриримда чиқаётган «Дружба народов» журнали бўлса, иккинчи томондан, СССР Ёзувчилар союзи правлениесининг Бадий таржима советидир,— бу советга мен ажойиб украин шоири ва таржимони Микола Бажан ҳамда ўтқир грузин шоири, ёзувчи Григол Абашидзе билан биргаликда раислик қиламан.

Гапни журналдан бошлайман. Йилига журналнинг ўн иккита сони чиқади, ҳар бирига айни паллада республика адабиётларидаги (рус адабиёти ҳам шу жумлага киради) энг қизиқ нарсани топиб бериш керак. Рус адабиёти «асл нусхасида», қолганлари эса таржималарда босилади. Доғистон ёки Эстонияда, Ёқутистон ёки Украинада, Туркменистон ёки Узоқ Шарқда бунёд этилган янги роман ёки қисса, янги дoston ёки шеърлар туркумини қай тариқа излаб топамиз?

Мана худди шу ерда бизга таржимон ёрдамга келади.

Бизнинг шароитимизда таржимон шунчаки тил билгич эмас. Шу билан бирга, бадий матнни қайта яратувчи шунчаки истеъдодли адиб ҳам эмас (аммо масаланинг бу тарафи муҳим, негаки, гарчи кўп тил билагон полиглот бўлгани билан, ўзи кам қобилиятли адиб бўлса, ундайларнинг омади юришмайди). Таржимон баайни эксперт, бирон ўлка адабиётининг билимдони, бирон республика билан доимий алоқадаги кишидир. Москвада турадимиз ёки «ўз жойида» истиқомат қиладими, бундан қатъий назар, у айни ўлканинг маданиятини биладиган, матбуотни кузатиб борадиган, у ердаги ёзувчилар билан бевосита алоқадор киши бўлиши лозим. Қисқаси, таржимон ўлканинг ўзига хос «мухтор вакили» бўлмоғи даркор, биз унга шундай одам деб қараймиз, ишонамиз.

Баъзан шундай бўлади: таржимон бизга текст келтиради ё бўлмаса муаллифнинг ўзини бошлаб келади. Масалан, олайлик, эстон тилидан ўгирувчи ажойиб таржимон Ольга Самма ёзувчи Яаан Кроссинг эндиликда

кенг шуҳрат топган тарихий прозаси «Дружба народов» саҳифаларида босилиб чиқишига ташаббускор бўлган эди. Чунончи, эстон адабиётида донг қозонган Кросснинг насрий асарлари — «Тўрт монолог...», «Осмоний тош» ва бошқалар бизда босилган бўлиб, улар кейинчалик Бутуниттифоқ адабиётида ҳам донг таратди.

Бошқача аҳвол ҳам содир бўлади: журнал ажойиб бир муаллифга таржимон қидиради. Нимага асосланиб? Биз шунга асосланамизки, Бутуниттифоқ ўқувчиси асл нуханинг қуп-қуруқ ўғирмасини, яъни унга асарда нима ҳақда ҳикоя қилинаётганидан ахборот берувчи нарсага эмас, балки оригиналнинг таъсир қувватини етказувчи бадиий эквивалентга эга бўлсин. Бинобарин, айтайлик, рус тилига таржима қилувчи киши рус прозасининг устаси бўлиши керак. Демак, бизнинг талабимиз қатъийлашади: йирик рус ёзувчиларини таржимага жалб қиламиз. Масалан, қозоқ ёзувчиси Абиш Кекилбоев асарлари таржимасига — Василий Беловни, ўзбек ёзувчиси Асқад Мухтор таржимасига — Константин Симоновни, Одил Ёқубов таржимасига — Владимир Дудинцевни «тортидик...»

Масаланинг нозиклигию душворлиги нимада? Асл нуха тилини билмайдиган рус ёзувчиси тағлама-таржимадан фойдаланишга мажбур. Иттифоқо биз шу зайлда таржима ҳақидаги ҳозирги барча мунозараларнинг танакори: тағлама (подстрочник) муаммосига дуч келамиз. Дафъатан айтиш керакки, биз шундай бир идеалга эришишга интиламиз, токи, ҳар бир таржимон ҳам адабий маҳоратни, ҳам тилларни тўла-тўқис эгаллаган бўлсин. Лекин ҳозирча, амалда, биз бунга турли кишиларнинг билими ва тажрибасини бирлаштирган ҳолда эришмоқдамиз.

Қозоқ ёзувчиси Абдижамил Нурпеисовнинг ажойиб «Қон ва тер» романини олайлик. Бизга уни икки ёзувчи: Гарольд Бельгер билан Юрий Қазаков таржима қилиб беришди. Уларнинг бири умр бўйи Қозоғистонда яшайди, қозоқ тилини билади, болалигидан бошлаб қозоқларнинг маданиятини ўзига сингдирган, уни жуда яхши ҳис этади. Бошқаси эса рус лирик прозасининг моҳир устаси. Шундай экан, Г. Бельгер Ю. Қазаковга тағлама тақдим этади, у эса гайёр матнга сайқал беради, деб бўладими? Сира-да! Бельгер ўзи ҳам ўткир стилист, Қазаков эса қозоқ материалини ў р г а н а д и. Лекин уларнинг

ҳар бири ўз соҳасида зўрроқ. Иккаласи биргалашиб тер тўкади, улар тажрибасининг қўшилишидан эса айни муддао — қозоқча бадиий асарнинг муқобили ҳосил бўлади. Рус китобхонларига Нурпеисов романи маъқул тушганлиги топилган тадбирнинг тўғрилигини кўрсатади; таржимага ҳамма нарса — асл нусхани билишни ҳам, унинг лисоний жилваларини ҳис этишни ҳам сафарбар қилмоқ зарур, айни вақтда рус тилининг воситаларини ҳам шундай эгаллаган бўлиш даркор. Бир мақсад йўлида тағлама автори билан адабий таҳрирчи, ҳар бири ўзинча эмас, балки бир ёқадан бош чиқариб ишлайдилар (ўттизинчи йилларда нуқул шундай қилинарди), лекин бизда эса икки таржимон барабар меҳнат қилади, уларнинг ҳар бири қўлга киритган бадиий самарага баб-барабар жавоб берадилар.

Бизнинг наздимизда, таржимон буюртмани бажарувчи кимса эмас, балки ижодкордир. Ҳатто у бирламчи, илк таржима ҳисобланмиш тағлама яратаётганда ҳам шундай. Биз тағламага талабни оширдик, босилиб чиққан ишнинг сарварағида «хомаки» таржима авторининг номини ҳам ёзадиган қилдик, аслида, уни муаллифга тенглаштирдик.

Баъзан журнал таҳрир юзасидан туғиладиган барча ташвишлар билан таржимонга мурожаат қилади, шу тариқа таржимон муаллифни ҳам ишга жалб этади. Нашриёт шартномаси ҳам фақат муаллиф билан эмас, балки муқаррар таржимон билан бараварига тузилади, гоҳо муаллифдан ҳам кўра олдин таржимон билан тузилади. Таҳрир давомида эътирозлар одатда таржимонга йўлланади. Иш ўнгидан келган тақдирда эса, барча сийловлар: журналнинг йиллик мукофоти ҳам, танқидчилик эътибори ҳам, бўлиқ қалам ҳақи (гонорар) ҳам — барчаси таржимонники.

Шеър масаласида ҳам гап шу, айтилганларни такоррлаб ўтирмайман: юқорида қайд этилганидай, мамлакатимиздаги деярли барча йирик шоирлар таржима қиладилар; иззат-икром, кўп йиллик мустаҳкам алоқа ўрнатишган. Шоир-таржимонлар билан муомала-муносабатимиз яхши. Бирон рус шоири, айтайлик, Евгений Евтушенконинг, муайян республика (айни ҳолда Грузия) билан боғлиқ шеърлар туркуми, шунингдек, ўша республика шоирлари ижодидан қилган таржималарини бажонидил босиб чиқарамиз. Одатда, «тил бириктириб»

тузилган бундай иттифоқ Россияда ҳам, ўша республикада ҳам ўзига хос ҳавас пайдо қилади.

Танқид ҳақида. Мен Виталий Коротичнинг «Вопросы литературы» журналида босилган мақоласини мароқ билан ўқидим, — мазкур журнал таржима проблемалари юзасидан қизиқарли ва фойдали баҳс очган. Лекин ойлик адабий нашрлар орасида фақатгина «Дружба народов» ўз саҳифаларида «Бадий таржима: муаммолар ва мулоҳазалар» деган мунтазам лавҳа ташкил этган. Бунда таржимашуносликнинг долзарб проблемалари бўйича назарий мақолалар бериб борилади; гоҳо, агар лойиқ мавзу чиқиб қолса, редакция «давра» ташкил этиб, атрофига таржима усталари билан экспертлар, назариячилар билан амалиётчиларни чорлаб, умумий қизиқиш тугдирадиган бирон масалани муҳокамага қўяди, сўнг-ра қатнашувчи томонларнинг фикр ва мулоҳазаларини эълон қилади. Бундан ташқари, журнал доимий равишда янги таржималарга тақризлар бериб боради, хомхатала таржималарни чимдийди (турган гап, таржима кўлами бу қадар кенг қанот ёзган бир шароитда фирромлик ҳоллари ҳам унда-бунда учраб туради), фирром таржимонлар танқид найзасининг ўткир дамига дучор бўлиб турсалар, ёмон бўлмайди.

Албатта, биз журнални қандай ҳолга етказишга интилаётганимиз хусусида гапирдим. Ҳамма нарса ҳамма вақт ҳам кўнгилдагидай бўлавермайди, албатта. Фақат жаннатда шундай бўлармиш.

«Советский писатель» нашриётида чиқадиган «Мастерство перевода» (Таржима маҳорати) йиллик тўплами бизда ва хорижда кенг танилган. Бироқ бу нашрнинг ўз муаммо ва қийинчиликлари бор. Китобнинг ҳар бир йиллик сони бениҳоя кечиктириб юборилади, у кўплаб нашриёт хархашаларига дучор қилинади. Мазкур нашр услубининг қуруқ илмийлиги унинг нуқсони саналади. Йиллик тўплам ҳозирча бугунги таржимавий адабий жараёнга дадил таъсир ўтказа олмаяпти.

Бизда бадий таржима масалалари юзасидан муқаррар журнал чиқиши керак. Дарвоқе, ўттиздан ортиқ мамлакатда шундай журнал бор.

Энди бошқа «минтақа»дан — ўз мавқеимга кўра СССР Ёзувчилар союзи правлениесининг Бадий таржима совети тарафидан туриб таржимоннинг аҳволига назар ташлашга ҳаракат қиламан.

Бу советнинг ижодий союз ичидаги ўрни қуйидагича. СССРдаги конкрет адабиётлар бўйича, республикалар сонига мувофиқ, ўн бешта совет бор. Булардан ташқари, «мавзулар»га кўра — танқид ва адабиётшунослик, болалар ва ўсмирлар адабиёти, ҳарбий-бадий адабиёт ва ҳоказо советлар мавжуд. Кейинги типдаги кенгашлар жумласидан бўлган Бадий таржима совети амалда биринчи туркумдаги ўн бешта совет билан ҳам чамбарчас боғлиқ, чунки муайян адабиётлар соҳасида доимий ишлайдиган таржимонларга таянади.

Бадий таржима совети не зайлда фаолият кўрсатади? Даставвал семинар йиғилишларни айтиш керак, бунда мутахассислар янги хабарлардан огоҳ бўладилар, тажриба алмашадилар. Кўпинча пленум Москвада чақирилади, унга республикалардан ҳам келиб қатнашадилар, ё бўлмаса бирон республикада пленумга тўпланишиб, муҳокама қилинадиган масала ўша жойнинг таржима проблемалари билан уйғунлаштириб муҳокамадан ўтказилади. Ереван, Тошкент, Сухумида шундай пленумлар чақирилган.

Бадий таржима проблемаларига қандай аҳамият берилаётганлигини қуйидаги мисолдан ҳам билса бўлади: СССР ёзувчиларининг олтинчи съезди бир қанча махсус комиссиялар тузиб, уларнинг йиғилишларида делегатлар пленар йиғилишларига қараганда тегишли ижодий проблемаларни жуда диққат билан қараб чиқдилар. Бадий таржима комиссиясининг фаолияти, кўпчиликнинг эътироф этишига қараганда, катта қизиқиш уйғотган ва ёзувчилар жамоатчилиги ўртасида чуқур таассурот туғдирган.

Айрим республика ёзувчилар ташкилотларининг тажрибаси ҳам диққатни ўзига тортади. Биринчи галда Грузия, Литва ва Эстония Ёзувчилар союзларини тилга оламан. Бу республикаларнинг Ёзувчилар союзлари Москванинг ёрдамини кутиб ўтирмасдан, грузин, литва ва эстон адабиётида пайдо бўлган сара асарларни рус тилига, бошқа қардош республикалар ёзувчиларининг асарларини ўз адабиётлари тилларига таржима қилиш билан узлуксиз, жиддий шуғулланадилар. Уларда маҳаллий таржимон кадрлар ҳам тайёрланади, москвалик таржимонлар, марказий нашриётлар билан яқиндан алоқа боғланади. Бошқа республикаларда ҳам бу тажрибадан фойдаланишса ёмон бўлмасди.

Совет адабиётининг халқаро таржимавий алоқалари советимиз фаолиятининг энг муҳим тармоқларидан бирини ташкил этади. Совет адабиёти таржимонларининг халқаро учрашувлари одат тусига кириб қолди. Биринчи учрашув 1967 йил кузида Москвада бўлиб ўтганди. Унда 22 мамлакатдан 68 таржимон қатнашган. 1976 йил охирида тўртинчи халқаро учрашув бўлди. Ушанда Москвага 35 мамлакатдан 90 нафар меҳмон келган эди. Қатнашчилар совет танқидчиларининг адабиётимиз прозаси, шеърини ва драматургиясидаги янги майллар ва ҳодисалар ҳақидаги докладларини тингладилар. Сўнгра меҳмонларимиз Украина, Белоруссия ва Татаристонга равона бўлдилар, у ерларда учрашув ва суҳбатлар давом эттирилди. Кенгаш давомида «Халқларнинг бир-бирларини ўзаро тушуниб олишларида бадий таржиманинг роли» мавзуида «давра» ташкил этилди. 1978 йил октябрида ўтган халқаро учрашув таржима назарияси масалаларига бағишланди. Бундай учрашувлар совет адабиётининг хорижий ўлкалардаги дўстларига мамлакатимизни янада яхшироқ танишга, адабиётимиздаги энг янги майлларга қараб мўлжал олишга кўмаклашади.

СССР Ёзувчилар союзи хорижий адиб-таржимонлар учун М. Горький номидаги махсус мукофотларни жорий этган. Л. Стоянов (Болгария), Жужа Раб (Венгрия), Л. Ремане (ГДР), Лили Дени (Франция), И. Йокэмура (Япония), Игорь Сикирицкий (ПХР), Мили Клопчич (ЮСФР), Чойжилин Чимид (МХР), Викториано Имберт (Испания), Мария Скрипник (Канада), Мариам Мортон (АҚШ) шундай мукофотга сазовор бўлдилар.

Совет таржимонлари Халқаро таржимонлар ташкилоти (ФИТ) ҳамда унинг органи — «Бобил» журналида иштирок этадилар.

Бас, ички таржимачилик ташвишларимизга қайтман.

Бизда махсус таржимавий нашрларнинг аҳволи қалай? Ҳозир бизда иккита ана шундай нашр мавжуд. Бирини юқорида эслатиб ўтдим. Бу «Мастерство перевода» (Таржима маҳорати) йиллик тўпламидир (ҳажми 30 босма табоқ, тиражи 10 минг нусха). Ёзувчилар ўртасида кенг тарқалган. Унда ҳозирги таржимашунослик проблемалари бўйича олиб борилаётган тадқиқотлар чоп этилади, совет ва хорижий таржима усталарининг

қайноқ, ижодий тажрибалари таҳлил қилинади. Бироқ, яна такрор айтаман, бу йиллик тўпламлар жуда қуруқ илмий услубда яратилади, тиражи ниҳоятда кам. Иккинчи тўплам «Тетради переводчика» (Таржимон дафтарлари) деб номланади, уни Халқаро муносабатлар институти нашр этади. Бу тўплам янада қуруқ ва деярли ҳеч кимга маълум эмас.

Эртанги кун бугун туғилади. Иш давомида биз таржимачилик ишининг навбатдаги босқичини таъминлайдиган янги формаларни қидирамиз,— бу фаолият эса тобора юксалиб бормоқда. Грузин, литва, эстон тажрибаларидан фойдаланиш зарур. Чунончи, Грузия Ёзувчилар союзида иш олиб бораётган махсус комиссия рус адабиёти ва бошқа республикалар адабиётларида пайдо бўлаётган барча янгиликларни ҳисобга олиб, уларнинг намуна-таржималари ва аннотациясини беради. Ўзига хос «тағламалар банки» яратишга тараддуд кўрилмоқдаки, бу грузин тилига ўгирилиши лозим бўлган энг яхши асарларни тезда қидириб топиш, таржимани ҳаялламай амалга оширишга қулайлик туғдиради. Бироқ, шуниси ҳам борки, тағлама айни вақтда наридан-бери, қўлбола қилиб ясалмасдан, балки ишнинг кўзини билиб яратилган, филологик шарҳланган матндан иборат бўлиши даркорки, у ҳар бир таржимани бадий тарафдан мукамал тарзда амалга оширишда пухта замин бўлиб хизмат қилсин.

Таржимонларга махсус Давлат мукофоти таъсис этиш масаласи кўндаланг турибди. Шунга айтиш керакки, яхши таржимонлар бундан илгари ҳам Давлат мукофотлари билан тақдирланганлар. 1946 йилда М. Лозинский Дантенинг «Илоҳий комедия»сини рус тилига ўгирганлиги учун СССР Давлат мукофоти лауреати бўлган, 1949 йилда Шекспир сонетларини рус тилига таржима қилганлиги учун С. Маршак шу мукофотни олишга сазовор бўлган, 1950 йилда А. Мицкевичнинг «Пан Тадеуш» асарини украин тилига таржима қилганлиги учун М. Рильский шу мукофотни олган, 1978 йилда Н. Любимов ҳам тақдирланган. Лекин фақат бугунги кунда, бизнинг мамлакатимизда, таржимачилик иши чинакам давлат миқёсида қанот ёзган, таржимон ҳақиқатан ҳам адабий жараённинг энг кўзга кўринган намоёндасига айланган, таржима воситасида китобхонларнинг бошқа халқлар адабиётлари билан шунчаки ўзаро

танишуви содир бўлиб қолмасдан, балки миллий маданиятларнинг асосли равишда бир-бирларини ўзаро бойи-тишлари амалга ошаётган, бинобарин, таржима халқларнинг байналмилалий алоқаси омилига айланган бир вақтдагина,— энг яхши таржима учун йиллик м а х с у с Давлат мукофоти жорий этиш масаласи қўзғалди.

Таржима сифати, юксак таржимон маҳорати ва бошқа шу сингари масалалар ана шунинг учун ҳам ғоятда муҳим аҳамиятга молик бўлиб қолди. Токи ўгирилган асар китоблар «харитаси»даги «катакча»ни тўлдиришгагина ярамасдан, балки Ватан адабиётида арзигули ҳодиса бўлиб қолсин.

Ана шу проблемаларни биз кун сайин ҳал қилиб боришимиз керак.

МУРАККАБ САНЪАТ

Таржима ҳақида биз кўпинча ахборот тарзидагина гапиришга ўрганиб қолганмиз, ким нималар таржима қилганлигини таъкидлаёмиз, қолаверса, текстларни қиёс қилиб, уларнинг муқобиллик даражасини белгилаймиз. Мен гапни шундан бошламоқчиманки, бизнинг кунларимизда таржима — одатий маънодаги таржимагина эмас. Эндиликда таржимани бадий ижод сифатида баҳолаб, бу соҳадаги ишимизнинг маънавий потенциали ҳақида гапириш жоиз, деб ўйлайман.

Биз ҳаммамиз бадий сўзни, адабиётда поэзияни, барча жанрларда илҳомбахш поэтик руҳни яхши кўраммиз. Шунинг учун ҳам таржима қилинган ҳар бир адабий сўзга меҳр билан, эҳтиёт билан қараб, бу борадаги хато ва нуқсонлардан қаттиқ ранжиймиз. Адабий таҳлил — ҳамма вақт бир оз ноқулай иш ҳисобланади, чунки бу — поэтик организмни оддий сўзлар билан тушунтиришга интилишдир, илҳомбахш бадий ҳисни идрок этишга, бировнинг табиий истеъдод алангасини одатдаги турмушга татбиқ этишга уринишдир.

Гап ҳақиқий санъатнинг бетакрор эканлиги, унинг шунчаки муқобил таржимаси ҳам маҳол эканлиги ҳақида кетяпти. Булар ҳаммаси таржима ишимизни, бадий бойликларни ўзга тилда қайта яратишга яқинлаштиради. Таржима ишининг моҳияти ва масъулияти ҳозир шу қадар юксалдики, энди улар таржима деган одатдаги сўз доирасига сиғмай қолди.

Таржимон тил материаллари йиғиндиси билан эмас,

эстетик қонуниятлар асосида уюшган бадий асар билан иш кўради. Бироқ таржима ҳақида ёзганда ёки гапирганда кўплар ҳали ҳам ҳунар технологияси, турли тиллар структурасининг қиёсий таҳлилидан нари ўтмайдилар, гўё таржимон иш жараёнида сира ҳам ҳис-ҳаяжонга берилмайдигандек. Ҳолбуки, таржима аслида авторнинг давомидир. Шоира Зулфия бир ижодий гурунда Мустай Каримнинг «Ой тутилган тунда» асарини қандай ҳаяжон билан таржима қилганини гапириб берган эди. «Мен гоҳо бунинг таржима иши эканлигини, ҳатто оригинални ҳам унутиб, худди ўз ижодим устида ишлагандай ҳаяжонланардим», деган эди у. Аммо биз биламизки, бу — барибир таржима, автордан ташқари яна бир шоирона қалб оташидан ҳарорат топган ажойиб ижодий таржима бўлиб чиқди.

Энг яхши таржимонлар аввал узоқ вақтгача таржима қилинадиган автор образлари ва ғояларининг жонли ҳаёти билан яшайдилар. Бу улар учун шунчаки таржимагина эмас, катта маҳорат мактаби ҳамдир. (Менингда, таржимон ўз ижодий имкониятларидан паст асарни таржимага олмаслиги керак.)

Бизда жаҳон адабиётининг ва рус классикасининг ажойиб намуналари таржима қилинган. Эсда тутиш керакки, ҳар бир таржима наشري янги бир китобгина эмас. У халқнинг маънавий маданиятига, бадий ривожига албатта нимадир қўшади. Поэзиямизда фалсафий категориялар, лаҳза ва мангулик, виждон ва инсоний бурч сингари абадий мотивлар кучаяр экан, бунда «Фауст» ва «Илоҳий комедия» сингари юксак поэтик асарларнинг яхши таржималари (Э. Воҳидов, Абдулла Орипов) ҳам сабаб бўлаётир десак, хато қилмаймиз. Катта прозамизда юмористик қиссаларнинг пайдо бўлишини Ильф ва Петров асарларининг таржималари (Мирзиёд Мирзоидов) билан боғлашга асосимиз бор. Кейинги йилларда таржима қилинган «Улуғ Пётр», «Жиноят ва жазо», «Манас», «Шоҳнома», Н. Островский ва К. Симонов, Авижюс ва Чапек романлари, Айтматов қиссалари ҳам ҳозирги маънавий-ижодий ҳаётимизда изсиз қолмаслигига аминмиз.

«Таржима санъати» альманахининг тўртинчи китобини муҳокама қилганда таржимонларимиз бу ҳақда муфассал гапирдилар, таржима ишини кенг маънавий аспектда баҳолай билиш, таржима назариясини чуқур

ишлаб чиқиш зарурлигини таъкидладилар. Бунинг учун бизда яхши илмий кучлар, шу соҳада диссертация ёқлаган фан докторлари, фан кандидатлари бор. Ўзбекистон Фанлар академияси Тил ва адабиёт институтининг таржима сектори, Тошкент ва Самарқанд давлат университетларининг махсус кафедралари таржима назарияси билан шуғулланади. Бизда катта амалий тажриба тўпланган, жаҳон ва СССР халқлари адабиётларидан ҳар йили кўплаб асарлар таржима қилинмоқда. Мирзақалон Исмоилий, Миртемир, Ваҳоб Рўзиматов, Кибриё Қаҳҳорова, Одил Шаропов, Малик Раҳмон, Миркарим Осим, Ҳибзиддин Муҳаммадхонов, Қодир Мирмуҳаммедов сингари таржимонларнинг ижодий тажрибалари илмий ишларга, диссертацияларга асос бўларлидир. Лекин катта хизмати сингган кўпгина таржимонларимиз борки, уларнинг ишлари ҳақида ҳали ҳеч нарса ёзилмаган. Танқидчи ва адабиётшуносларимиз ҳам, адабий-бадний журналларимиз ҳам таржима муаммолари билан кам шуғулланадилар.

Бу масалаларни кенг ёритиш учун имкониятларимиз ва фаолият майдонлари эса кенг. «Таржима санъати» альманахининг тадрижий чиқишини таъминламоқдамиз. Тажрибали таржимон ва ёзувчилар, амалиётчи ва назариячилар унда самарали иштирок этишлари мумкин бўлади.

Таржима — сермуаммо санъат. Унинг хусусияти тўғрисида кўпгина зиддиятли фикрлар туғилиб келган. Мутлақо амалий ёндашилганда ҳам ишнинг мураккаблиги кўриниб туради; театр ҳам, кино ҳам таржимасиз ривожланомайди. Таржиманинг ҳар бир тури, ҳар бир жанр ўз таржима муаммоларига эга. Буларнинг барчасини аста-секин ечиб, мураккаб, универсал соҳани баҳоли қудрат олға силжитаётган заҳматкаш таржимонларимиз катта гоъвий-бадний вазифани адо этмоқдалар. Айтиш мумкинки, таржимонларимизнинг ҳозирги авлоди республикада профессионал бадний таржима санъатига асос солди. Улар таржима нашрининг перспектив планларини ишлаб чиқишда, ёш таржимонлар етиштиришда фаол иштирок этдилар. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида Ўзбекистон Ёзувчилар союзи бадний таржима кенгаши аъзоларининг иштироки билан жаҳон адабиёти намуналарини таржима қилиш ва нашр этиш перспектив плани ишлаб чиқилган. Данте, Гёте, Фир-

давсий, Шекспир, Достоевский асарлари шу план асо-
сида чиққан нашрлардир. Нашриёт ташаббуси билан
«Дўстлик кутубхонаси» нашрининг кенг плани ишлаб
чиқилди. Унга мамлакатимиздаги қардош адабиётлар-
нинг юзлаб шеърий ва насрий асарлари киради. «Ада-
биётимиз дўстлари» кутубхонаси ҳам чиқа бошлади.
Шу кунларда китобхонларга етиб борган айрим танлан-
ган таржималар китоблари шу кутубхонадандир. Унга
атоқли таржимонларнинг ўзбек адабиёти учун қилган
хизматларидан энг асил қисми киритилган.

Таржимонлар коллективимизнинг Иттифоқ миқёси-
даги ижодий алоқалари кенгаймоқда. Бизнинг вакилла-
римиз ўтган йили Москвада ва Тбилисида бўлган Бу-
туниттифоқ кенгашларида қатнашиб, совет таржимачи-
лик мактабининг 60 йиллик фаолиятини таҳлил этишда
бевосита иштирок этдилар. Совет таржимонларининг
халқаро алоқалари ҳам мустаҳкамланаётир. Ўтган йили
Бутуниттифоқ бадий таржима кенгаши Монреаль
конгрессида Халқаро таржимонлар федерацияси тарки-
бига қабул қилинди. Федерациянинг яқинда Белградда
бўлиб ўтган бюро мажлиси таржимонларнинг халқаро
журнали ишини кўрди. Будапештда чиқадиган бу жур-
нал редколлегиясида совет таржимонлари ҳам ишлай-
дилар, унда кўп миллатли совет бадий таржима мак-
табининг ютуқ ва тажрибаларини ёритишга катта ўрин
берилади.

Таржимонлар кенгашининг фаолияти кўп қиррали-
дир. Унинг ишида ҳали жиддий камчиликлар ҳам кўп.
Миллий тиллардан рус тилига таржима қилиш борасида
мураккаб муаммолар турибди. Рус тилига таржима
қилинган авторлар ижодий ўзига хосликларни йўқотиб
қўймоқдалар. Баъзи ёзувчилар ўз асарлари таржима-
сини авторизация қилиш пайтида етарли талабчанлик
кўрсатмайдилар. Баъзи ўртача асарлар таржимада ях-
ши, яхши асарлар эса ўртача бўлиб қолаётир. Назаримда,
ҳозир таржимага авторларнинг ўзи актив аралашади-
ган пайт етди.

Рус тилига таржима қилишда дастлабки сўзма-сўз
таржима босқичи ҳали бир заруратдир. Лекин сўзма-
сўз таржима қилиш иши ҳозир анча ночор аҳволда. Бу
ишнинг моддий фонди, негадир, жуда камайиб қолди.
Шунинг учун сўзма-сўз таржима билан шуғулланувчи-
лар ҳам тарқаб кетдилар. Ўзбек адабиётидек катта, бой

адабиётда сўзма-сўз таржима ишларининг бу хилда қаровсиз қолганлиги ачинарлидир.

Таржимонлар кенгаши атрофига уюшган катта ижодий коллектив жиддий ижодий муҳокамалар уюштириш, таржима планларининг бажарилишига энг яхши профессионал кучларни жалб этиш билан яқиндан шуғулланиши керак, токи ёзувчи ва таржимонлар ҳақиқий маънавий ҳозирлик ва манфаатдорлик билан, қалб амри билан ишга киришсинлар. Таржима танқидчилигининг асосларини яратиш, асарнинг икки тилдаги хислатини, унинг шу ҳолатдаги эстетик табиатини тадқиқ қилишга ўрганиш муҳим вазифадир.

Ҳозир халқларнинг ўзаро интенсив маънавий мулоқотлари шароитида мамлакатимиздаги 70 дан ортиқ тилда яратилаётган замонавий адабиётларнинг жонли ҳаётида бадий таржима катта ташкилий-сиёсий ишга айланиб қолди. Бу иш барча ижодий ташкилотларнинг диққат-эътиборини талаб қилаётир.

ТАРЖИМАШУНОСЛИК ФАНИНИНГ НАЗАРИЙ ИЛДИЗЛАРИ¹

(Биринчи мақола)

Икки минг йил муқаддам юноний Ливий Андроник буюк Гомернинг «Одиссея»сини лотин тилига ўгирган. Бу билан у амалий таржимачилик фаолиятига «асос солиб»гина қолмай, балки биринчи бўлиб таржима назариясининг оғир масалаларига дуч келган ҳам. Бирок Европада таржима проблемалари фақат VIII—IX асрлардан бошлаб чинакамига эътиборни торта бошлади. Бу даврда таржима назарияси фан сифатида эндигина болалик даврини ўтай бошлаган эди. Таржимани илмий идрок қилиш масаласи билан минг йиллардан буён шуғулланиб келинаётган бўлишига қарамасдан, ҳанузгача чин маънодаги таржима назарияси ўз ўрнини топган эмас.

Таржима назарияси соҳасидаги салмоқли илмий тафаккур айниқса асримизнинг иккинчи чорагида тез ривож топа бошлади. Чет элларда таржиманинг назарий проблемаларини чуқурроқ ишлаб чиқиш ҳам худди шу даврга тўғри келади. Жон Кэтфорднинг Эдинбургда ўқиган лекциялари ва Оксфордда нашр қилинган «Таржиманинг лингвистик назарияси» (Лондон, 1965) монографияси, Жорж Мунэннинг француз (Париж, 1963) ҳамда италян (Турин, 1965) тилида докторлик диссертацияси асосида чоп этилган «Таржиманинг назарий проблемалари» деган асарлари бу соҳадаги катта ютуқлардан ҳисобланади.

¹ «Таржима санъати» таҳрир ҳайъатининг даъватига кўра ёзилган.

Тўғри, чет элда таржимачилик фаолиятини назарий томондан идрок этиш бўйича уринишни олдинроқ Южин Найданинг Таврот таржималарини ўрганишга бағишланган ишида (Нью-Йорк, 1947) кузатиш мумкин. Аммо бу таржима проблемаларига лисоний принциплар нуқтаи назаридан прагматик ёндашиш эди, холос. 1969 йили Южин Найда ва Чарлз Тэйбор Лондонда «Таржима назарияси ва амалиёти» деган китобни нашр қилдилар. Унда лингвистикани таржимага татбиқ этиш ва фойдаланиш имкониятларидан келиб чиқадиган назарий хулосалар ҳар томонлама пишитилди.

Англия ва Франциядан ташқари, таржима назарияси Германия ҳамда бошқа Ғарбий Европа давлатларида ҳам ишланди. Хусусан, немис тилида Австрияда Юлиус Вирлнинг таржимашунослик проблематикасига оид монографияси (Вена, 1958); ГФРда Вильгельм Вильмарнинг таржимада уйғунлик ва номутаносиблик ҳақидаги китоби (Кёльн, 1959), Рудольф Юмпельтнинг илмий ва техникавий адабиёт таржимасига оид фундаментал асари (Берлин, 1961) ва Нафис санъат академияси томонидан тайёрланган «Таржима санъати» тўплами (Мюнхен, 1962); Швейцарияда Фриднинг китоби (Цюрих, 1963) ва бошқа асарлар босмадан чиқарилди.

Европадаги социалистик ҳамдўстлик мамлакатларида ҳам таржимашунослик бўйича илмий-тадқиқот ишлари авж ола бошлади. ГДРда Гарольд Рааб ва Отто Брауннинг «Таржима назариясига кириш» тўплами (Берлин, 1959); Отто Кадэнинг «Таржимада тасодиф ва қонуният» (Лейпциг, 1968) деган тадқиқоти, Венгрияда Йожеф Кардошнинг «Бадий таржима проблемалари» (Будапешт, 1965), Эмиль Сабонинг «Бадий таржима» (Будапешт, 1961), Болгарияда Любомир Огнянов Ризовнинг «Таржима санъати асослари» (София, 1955), Польшада О. Войтасевичнинг «Таржима назариясига кириш» (Вроцлав—Варшава, 1957), Чехословакияда Иржи Левийнинг «Таржима санъати» (Прага, 1963), Югославияда «Таржима назарияси асослари» тўплами (Бельград, 1963) ва бошқа илмий ишлар босилиб чиқди. Южин Найданинг «Таржимачилик фанига доир» (Лейден, 1964) китобида актуал назарий концепциялар обзори берилди. Бундай обзор бирмунча торроқ доирада Эдмон Карининг «Ҳозирги замонда таржима» (Женева, 1956), Теодор Сэворининг «Таржима санъа-

ти» (Лондон, 1957) каби машҳур китобларда ҳам ўз аксини топган.

Америка қитъасида ҳам таржима проблемалари жадал суръатлар билан тадқиқ қилинмоқда. АҚШда «Таржима ҳақида» мақолалар тўплами (Кэмбриж-Массачусетс, 1959; Нью-Йорк, 1966 ва ҳоказо), 1961 йили Остиндаги таржимачилик Маркази тайёрлаган «Техас тўплами» таржимашунослик асосларига бағишланган. Уругвайда Олаф Бликсен нашр қилган «Бадий таржима ва унинг проблемалари» (Монтевидео, 1954), Бразилияда Базилио Сильвейранинг «Таржима санъати» (Сан-Пауло, 1954; иккинчи наشري — 1956) ва Пауло Ронаининг «Таржима маҳорати» (Рио-де-Жанейро, 1956) асарлари шуҳрат қозонди.

Таржиманинг назарий муаммолари мутахассисларнинг бир қанча маҳаллий ва регионал учрашувларида кун тартибига қўйилди. Бу ўринда 1958 йили Варшавада (Польша), 1959 йил июлида Бад-Гадесбергда (ГФР), 1963 йил август-сентябрида Дубровникда (Югославия), 1966 йил августда Лахтида (Финляндия) бўлиб ўтган Таржимонлар Халқаро Федерацияси конгресси, 1977 йил октябрида Совет Иттифоқида (Москва) таржимашуносларнинг халқаро симпозиуми ва бошқа анжуманларни эслаш kifоя. Таржимонлар Халқаро Федерациясининг (ФИТ) Бонн (ҳозир Берлинда) ва бошқа Европа давлатлари пойтахтларида чиқиб турадиган марказий органи «Вавилон» («Бобил») журнали ҳамда Монреалдаги (Канада) «Таржимонлар журнали», Брюсселдаги (Бельгия) «Лингвист» ва Женевадаги (Швейцария) «Тилмоч» журналларида, Кэмбриждаги (АҚШ) «Автоматик таржима» тўплами, Штуттгарт, кейинчалик Майндаги Франкфуртда (ГФР) чиқаётган «Таржимон» ойлик бюллетени ва бошқа вақтли матбуотда ҳам кўпгина назарий мақолалар босилиб туради.

Совет Иттифоқида қардош халқлар маданиятларининг гуллаб-яшнаши ва яқинлашуви таржимачилик фаолиятининг самарали тараққиёти туфайли амалга оширилади. Мамлакатимизда кенг қулоч ёйган таржимачилик иши миллий адабиётларнинг юксалиши, фаннинг ривожланиши, халқаро алоқаларнинг кучайишида таянч нуқтаси ҳисобланади. Таржима коммунизм, жаҳонда тинчликни барқарор этиш учун кураш ғояларини ташвиқ қилувчи таъсирчан омил бўлиб қолди.

СССРда кенг қулоч ёзган таржимачилик фаолияти билан бир қаторда, таржима назарияси бобида ҳам катта ишлар қилинмоқда. Совет ҳокимиятининг дастлабки йиллариданоқ таржималарни илмий ўрганиш ишида М. Горький бош-қош бўлди. Бу фаолиятнинг бошланиши К. И. Чуковскийнинг «Бадий таржима принциплари» деган китобига бориб тақалади. Таржима соҳасидаги бу илк асар ўша вақтларда Петроградда бирин-кетин икки марта (1919, 1920) нашр қилинди. Бу ишни К. И. Чуковский А. В. Фёдоров билан ҳамкорликда ёзган «Таржима санъати» (Л., 1939) китобида давом эттирди. Китоб таржима проблематикасини назарий ўрганиш соҳасидаги ўттинчи йилларда мавжуд бўлган икки тармоқни акс эттирди: К. И. Чуковский (бадий таржима принциплари ҳақидаги асари «Олиймақом санъат», 1936, 1941, 1964 йилларда нашр қилинди) — адабиётшунослик, А. В. Фёдоров (дарслиги — «Таржима назариясига кириш» бир неча марта — 1941, 1953, 1958, 1968 йилларда босилиб чиқди) — лисоний-услубий тармоқларини ёритдилар.

Ўттинчи ва қирқинчи йилларда бошқа авторларнинг бир неча тадқиқотлари босилиб чиқди. Булар М. П. Алексеевнинг «Бадий таржима проблемалари» (Иркутск, 1931), Д. С. Усовнинг «Таржимачилик ишининг асосий принциплари» (М., 1934), Г. П. Сердюченконинг «Таржима масалалари очерклари» (Нальчик, 1948) эди. Эллигинчи-олтмишинчи йилларда «Советский писатель» нашриётида СССР Ёзувчилар союзи тайёрлаган, таржима эстетикаси билан боғлиқ мароқли тўпламлар чиқа бошлади. Булар — «Бадий таржима масалалари» (1955) ва «Таржима маҳорати» (1959, 1963, 1964, 1966, 1968, 1970, 1971, 1973, 1975, 1977) тўпламларидир. Л. С. Бархударов таҳририда «Международные отношения» («Халқаро муносабатлар») нашриётида чоп этилаётган «Таржимон дафтарлари» мунтазам тўпламида, кўпинча, таржимавий-лингвистик проблемалар ёритилмоқда (1963 йилдан бугунгача мазкур мажмуанинг 15 та сони чиқди).

Кейинги йилларда бу нашриётда таржимашуносликка оид яна бир қанча монографиялар бунёдга келди: 1973 йили иккита — В. Н. Комиссаровнинг «Таржима ҳақида сўз», А. Д. Швейцернинг «Таржима ва лингвистика» (Воениздат), 1975 йили Л. С. Бархударовнинг

«Тил ва таржима» китоблари, 1976 йили бирданига учта — В. Н. Крупновнинг «Таржимоннинг ижодий лабораториясида, Т. Р. Левицкая ва А. Фитерманнинг «Таржима проблемалари», Л. А. Черняховскаянинг «Таржима ва маъно структураси» асарлари чоп этилди.

Таржима проблемалари эллигинчи-етмишинчи йилларда бир неча марта Ёзувчилар союзи съездларида (1954 йил декабрида Бутуниттифоқ ёзувчиларининг II съездида П. Антокольский, М. Аvezов, М. Рильскийнинг қўшимча доклади стенограммасига қаралсин), йиғилиш ва конференцияларда муҳокама қилинди. Чунончи: Москвада 1954 йил декабрда СССР халқлари адабиётлари таржимонлари конференцияси; 1960 йил октябрда СССР Ёзувчилар союзи секретариатининг таржима проблемаларига бағишланган кенгайтирилган йиғилиши; 1970 йили ёзувчи-таржимонларнинг Бутуниттифоқ йиғилиши; 1978 йилда таржимашуносларнинг халқаро симпозиуми ва бошқалар; Олмаотада 1960 йил январда рус тилидан Ўрта Осиё, Қозоғистон ва Озарбайжон халқлари тилларига таржима қилиш бўйича республикалараро кенгаш, Фрунзеда 1961 йил декабрида бадий адабиёт таржимаси бўйича регионал йиғилиш, Қозонда 1962 йил январда шу масалада Бутунроссия йиғилиши, Тбилисида 1962 йил мартда таржимонларнинг Закавказье регионал конференцияси, Бокуда 1967 йил апрелда Озарбайжон Ёзувчилар союзининг махсус пленуми, Улан-Удеда 1967 йил июнида РСФСР Ёзувчилар союзи правлениеси секретариатининг кўчма йиғилиши бўлиб ўтди. Бу сингари йирик анжуманларнинг материалларини чоп этиш одат тусига кирди. Ленинградда — «Таржима назарияси ва танқиди» (1962) Москвада — «Бадий таржима назариясининг актуал проблемалари» (икки жилд, 1967), Москвада — «Таржима назарияси ва ўқитиш методикаси масалалари» (1970) алоҳида китоб ҳолида босилиб чиқди.

Россияда таржима тарихини яратиш юзасидан биринчи қадам қўйилди — «Рус ёзувчилари таржима ҳақида. XVIII—XX асрлар» (1960) китоби нашрдан чиқди. Ленинградда адабий-эстетик проблемаларга бағишланган, Москвада структурал-лингвистика планида ёзилган назарий тадқиқотлар юзага келди. Бу азалий таржима марказларидан ташқари, Киевда 1958 йили рус тилида М. Рильскийнинг «Бир славян тилидан рус-

чага бадий таржима», украин тилида О. Кундзичнинг тил ва таржима проблемаларига оид мақолалар тўплами эълон қилинди (бу асар «Сўз ва образ» номида 1973 йили тўлдирилиб Москвада рус тилида чиқди). Тбилисида Г. Р. Гачечиладзенинг «Реалистик таржима проблемалари» номли монографияси (1959 йили грузин тилида, 1964 йили — русчада) нашрдан чиқди. Иттифоқимизнинг бошқа шаҳарларида ҳам таржимани назарий ўрганиш кучайди. Масалан, 1955 йили Бокуда озарбайжон тилида Жумшуд Азимовнинг «Таржима принциплари», 1959 йили Олмаотада рус тилида К. Шариповнинг «Марксизм-ленинизм классиклари асарларини таржима қилишнинг баъзи масалалари», 1962 йили С. Талжоновнинг қозоқ тилида «Бадий таржиманинг асосий проблемалари», 1965 йилда Ереванда Левон Мкртчяннинг «Шеърлар ва таржималар», 1978 йилда шу авторнинг Москвада «Жонажон ва қадрдон» номли мақолалар тўпламлари босилиб чиқди.

Бу борада Ўзбекистон олимларининг тажрибаси алоҳида диққатга сазовор. Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг бадий таржима ишларини тубдан яхшилаш ҳақида 1965 йили чиқарган қароридан кейин бадий ижоднинг бу соҳасида анча сезиларли ўзгаришлар юз берди. Ўзбек адабиётидан қилинган таржималар миқёси ҳам кенгайди. Ўзбекистон маркаси билан чиқаётган китобларни жаҳоннинг 97 мамлакатида, шу жумладан, Англия, АҚШ, ГФР, Франция, Италия, Канада, Эрон, Туркия, Покистон, Ҳиндистон ва бошқа давлатларда ўз она тилларида ўқимоқдалар. Мавжуд таржималарни илмий тадқиқ қилиш иши республикада жуда яхши йўлга қўйилган. Охириги маълумотларга қараганда, бу ерда элликка яқин тадқиқотчи таржима проблемалари билан банд. Уларнинг ўттиздан ортиғи илмий даражага эга. Республикада қисқа муддат ичида йирик илмий асарлар бунёд этилди. Жуманиёз Шариповнинг «Ўзбекистонда таржима тарихидан» (1965), «Бадий таржималар ва моҳир таржимонлар» (1972), Ғайбулла Саломовнинг «Тил ва таржима» (1966), «Таржима назариясига кириш» (1978), Г. Ғафурованинг «Ўзбекистонда таржима тараққиёти» (1973), З. Умарбекованинг «Лермонтов ва ўзбек шеърляти» (1973), А. Аюповнинг «Марксизм-ленинизм классиклари асарлари ўзбек тилида» (1975), Қ. Му-

саевнинг «Бадий таржима ва нутқ маданияти» (1976) китоблари, шунингдек, Ғ. Саломов, Н. Комилов, З. Салимова, К. Жўраев, Н. Отажоновлар яратган «Таржимон маҳорати» (1979) монографияси, А. Клименконинг «Дўстлик рамзи» (1974), К. Жўраевнинг «Таржима — санъат» (1975), Н. Отажоновнинг «Бадий таржима ва илмий шарҳ» (1978) рисолалари, республика ва Иттифоқ матбуотида эълон қилинган бир неча салмоқдор мақолалар фикримизни қувватлайди. А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт илмий-тадқиқот институтининг адабий алоқалар ва бадий таржима назарияси сектори «Бадий таржима — дўстлик қуроли» (1974), «Бадий таржиманинг актуал масалалари» (1977) мавзуида, В. И. Ленин номидаги Тошкент Давлат университетининг таржима назарияси кафедраси эса рус ва ўзбек тилларида «Таржима назарияси масалалари» (1977) тўпламларини нашрдан чиқардилар. Ғафур Ғуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти мунтазам чоп этаётган «Таржима санъати» мақолалар тўплами Бутуниттифоқ миқёсида танилиб бормоқда, бу адабий-танқидий минбар, илмий нашр Ўзбекистондаги йирик таржимон ва таржимашунослар, ёш тадқиқотчилар, ўзбек адабиётининг чет элдаги ва Иттифоқимизнинг бошқа шаҳарларидаги жонкуярларини бирлаштириб, улкан хайрли ишни амалга оширмоқда. Қисқаси, таржимани илмий томондан ўрганиш масаласига бу ерда катта аҳамият берилмоқда.

Бизнинг Озарбайжон республикамизда ҳам катта таржимачилик амалиётининг илмий негизларини яратиш ишига жиддий эътибор берилаётир. «Бадий таржима соҳасидаги назарий тафаккур илдизлари узоқ ўтмишга бориб қадалса ҳам, Озарбайжонда таржимашунослик мунтазам фан сифатида фақат сўнги 20 йил ичида тараққий эта бошлади» (Ж. Мамедов). Бу борада Ю. А. Худабашев, Ю. Граниннинг «Литературный Азербайджан» журналида чиққан «Бадий таржима проблемалари» (1940, 12-сон, 1941, 1-сон) ва М. А. Дадашзода (Мамед Орифий)нинг ҳам ўша номдаги (1954, 8-сон), М. Рафилийнинг «Дружба народов» журналида босилган (1959, 4-сон) «Бадий таржима маданияти» деган мақолалари анча яхши таассурот қолдиради. Ж. А. Азимовнинг «Таржима принциплари» номли китоби, Ф. Г. Валихоновнинг «Самад Вурғун поэзияси

рус тилида» деган 1965 йили Москвада ёқланган диссертацияси (бу тадқиқот 1967 йилда Бокуда «Самад Вурғун шеърятининг русча таржималари» номи остида чоп этилди), М. М. Пошаева (1964), А. И. Козимов (1967), Б. Г. Хусейнов (1967), А. А. Ризаев (1969), Т. А. Аббосқулиев (1971), Ҳ. Ҳ. Байрамов (1971), О. К. Бобоевларнинг (1972) диссертациялари республика-мизда таржимашунослик фани муайян ютуқларни қўлга киритаётганига далил бўла олади.

Таржима ҳақидаги мавжуд назарий адабиётлар нимани таржима қилиш мумкину, нимани ўгириш амри-маҳол деган муаммони таҳлил қилишга бағишланади.

Таржимани илмий тадқиқ қилиш мумкинлигига кўп мутахассислар ҳамон ишонмай келадилар, улар ўзларининг умидсизлигини кўпроқ таржимачиликнинг хусусиятларини рўкач қилиш билан ниқоблашга интиладилар. «Назарияни «санъатнинг алоҳида тури бўлган таржима» қизиқтириши керак»,— деб уқтиради рус классик ва совет адабиётидан немис тилига таржималар муаллифи, ГДР Санъат академиясининг аъзоси Альфред Курелла. «Менинг биз яратаётган «таржима назарияси»га унчалик ишонгим келмайди. Ишқилиб, кейин ўзимиз қурган қалъани ўзимиз бузиб ўтирмасак бўлгани»,— деб унга ҳамовоз бўлади литвалик шоир ва таржимон В. П. Блеже.

Ана шу ўринда ҳозирги замон фантаст-ёзувчиси Станислав Лемнинг «Магеллан булути» романидан бир диалогни келтириш жоиз бўлар. Воқеа давримиздан бир минг икки юз йил кейин — XXXII асрда гўё содир бўлади:

«— Илгарилари одамларнинг денгизда сузишганлари сенга маълумми?

— Пароход деган нарсаларми? — жавоб беришга шошилдим мен.

— Балли. Аммо ундан ҳам олдин, қадим замонларда елканли кемаларда сузишган. Уни шамол ҳаракатга келтиради. Ҳа, улар ҳали гидростатика, гидродинамика, тўлқинланиш назарияси ва бошқа фанлардан беҳабар бўлганларидан, кемаларни чамалаб қурардилар. Тушунапсанми? Шунинг учун улар қурган биронта ҳам кема бир-бирига ўхшамасди. Бир-бирига мутлақ ўхшаш иккита кемани топиб бўлмасди. Мачта, киль, корпус тузилишида юз берадиган жиддий фарқ ҳам рулнинг

итоаткорлигига таъсир қиларди. Денгиз сайёҳлари сафар пайтида хавф-хатарларга йўлиқиб, ҳалокатларга дучор бўлиб, аста-секин тажриба йиғдилар. Бу тажрибалардан кема юргизишнинг катта санъати пайдо бўлди. Тушуняпсанми? Бу илм эмас, санъат эди. Чунки у ҳақиқий илмий далиллардан ташқари, бир қанча эртак, ривоят, хурофотларга ҳам суянарди. Кемани юргизиш учун фақат билим эмас, шахсий жасурлик, маҳорат ва истеъдод керак эди. Бироқ, кейинчалик фан буларнинг ҳаммасини сиқиб чиқарди, санъаткорликнинг улуши камайди.

Неча юз йил аввал юлдузларга саёҳатда ҳам шунга ўхшаш ҳодиса қайтарилган».

Узоқ келажакдаги диалог қатнашчиси ўз калимасини шундай тугаллайди. Бир неча минг йиллик биографияга эга таржиманинг ҳам шунга ўхшаш тарихи борми? Лем романидаги сатрларни ўзлаштириб, тадқиқотчилар бугун мана бундай дейишга ҳақлидирлар:

«Илгарини, эски замонларда, одамлар интуицияга ишониб ва истеъдод билан таржималар қилардилар. Ҳа, ҳали лингвистика, эстетика, ахборот назарияси ва бошқа фанлардан беҳабар бўлганларидан, улар асарларни чамалаб таржима қилардилар. Тушуняпсанми? Шунинг учун уларнинг биронта ҳам таржимаси бири-бирига ўхшамасди. Бир-бирига айнан ўхшаш иккита таржимани топиб бўлмасди. Ритм, асарнинг шакл хусусиятидаги озгина тафовут эса таржималарнинг китобхонга турлича таъсир қилишига олиб келарди. Таржимонлар ижод машаққатини чекавериб, муваффақиятсизликларга йўлиқа-йўлиқа тажриба йиғдилар. Бу тажрибалардан катта таржима санъати пайдо бўлди. Тушуняпсанми? Бу илм эмас, санъат эди. Чунки у ҳақиқий илмий далиллардан ташқари, аллақанча эртак, ривоят, хурофотларга суянарди. Асарларни таржима қилиш учун фақат билим эмас, шахсий илҳом, маҳорат ва истеъдод керак эди. Бироқ, кейинчалик фан буларнинг барчасини сиқиб чиқарди, санъаткорликнинг улуши камайди...»

Инсоният эндиликда турли ҳажмдаги денгиз кемаларини қуриш сирларини билиб олган. У қандай қилиб космик кемаларни яратиш ва нечук қонуниятлар асосида уларни аввалдан ҳисобланган орбитага чиқаришни ҳам билади. Атомларни парчалаш ва полимерларни

синтезлаш ҳам кишиларга маълум. Аммо «Уруш ва тинчлик» романи каби асарларни қандай қилиб «йиғиш», толстойча «андаккина»сиз тасаввур қилиб бўлмайдиган санъатни қайта тиклаган ҳолда, асарни «парчалаш» ва бошқа тилда синтез қилишнинг сир-асрори ҳанузгача номаълум (агар маълум бўлганида, бадий адабиёт томон «йўлланаётган» асарлар «орбитаси»ни аниқлаш бу даражада муаммо бўлиб турмасди).

Таржима назариясига нисбатан юқорида тилга олинган умидсизлик қайфиятлари ҳам худди шу вазият билан боғлиқ. Бундай шаккоклик, ҳамма нарсага шубҳа билан қараш майли баъзан ошкора нигилизмга айланиб кетади.

«Бадий таржиманинг ягона жиддий назариясини яратиш менга принцип жиҳатидан мумкин эмасдай туюлади. Сабаб, бадий таржима бадий матн билан чамбарчас боғлиқдир»,— деган эди М. И. Занд Москва симпозиумидаги нутқида. «Бадий таржиманинг жиддий назариясини яратиш она тилидаги бадий матннинг унга тўла, адекват равишда мос келадигани билан алмаштиришга имкон берадиган назарияни барпо қилиш демакдир. Ўз навбатида, бу таржима қилинадиган бадий матнни алоҳида-алоҳида мазмунан ва шаклан тугал қисмларга ажратиш ва кейин иккинчи тил материалидаги худди шундай адекват бирликларни «йиғиш»ни англатиши мумкин». Бироқ, унинг фикрича, бадий текстнинг ўз моҳияти, тугал бирликларга ажрала олмаслиги ёки маънодош интерпретацияга мойилмаслиги туфайли ҳам «бундай вазифани амалга ошириш принцип эътибори билан мушкул нарса».

Б. Б. Вахтиннинг «Народы Азии и Африки» (1965, 3-сон) журналида босилган «Бадий таржимага илмий муносабатда бўлиш мумкинми?» деган мақоласига кўра, таржиманинг вазифаси бошқа тил муҳитида оригинал ўқувчиси олган таассуротни қайта яратишдан иборат. Бу таассурот «мутлақо субъектив» бўлади, чунки у «мантиқий мазмунга эмас, интуицияга суянади: уни тамомила исботлаб ҳам, мантиқий асослаб ҳам бўлмайди». Шу боисдан таржимон ижоди «шоир ижодидан ҳеч нарса билан фарқланмайди; шоир учун фақат ўзигагина хос қонуниятлардан бўлак қонуният бўлмаганидек, унинг ижоди ҳақида ҳам фақат ўша ўзи яратган қонуниятлар асосида фикр юритиш мумкин. Зотан,

шоир-таржимонлар учун ҳеч қандай қонун ва стандарт талаблар бўлмаган ва бўлмайди ҳам».

Нотиқларнинг гапларига қараганда, улар бадий матннинг тугал бирликларга ажрала олмаслиги ҳақидаги мужмал далилларга асосландилар. Улар таржиманинг адекватлигини тугал ажратилувчи бирликларнинг маънодошлик муносабати, яъни уларни қандайдир «донабай» калъка қилишдангина иборат, деб тушуниб, ноаниқликка йўл қўядилар. Аслида эса, «таржима бирликлари» орасидаги муносабат шаккок назариячилар ўйлагандан кўра мураккаброқ ва таржима назариясига нигилистик нуқтаи назардан ёндашишга етарлича асос туғдирмайди.

С. А. Торопцев томонидан симпозиум материалларига ёзилган тақризда («Народы Азии и Африки», 1965, 3-сон) таржимага, умуман, назария керакми, деган «деярли анархистик» масаланинг қўйилиши фавқулодда қуюшқондан чиқиб кетиш билан баробар эканлиги қайд этилади. «Таржимоннинг, қолаверса, авторнинг ўзига хос, субъектив ўлчовлари, андозаларини тан олмаслик қандай хунук оқибатларга сабаб бўлишини ўйлашнинг ўзи аянчли», деб ёзади у. Бунинг устига, ҳозирги бадий таржима амалиёти бундай «аксилтаржимачилик ақида-си» пуч эканлигини дангал кўрсатиб турибди.

Ижодий ва ноижодий таржима жараёни ўртасидаги чегара қатъий ва барқарор эмас, бинобарин, бу чегара қачон ва қаерда бошланиб, қачон ва қаерда тугашини белгилаш амримаҳол. Бунга фақат амалий тажриба жавоб бера олади, деб ҳисоблайдилар. Аммо келажак таржима жараёнининг ижодий характерига қарашларни бутунлай ўзгартиб юбориши ҳам мумкин.

Ҳозирнинг ўзида тадқиқотнинг қатъий методлари санъат соҳасининг ич-ичига кира бошлади. Интуиция ва илҳом сирлари ҳали-ҳозиргача номаълум. Аммо санъатшуносликнинг квантитатив кўрсаткичлар билан алоқадор «санъатометрия» фанига айланишга мойиллиги аён бўлмоқда. Баъзи адабий танқидчилар эстетиканинг ўрнини ижод принциплари, методи, мантиқи ва психологияси ҳақидаги эвристика фани эгаллаши мумкинлиги ҳақидаги фикрларини зўр бериб тарғиб қилмоқдалар. Унда таржимашунослик фани ҳам «бадий ижоддаги интуиция» билан видолашиб, бошқа фанлар ўртасида ўзининг муносиб ўрнини эгаллайди.

Хуллас, кўп асрлик тарихга эга бўлган таржимага муносабат, юқорида айтилганидек, бирдай эмас. Азалдан таниш бўлган таржимани ёритиш, айниқса, ҳозирги қатъий талаблар мавқеидан қараганда, талабга жавоб бермайди, саёз ва паст савияда. Худди шу сабабдан бўлса керак, таржимани автоматлаштириш жараёнини жиддийроқ асослайдиган ишларнинг биронтасида ҳам (бу соҳа вакилларининг ўзлари тан олишларича) бурунги ишлар ҳатто ёдга ҳам олинмайди. Ҳолбуки, минг иллик тажрибага асосланган таржима ҳақидаги одатдаги тасаввурда бир қанча қимматли қонун-қоида ва тушунчалар бор. И. И. Ревзин ва В. Ю. Розенцвейгнинг «Умумий ва машинавий таржима асослари»да таъкидланганидек, таржимашунослик ишларида қўлланилган тушунча ва таърифлардан уларнинг ноаниқлиги сабабли кўз юмиб кетмасдан, тажрибада эришилган ютуқларни акс эттирувчи энг аҳамиятли хулосаларни сақлаган ҳолда, уларни равшанлаштириб бериш фавқулодда муҳим қимматга эга. Улардан таржимага илмий ёндашиш негизини ташкил қиладиган умумий ва қатъий назария доирасида фойдаланиш лозим.

МУШФИҚ ИНСОН, ФИДОЙИ ОЛИМ

Таржимашунослик соҳасида филология фанлари доктори илмий даражасини хатм қилган мутахассислар мамлакатимизда жуда оз. Ана шу кам сонли олимлар орасида ҳам Озарбайжон Давлат университетининг профессори Байрам Хорун ўгли Тоҳирбоевнинг ўз ўрни бор. Гап шундаки, турли субъектив сабабларга кўра, таржимашунослик мустақил фан тармоғи сифатида илмий жамоатчилик томонидан яқдиллик билан эътироф этилмаганлиги сабабли, кўп мутахассислар қаршиликка дуч келмаслик учун филология илмининг бошқа бирон «силлиқроқ» соҳасида илмий даража олиб, сўнгра таржима тарихи ёки назарияси билан шуғулланишга мажбур бўладилар. Бироқ Байрам домла жуда мушкул йўлни танлади: у 1973 йилда «Таржима проблематикаси таржимашунослик предмети сифатида» деган қалтис мавзуда докторлик диссертациясини ёқлади. Шундан сўнг узоқ вақт ўз фанининг нуфузли мухолифлари билан матонатли илмий баҳс олиб борди. Ниҳоят, қатъият, ирода, билим, тажриба ва эътиқод тантана қилди. Байрам оға соф таржимашунос олим сифатида эътироф этилди: унга филология фанлари доктори илмий даражаси берилди. Таржима — санъат, таржимон —

ижодкор, таржимашунослик — фан эканлигини исботлаш йўлида Байрам Тоҳирбоев букилмас иродали, фидойи олим эканлигини исботлади. Бу эса фақат олимнинг ўзи ёки озарбайжон фани учун аҳамият касб этиб қолмай, балки бутун Иттифоқ миқёсида тобора равнақ топиб бораётган янги таржимашунослик илмининг мавқеини мустаҳкамлашда фоят муҳим омил бўлди.

Байрам оға бизнинг республикамиздаги таржимашунос олимлар билан яхши алоқа ўрнатган. У дўст, биродар, устод ва кўмакдош сифатида пойтахтимиз Тошкент ва Самарқанд шаҳарларида бўлган, Самарқанд университетида лекциялар ўқиган, ҳозирги вақтда ўзбек олимлари билан ҳамкорликда туркий тиллар аро таржима проблемаси юзасидан узоқ йилларга мўлжалланган илмий иш олиб бормоқда.

Б. Тоҳирбоев таржимашунослик оламига ҳаваскор назариячи тадқиқотчи эмас, балки кўзи пишган таржимон, муҳаррир, ношир сифатида катта амалий тажрибаси билан кириб келди. У чорак аср мобайнида рус тилидан озарбайжончага ва озарбайжон тилидан русчага бадний, публицистик, сиёсий адабиёт, илмий асарлар, расмий давлат ҳужжатларини таржима ва таҳрир қилиш борасида бой тажриба тўплади. Республика Ёзувчилар союзида, газета ва журналлар редакциясида, КПСС Марказий Қомитети қошидаги марксизм-ленинизм институти Озарбайжон филиалининг таржима секторида, турли нашриётларда, Озарбайжон Совет Энциклопедияси Бош редакциясида, радио, телевидение, кино, СССР Олий Совети ва республика Олий Советида синхрон ва ёзма таржима, таҳрир, бадний ижод ҳамда фаол ташкилотчилик иши билан шуғулланган. Айни вақтда университетда тилшунослик назарияси, таржима назарияси ва амалиётдан лекциялар ўқиган, таржима масалаларига бағишланган турли-туман анжуманларда муттасил қатнашган, докладлар қилган. Байрам Тоҳирбоев 1965 йилда В. И. Ленин асарларининг таржималари материали асосида «Тиллар аро мақол ва маталлар транспозицияси» мавзудида кандидатлик диссертациясини ёқлаган. У таржима назарияси, умумий тилшунослик, фан тарихидан ташқари, классик филология, латин тилидан ҳам етук мутахассис ҳисобланади.

Байрам Тоҳирбоевнинг илмий фаолияти таржимашуносликнинг назарий-методологик асосларини ишлаб чиқишга қаратилган. Бу жиҳатдан унинг 1974 йилда чоп этилган «Таржима ҳақидаги фаннинг фалсафий проблемалари («гносеологик таҳлил»)» номли монографияси алоҳида диққатга сазовор. Бу китобда фанларнинг таснифи масаласи қўйилиб, шу аснода таржимашуносликнинг бошқа фанлар қаторидаги ўрни, унинг методологик, онтологик ва типологик проблемалари ёритилган.

Байрам домланнинг «Таржима санъати» альманахи таҳрир ҳайъати илтимосига кўра ёзган икки қисмдан иборат «Таржимашу-нослик фаннинг назарий илдиэлари» номли мақоласида ҳам сертармоқ таржимавий фаолният «умуман филологиянинг», фақат адабиётшунослик ё бўлмаса лингвистиканинг эмас, балки, муаллифнинг ўз истилоҳи билан айтганда, таржималогиянинг предмети эканлигини обзор ва таҳлил йўли билан исботлашга ҳаракат қилинган.

Комилжан Жўраев

НИМА БИРЛАМЧИ?

Башарти, биз ҳатто таржимачилик* фаолиятининг турли соҳалари билан (шу жумладан, бадиий таржима билан) муайян даражада боғланган кишиларнинг ўзларидан ҳам: «Қай бири муҳим, қайси бири жаҳон маданияти учун кўпроқ аҳамиятга эга — оригинални (асл нусха) ёхуд таржимами?»— деб сўрасак, аминманки, ҳамма бир оғиздан, якдиллик билан: «Асл нусха»,— деб жавоб қилган бўларди. Нима ҳам дердик. Биз таржимага у қайта яратилаётган асл нусхага тобе бўлганлиги вазидан иккиламчи ҳодиса, ҳосила дебгина эмас, балки ўз аҳамияти, бадиий пухталиги ёки таъсир кўлами тарафидан асл нусха билан бутунлай муқояса қилиб ҳам бўлмайдиган иккинчи даражали бир нарса деб қарашга одатланиб қолганмиз. Ҳар қадамда, ҳар нафасда: «Санъат обидаси сифатида таржима асл нусха билан бўйлаша олмайди»,— қабалидаги кенг тарқалган фикрга дуч келасан. Бундан келиб чиқадиган хулоса ҳам маълум: таржима асл нусха ўрнини босолмайди.

Бироқ таржима асл нусхага нисбатан ёмонроқ ёки яхшироқ бўладими, масаланинг моҳияти бунда эмас. Агар биз назарий мунозаралардан (бундай тортишувлар ҳали-бери тугайдиган кўринмайди) амалиётга келсак, дарҳол шу нарсага иқрор бўламызки, таржима асл нусха ўрнини боса оладими ёки йўқми деган баҳсдан қатъий назар, таржима унинг ўрнини босади. Зеро, ма-

---

* Мақола «Таржима санъати» таҳрир ҳайъатининг мурожаати-га жавобан ёзилган.

даний алоқаларнинг ҳозирги кўлами шароитида бирон миллий адабиётда барпо этилган ҳар бир салмоқдор асар тез орада бошқа тилларга ўгирилади ва шу тариқа умум маданий мулкка айланади. Дарвоқе, бошқа томондан олсак, таржима қилишга арзимайдиган асар ўзи яратилган тилда ҳам бирон эътибор қозона олмайди ва тез орада унутилиб кетади.

Ана шу муносабат билан ўтган асрда яшаб ижод этган бир рус ёзувчиси ва таржимонининг А. С. Пушкиннинг «Мис чавандоз» асари хусусида ёзган мана бу доно сўзларини эслаш ўринлидир: «Мис чавандоз» ҳар бир рус кишисининг қалбига шунчалик яқин экан,— деганди у,—...ҳар қалай... бу поэмани биргина Россиянинг мулки деб бўлмайди: нафосат нима эканлигини англайдиган одамлар яшайдиган ҳамма жойда у буюк поэма деб баҳоланади, шундай тушунилади ва эътироф этилади. Хоҳлаган тинлингизга «Мис чавандоз»ни ўғиринг, насрда ёки назмдами, шарҳлаб ёки шарҳламайми,— кўнглингиз тўқ бўлсинки, меҳнатингиз зое кетмайди. Бу ерда фақат шеърий мутаносиблик, маҳаллий колоритнигина муҳим деб бўлмайди. Борингки, Шекспир Летурнер таржимасида ҳам Шекспир-да; Бёрнс насрда ҳам гўзал; биз маҳаллий шоирларки бор — бир бурчакда ётган шоирлар, яъни ўз юртдошларидан ташқарида ўзгалар билмайдиган шоирларнинг буюклигига ишонмаймиз»¹. Бу сўзлар XIX асрда «рус Шекспири»ни бунёд этган зотлардан бири А. В. Дружинин қаламига мансуб эди.

Дадил айтиш мумкинки, асарни асл нусхасида ўқийдиганларга нисбатан уни таржимада, тўғрироғи, таржималарда қабул қиладиган китобхонлар сони кўпчиликни ташкил этади. Эҳтимол, ер юзида кенг тарқалган тиллар, айтайлик, инглиз ёки рус тилларида ижод қилувчи ёзувчиларга нисбатан айтганда, бу нарса унчалик сезилмас. Лекин бир ўйлаб кўринг-а, агар таржима бўлмаганида, исланд Хальдоур Лакнесс, поляк Леон Кручжовский ёки чех адибаси Мария Пуймановани ўқувчи кишилар сони қанчага етарди дейсиз? Ибсен драматургиясининг оламшумул шухрати ва жаҳон адабиётига таъсири барчага аён. Бироқ бу таъсир, асосан, таржималар воситасида содир бўлди, зеро, у яратган

¹ А. В. Дружинин. Собр. соч., т. VII. СПб., 1965, стр. 73.

асл нусхалар кўпроқ норвеж ва данияликларгагина мансуб бўлиб, уларнинг сони эса айтарли кўп эмас эди. Даниялик Андерсен ҳақида ҳам шундай деса бўлади, унинг эртаклари бутун жаҳонда кўпдан-кўп тилларга такрор-такрор таржима қилиниб босилади. Бундай мисолларни тагин кўплаб келтириш мумкин...

Лекин жаҳон классик адабиёти хазинасига қўшилган шундай асарлар ҳам борки, улар амалда таржималар туфайлигина сақланиб қолган. Булар «ўлик тиллар»да бунёд этилган адабий обидалардир. Чунончи, Гомер ёхуд Софокл китобларини асл нусхаларда мутлаа этишга қурби етадиган мутахассис-филологлар сони бармоқ билан санарли даражада кам деса бўлади. Ҳолбуки, таржима қилинган «Илиада», «Одиссея» ёки «Шоҳ Эдип» ҳар бир саводхон кишининг маънавий ҳаётини безайди, бойитади.

Ўзбекистонлик таржимашунос Ғайбулла Саломов аниқ фанлар соҳасида таржима туфайли сақланиб қолган бир далилни менга сўзлаб бердики, мен айтмоқчи бўлган муддаога бу жуда мос тушади. Чунончи, ўрта осийлик буюк олим Муҳаммад ал-Хоразмийнинг математикага доир машҳур рисоласи «Китоб ал-мухтасар фи ҳисоб ал-жабр ва-л муқобала» дастлаб араб тилида ёзилган бўлиб, асл нусха бора-бора тарих алгов-далговлари орасида йўқолиб кетган. Хайриятки, мазкур рисола ўз замонасида лотин тилига таржима қилинган экан. Ана шу омадли таржима Европада математика тараққиётида чуқур из қолдирган. Чунончи, «ал-жабр» термини тиллардан-тилларга ўтавериб, талаффузда бузилиб, «алгебра»га айланган ва эндиликда шундай аталувчи фанга асос бўлган. Ўзбекистонлик ҳамкасаба биродаримизнинг айтишича, ҳатто «алгоритм» термини ҳам табаррук «ал-Хоразмий» номининг бузиб талаффуз этилишидан келиб чиққан.

Ниҳоят, халқларнинг ўз ватан адабиёти асарлари ҳам таржима қилиниши мумкин. Ҳозирги инглиз китобхонлари Томас Мор «Утопия»си билан таржима орқали танишадилар, чунки асл нусхаси лотинчада ёзилган эди. Фин адабиётининг асосчиларидан бири Рунеберг шеърлари фин тилига таржима қилиб босилади, негаки, Рунеберг шведчада ижод қилган чунки швед тили XIX асрда Финляндияда ҳоким тил ҳисобланган.

Қадимги Шарқ адабиётида маълум адабий анъана

туфайли араб ёки форс тилларида шеър ёзган ё бўлма-са икки тилда баравар ижод қилиб, «зуллисонайн» лақабини олган шоирларнинг асарларини ҳозирги адабий тилга таржима қилиш зарурати ҳақида ҳам тўхташга тўғри келади. Масалан, буюк озарбайжон шоири Низомий Ганжавий ўз асарларини форс тилида яратган. Демак, уларни озарбайжон тилига таржима қилиш масаласи кўндаланг бўлади. XV аср ўзбек адабиётининг буюк намояндаси, мутафаккир Алишер Навоий қадимги ўзбек ва форс тилларида баравар қалам тебратган зуллисонайн шоир ҳисобланган. Форс тилида унинг «Девони Фоний» номи билан машҳур бўлган йирик шеърӣй мажмуаси ҳам мавжуд. Ҳозирги вақтда ана шу форсий девонни ўзбек тилига таржима қилиш устида шарқшунос олим Шоислом Шомуҳаммедов бошчилигида қизгин иш олиб борилаётганидан хабардор-миз.

Адабий тил бир неча асрлар мобайнида анча-мунча сезиларли ўзгаришларга учрар экан, ватан адабиёти обидалари ҳам ўша тилнинг ўзига ўгирилиши мумкин. Чунончи, қадимги рус адабиёти ёдгорликлари, айтайлик, XII сарда яратилган «Игорь жангномаси» ёнки XIV асрда бунёд этилган «Дон этаклари» асарларигина эмас, ҳатто XVII асрда дунёга келган қиссалар ҳам ҳозирги рус тилига ағдарилади. XVIII асрга мансуб «Нибелунглар ҳақида қўшиқ» деган қадимги немис қаҳрамонлик эпоси И. К. Зимрок томонидан немисчага ўгирилиб (1827), фақат ўтган асрдагина эллик марта чоп этилди. Шунинг сингари, инглиз-саксон адабиётининг йирик обидаси «Беовульф» эпик достони ҳозирги инглиз тилига қайта-қайта таржима қилинган. Лекин «Беовульф» замонавий инглизчага ағдарилган ҳолатида ҳам кўпчилик китобхонлар эътиборини тартади деб айтиш қийиндир. Инглиз адабиётининг даҳоси ва фахри ҳисобланмиш Шекспир ижоди эса бутунлай бошқа гап. Лекин шунда ҳам, инглизлар унга қанчалик сажда қилишмасин, ҳозирги даврда анча эскириб қолган тилда ижод қилган Шекспир пьесаларини ўқишда улар жуда қийналиб қолганлар. Ҳали асримизнинг бошларидаёқ немис олими Алоиз Брандль Шекспир асарларининг Шлегель ва Тик томонидан немисчага қилинган классик таржималарини таҳлил қиларкан, таржимонлар инглиз драматурги яратган матнни немис китобхонига яқин-

лаштирганлар, бунинг натижасида немислар «асл нусхага мурожаат қилишдан ўзга чораси қолмаган лондонлик»ка¹ нисбатан Шекспирни яхшироқ тушунадиган бўлганлар, деб қайд этган эди. Яқинда қиролликнинг Шекспир театри вакиллари билан қилган суҳбатимиздан шу нарса маълум бўлдики, ҳозирги вақтда улуғ драматург пьесаларининг инглизча постановкаларида тобора кўпроқ адаптация, яъни аслини олганда, таржима қўлланилмоқда. Тўғри, ҳар қалай Шекспир инглизлар учун фавқулудда табаррук даҳо эмасми, таржимага авайлаб-асқатлаб мурожаат этилмоқда, лекин, бари бир, таржима қилишга киришилган.

Эътиборли турколог олимларнинг менга айтишларича, ўзбек филологлари Алишер Навоий асарларини халққа яқиндан таништириш мақсадида антиқа йўл танлаганлар. Ғафур Ғулوم номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида «Хамса» циклига кирувчи бешта достоннинг ҳаммасини («Ҳайратул-аброр», «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъаи сайёр», «Садди Искандарий») насрий йўлда табдил қилиниб босилган.

Хуллас, таржима халқнинг ўз миллий адабиёти фаоллигини сақлаш манфаатларига ҳам камарбастадир.

Эътиборга олиниши лозим бўлган яна бир нарса бор. Китобхон ё томошабинга тўғридан-тўғри таъсир этишдан ташқари, таржима воситачилик ролини ҳам ўйнаши мумкин, яъни навбатдаги таржималар учун асл нусха вазифасини ҳам бажара олади. Ҳамма биладик, Совет Иттифоқида кўпмиллатли мамлакатимиз халқлари адабиётларининг ўзаро алоқасида таржима кўпинча воситачилик функциясини бажаради. Ўз замонасида Россияда ҳам XVIII асрда ва ҳатто XIX аср бошларигача инглиз адабиёти асосан немисча ва хусусан, французча таржималар орқали ўгирилган эди. Россиядан бошқа мамлакатларда ҳам аҳвол шундай эди. Чунончи, Макферсоннинг «Оссиан дostonлари» рус, поляк ёхуд голланд тилларига инглизча матндан эмас, Летурнер қаламига мансуб французча таржимадан ағдарилган.

¹ Brandl Alois. Shakespeare and Germany. The British Academy third annual Shakespeare lecture. London, 1913, p. 11.

Еш олим Неъматулла Отажоновнинг тадқиқотидан маълум бўладики, ўзбек классик адабиётининг шоҳ асарларидан бири бўлмиш «Бобирнома» инглиз тилига дастлаб форсча таржимасидан (Абдурахимхон ибн Байрамхон — Жон Лейден), сўнгра туркий аслидан (Заҳириддин Муҳаммад Бобир — Вильям Эрскин) ўгирилган. Мазкур адабий-тарихий обида инглизча таржимадан немис тилига ағдарилган (Анетта Бевериж — А. Кайзер)¹.

Келтирилган далилларнинг барчаси (бундай фактлар эса сон-саноксиз) шундан дарак берадики, бадий асар, асосан, таржима туфайли жаҳон адабий жараёнига кириб боради.

Зотан, бу шу қадар равшанки, уни исботлашга уришнинг ўзи беҳуда ҳовлиқиш бўлар эди. Бу аҳволдан келиб чиқадиган қуйидаги факт, бизнингча, муҳим аҳамиятга моликдир. Чунончи, дунё бўйлаб тарқалган ҳар қандай адабий асар жаҳон адабиётида бир қанча, баъзан эса кўплаб вариантларда барабар қўлланилиши мумкин, айти вақтда бир тилнинг ўзида бир қанча вариантлар мавжуд бўлишидан ташқари, улар ёнма-ён яшайверади. Масалан, рус тилида «Ҳамлет»нинг йнгирилмаб таржимаси муҳайё, инглиз тилида эса Блок қаламига мансуб «Ун иккилар» достонининг етти карра қилинган таржимаси бор. «Евгений Онегин» ниҳояти сўнги ўн беш йил ичида инглизчага тўрт марта ағдарилди. Аммо ҳали ҳам мазкур шеърин роман таржималари ниҳоясига етди дейиш қийин.

Шу муносабат билан рус инқилобчи-шоири ва ажойиб таржимон М. Л. Михайловнинг 1859 йилда ёзган қуйидаги сўзлари хотирга келади: «Шиллер сингари шоирларни муттасил таржима қилаверадилар, зотан, ҳар бир янги таржима асл нусха гўзалликларини тобора кўпроқ ҳис этишга йўл очаверади... Ҳар бир аср Шекспир ижодида бирон янгилик қидириб топади... бинобарин, ҳар бир аср янги куч-ғайрат, янгича иштиёқ билан Шекспирни ўрганиш сари юзланади, шундай қилиб, хорижий адабиётлар ундан қилинган янги-янги таржималар билан тўхтовсиз бойиб борадилар»².

¹ Нигматулла Атаджанов. Художественный перевод и научное комментирование (на материале переводов «Бабур-наме»). Автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, 1978, стр. 5—10.

² М. Л. Михайлов. Соч. т. III, М., 1956, стр. 46 — 47.

Бироқ ҳар бир янги таржима муаллиф билан таржимоннинг муштарак ижодий фаолияти натижасида юзага келган муқаррар янги вариантдан иборат бўлади. Таржимонлар эса турлича ижодкорлар, уларнинг ҳар бири ўзига хос, такрорланмас нарсани асарга келтириб қўшади. Шу муносабат билан А. Б. Абуашвилининг «Вопросы литературы» журналида босилган «Мезон объективдир» номли мақоласида баён этган бир фикрига эътироз билдиришга тўғри келади. Унинг ёзишича, «шундай бир идеалга интилиш лозимки, бунда таржима матни асл нусханинг бир қанча талқинларидан бирининг аксидан иборат бўлиб қолмасдан... балки асл нусха матнининг ўзи сингари «ягона барқарор» қилиб берилган нарса каби қабул этилмоғи даркор»¹. А. Б. Абуашвилининг даъвосига кўра, гўё адабий асар ягона, барқарор, объектив равишда мавжуд, қарийб айни босилган китоб сингари моддий маънога эга эмиш (96). Китоб, албатта, моддий ва у объектив равишда мавжуд. Китобда босилган матн ҳам, уни биров ўқиши ёки ўқимаслигидан қатъий назар, объектив равишда бор нарсасидир. Лекин у мутолаа қилинмас экан, қандайдир ўй-ҳиссиётларни қўзғаш имконияти бўлиб қолаверади, холос. Инсоний шуур идрок этмас экан, бу матн, А. С. Пушкин сўзлари билан айтганда, ниҳояти:

Гўё нотаниш тилда
Қабр тошига ўйиб ёзилган
Мисли жонсиз из...²

бўлиб қолаверади.

«Нотаниш тил» сўзларига эътибор қилинг. Яна бу тил... «жонсиз тил». Семиотика (маъношунослик) илмини сув қилиб ичиб юборган киши ҳам фаҳмлайдики, бадий матн, бошқа ҳар қандай текст сингари, белгилар системасидан иборат бўлиб, айни код, яъни тилни билган кишининг шуури орқали ечилмоғи даркор. Бироқ, шуурда объектив ҳамда субъектив унсурлар бир-бири билан чамбарчас бирикади, бунда бадий матнни идрок этишда субъектив унсурлар алоҳида роль ўйнайди. Субъектив унсурлар китобхон турмушининг тарихий,

¹ Журн. «Вопросы литературы», 1978, № 6, стр. 100.

² А. С. Пушкин. Полн. собр. соч. в 10-ти томах, т. III— М.—Л., 1949, стр. 163.

миллий, ижтимоий ва ниҳоят, шахсий ҳолатлари билан тақозодорлик муносабатида бўлади. Таржимон эса даставвал — ўқувчидир. Ҳар бир ўқувчи ўзича ўқийди. Турган гап, идрок этишнинг қандайдир муштарак томонлари ҳам мавжудки, бу кишиларга бир-бирлари билан муомала-муносабатга киришиш имкониятини туғдиради. Аммо тафовутлар содир бўлиши ҳам муқаррар, шундай экан, адабий асар ўзга миллий заминга кўчиб, у ерда таржима қилиниши баробарида бундай тафовутлар ҳам ортиб боради.

Академик М. П. Алексеевнинг ҳаққоний кўрсатишича, «...ўзга тилга таржима қилинган ҳар қандай адабий асар ўз туғма замини ва яқин, турдош асарларидан ажралиб қолишга маҳкум этилгани ва «бегона» нарсаларни юқтиргани, ўзининг олдинги оҳангига мос бўлмаган мақомга эга бўлгани ҳолда, ўзининг баъзи бир сифатларидан ва даставвал ўзи яратилган давр аломатидан маҳрум бўлади... Айни вақтда, шуниси ҳам борки, бу таржима асарлари ўзлари илгари бажармаган янги вазифаларни адо эта бошлайдилар»¹.

Бу фикрга қўшилмай бўлмайди. Лекин шу билан бирга, бунинг аксича, ҳаддан ташқари релятивизмга² берилиб кетиб, айрим олимлар сингари, адабий ҳодиса ўз чегарасидан чиқиб, тамомила акс маъно англатиши ҳам мумкин деб даъво қилиш тўғри эмас. Бироқ шуниси аниқки, бошқа миллий заминга кўчган таржима асари янги адабий муҳитга киради ҳамда «бегона» адабий жараён ичида ҳаракат қила бошлайди.

Умуман, бу ҳодисани талқин этишга релятивизм ҳам асл нусхага тенг мутлақ ягона талқин ва таржима яратиш талаби ҳам бирёқламаликка олиб келган бўлар эди. Таржима биргаликдаги муштарак ижод маҳсули экан, унда таржимоннинг фаол иштирок этиши муқаррар. Таржималарнинг кўп сонли ва кўп вариантли бўлиши ана шундан келиб чиқади.

Марина Цветаева чуқур, шоирона дид ва зийраклик билан Гётенинг «Егекönig» асари ҳамда В. А. Жуковс-

¹ М. П. Алексеев. Русская классическая литература и ее мировое значение. Журн. «Русская литература», 1976, № 1, стр. 7.

² Релятивизм. Барча билимларни нисбий, шартли билимлардир деб ҳисобловчи, объектив борлиқни билиш мумкинлигини инкоғ этувчи фалсафий оким.

кийнинг «Ўрмон Султони» таржимасини қиёс қилиб, булар иккита «Ўрмон Султони» эканини аниқлади. Аслида Жуковский «ёмон» таржима қилгани туфайли шундай ҳодиса рўй бермаган, албатта. Цветаеванинг таъкидлашича, «Ўрмон Султони»ни Жуковскийдан ўтказиб таржима қилишнинг иложи йўқ... Ҳар иккаласи ҳам буюкликда қолишмайди». Гап шундаки, «ҳар иккала адиб воқеага ўз кўзи билан қараган»¹.

Вильям Шекспирнинг «Ҳамлет» трагедиясини олайлик. Дания шаҳзодаси образининг турлича талқин қилинишидан ёқангизни ушлайсиз. Ҳамлет — қаҳрамон, Ҳамлет — қўрқоқ, Ҳамлет — фидойи-альтруист², Ҳамлет — ўзига бино қўйган худбин, Ҳамлет — ортиқча киши ва ҳоказо. Турган гап, бундай талқинларнинг ҳар бири, хусусан, таржимонлар шаҳзоданинг ички изтиробларини ўзлариники билан ҳамоҳанг деб тушунганларида, яратилаётган таржималарга таъсир қилмай қолмаган. 1837 йилда рус саҳнасида Н. А. Полевой таржимаси қўйилган ва матбуотда босилиб чиққан эди. Бу различие-демократ адабиётчи ўз вақтида декабрь ҳодисаларидан сўнг юз берган реакция шароитида ижтимоий ҳалокатни бошидан кечирар экан, Дания шаҳзодаси тимсолида баайни ўз маънавий азоб-уқубатлари ва ожизлиги аломатларини кўради. «Биз Ҳамлетни ўз туғишган биродарларимиздай севамиз,— деб уқтиради Николой Полевой Москва театри актёрларига,— у ҳатто ўз ожизликлари билан ҳам бизга ҳамдард, чунки унинг ожизликлари моҳиятан бизнинг ожизлигимиз, у бизнинг дилимиз билан ҳис этади ва бизнинг бошимиз билан мушоҳада қилади»³.

Ҳозирги замон нуқтаи назаридан Полевой таржимаси анча эркин таржима ҳисобланади. Ожизлик, нотавошлик, саросималикни Ҳамлетнинг асосий хусусияти деб тушунган таржимон билибми-билмайми шаҳзода образи талқинига ўзгача тус бериб юборган, таржимада юқорида қайд этилган хислатларни бўрттирган. Волидасига қарата сўзлаган монологи ниҳоясида Полевойнинг

¹ Марина Цветаева. Два Лесных Царя. Сб. «Мастерство перевода», М., 1964, стр. 288.

² Саҳий, одамоҳун.

³ С. П. Соловьёв. Двадцать лет из жизни Московского театра. «Театральная газета», 8 сент. 1877 г., № 84, стр. 266.

қаҳрамонни жазаваси тутиб: «Даҳшат, инсон дастидан дод!»— деб қичқиради¹. Асл нусхасида бўлмаган бу сўзлар Николай подшо замонасидаги ҳуқуқсизлик ва эркисизлик шароитида минглаб ўқувчи ҳам томошабинларнинг қалбидан акс садо топди. В. Г. Белинский ҳатто шундай деб ёзган эди: «Бу хотима таржимоннинг ўз қаламига тааллуқли; лекин бу шу қадар унинг руҳига ҳамоҳангки, Шекспирнинг ўзи ҳам унутиб қўйиб, уни ўзиники қилиб олиши ҳеч гап эмасди»².

Рус «Ҳамлет»лари орасида Полевой таржимаси энг узоқ умр кўрганлардан бири бўлди. Янги, анча мукамал таржималар барпо этилганига қарамай, рус театри саҳнасида то XX асрга қадар даврини сурди. У тилларда дoston бўлди, бу таржима заминида кўпгина нақллар юзага келди. Айтайлик, Ф. М. Достоевский ёхуд унинг қаҳрамонлари Ҳамлетнинг сўзларини зикр этар эканлар, улар бу калималарни Полевой таржимасидан олганликларига шубҳаланмаса ҳам бўлади.

Николай Полевой таржимасидаги «Ҳамлет» эркин таржима эканлиги юқорида қайд этилди. Лекин айтилган гаплардан ушбу сатрлар муаллифи таржимада бошбошдоқлик тарафдори экан, деган хулоса келиб чиқмаслиги лозим. Мен бундай фикрдан узоқман. Лекин таржима тарихчиси сифатида шу нарсага иқрор бўлдимки, агар рус таржималари, жумладан, Полевой таржимасига тўхтамасдан, фақат Шекспир яратган инглизча асл нусхалар асосида фикр юритсак, биз, айтайлик, рус ҳамлетизми ҳодисаси ёинки рус адабиётида яратилган Ҳамлетлар, чунончи, И. С. Тургеневнинг «Шчигровский вилоятининг Ҳамлети» ё бўлмаса народник-ёзувчи Я. Абрамовнинг аллақачонлар унутилиб кетган «Бир жуфт Ҳамлет — бир чақа» сингари асарларининг яратилиш тарихи ва моҳиятини билиб ололмаймиз.

Келтирилган мисоллар асл нусханикига нисбатан бошқача лисоний заминга ўтиб, ўзгача маданий муҳитга кўчганда, асарнинг ва адабий образнинг тақдирини айнан таржима белгилашига бир далилдир. Бунга ўхшаш мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Булар бар-

¹ Виллиам Шекспир. Гамлет принц Датский. Драматическое представление. Перевод с английского Николая Полевого. М., 1837, стр. 135.

² В. Г. Белинский. Полн. собр. соч., т. II, М., 1953, стр. 432.

часи асарнинг халқаро миқёсда зоҳир бўлиши асл нусха билан унинг турли тилларга қилинган таржималари мажумасидан ташкил топган мураккаб динамик комплексдан иборат эканлигини кўрсатиш баробарида, янги-янги таржима ва талқинлар сони тобора ошиб бораверишидан дарак беради.

Юқорида кўриб ўтилганидай, одатда, адабий асарнинг ўз ватанида идрок этилиши унинг хорижий муҳитда рўй берадиган талқинидан фарқ қилади. Бинобарин, бундай хорижий талқинни номатлуб деб аташ ҳам тўғри бўлмайди: бу қонуний ҳодиса. Бугина эмас, муайян масофадан туриб амалга оширилган бундай хорижий талқин баъзан айни асардаги яқиндан туриб пайқаб олинмаган ҳодисаларни билиб олишга кўмаклашади ҳам. «Улкан нарса узоқдан кўринади», деган эди бир шоир. Чунончи, Синклер Льюис И. С. Тургеневнинг «Оталар ва болалар» романини инглизча таржимада ўқиб чиққандан сўнг, Базаров сиймосида «барча замонлардаги жамики радикаллар ва новаторларнинг прототиپи»ни¹ кўрган эди, яъни биз, одатда, образнинг конкрет тарихий талқинида илғаб ололмаган нарсани у қайд этади. Ҳали асримизнинг бошларидаёқ асл нусхасида ҳатто яқиндан таниш бўлган шеърларни таржимада ўқиганда «Шу нарсани сезасанки, шоирлар ҳақидаги олдинги тасаввурларингга нималардир қўшилади ва бирон шоирни тўқис билиб олиш учун уни барча тилларга қилинган таржималарда ўқиб чиқиш лозим деган фавқулудда бир мўъжизага ишонинг келади»²— деган ҳақиқат аниқланган эди.

Айрим ҳолларда, асосан, таржима туфайли рўй берган хорижий талқин ёзувчининг ўз ватанида бўлган мавқеига ва унга нисбатан бўлаётган муносабатга тўғридан-тўғри таъсир ўтказиши ҳам мумкин. Генрих Гейненинг чет мамлакатларда қозонган обрў-эътибори ўз ватанида унга нохайрихоҳлик кайфиятлари ҳукм сурган бир замонда ҳам шоирга мадад бўлиб турди. Эдгар По ижодининг халқаро кўлами, шубҳасиз, Америкадан ташқарида қарор топди. Ибсеннинг Европа мамлакат-

¹ Turgenev I. Fathers and Sons, Translated from the Russian by Constance Carnett, with a foreword by Sinolair Lewis. New York, 1943, p. V.

² «Аполлон», 1914, № 5, стр. 42.

ларидаги шуҳрати ўз ватанида унга нисбатан уюшган оппозицияни жиловлаб турди ва ҳоказо¹.

Буюк сўз усталари — Алишер Навоий, Вильям Шекспир, Иоганн Гёте, Оноре де Бальзак, Александр Пушкин, Лев Толстой, Робиндранат Тагор, Тарас Шевченко ва бошқа кўплаб қалам соҳибларининг асарлари, — деб қайд этади таржимашунос Ғ. Саломов, — маданий дунёнинг қарийб барча тараққий этган адабий тилларига таржима қилинган. Хилма-хил услубли, кўп жанрли ва турлича адабий анъаналар асносида жаҳон таржима мактаби барпо этилмоқда. Авлоддан-авлодга ўтувчи бу таржима мероси, буюк мутафаккирлар ижодини алмашишдек ажойиб тажриба, бадий адабиёт юлдузларининг турли буюк ва кичик халқлар тилида «гаплашиш»дек анъаналари йил сайин мустаҳкамланиб, тараққий этиб бормоқда².

Филология фанлари доктори Жуманиёз Шарипов берган маълумотга қараганда, Абу Али ибн Синонинг каттакон «Ал-қонун фи-т-тибб» асари XV асрда лотин тилида 16 марта, XVI асрда эса 20 мартадан зиёд нашр этилган экан³, бу мислсиз тажриба ва унинг оламшумул самараларини ким ва қачон ўрганади, буни таржимашунослик фани тарихининг ютуғига айлантиради? Аммо шуни мамнуният билан қайд этиш керакки, Ўзбекистонда минг йиллик ғоят бой ва ранг-баранг таржима сабоқларини, назарий таржимачилик проблемаларини дадил ўрганаётган кучлар бор. Ж. Шариповнинг «Ўзбекистонда таржима тарихидан» монографияси, Ғ. Саломов тузган «Таржима тарихи курси программаси» (университет студентлари учун), «Таржима назариясига кириш» дарслиги, «Таржима санъати» мақолалар тўпламларининг мундарижаси билан танишиш менда яхши таассурот қолдирди.

Адабий асарнинг халқаро кўламда зоҳир бўлиши турли миллат адабиётчиларининг коллектив ижоди туфайли юз беради. Бу эса ер куррасида яшаётган халқ-

¹ Frenz H. The Art of Translation.— In: Comparative Literature. Method and Perspective. Carbondale, 1961, p. 78.

² Ғ. Саломов. Таржима назариясига кириш. «Ўқитувчи» нашриёти, Тошкент, 1978, 12-бет.

³ Жуманиёз Шарипов. Ўзбекистонда таржима тарихидан. Революциядан олдинги давр. Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, Тошкент — 1965, 28-бет.

ларнинг маданий тарафдан бир-бирларига яқинлашувида қудратли омил ҳисобланади. Бу нарса умум томонидан эътироф этилган. Лекин мазкур халқаро жараёнда ҳар бир асарнинг тутган ўрни ва ўйнаган роли, жаҳон адабиётида унинг аҳамиятини асл нусха билан таржималар комплексининг динамик тараққиётини тадқиқ этиш орқалигина аниқлаш мумкин. Аксинча, асл нусхани мутлақ адабий бирлик сифатида олиб қараш ҳодисанинг миқёсини ҳам, унинг ҳаққоний тарихий истиқболини ҳам тайин этишга имкон бермайди. Тўғри, бундай комплекс тадқиқотни амалга ошириш жуда қийин. На-чора, керак. Фанда умуман осон йўл йўқ.

**БАДИИЙ ТАРЖИМАДА УСЛУБИЙ-МИЛЛИЙ УЗИГА
ХОСЛИКНИ ҚАЙТА ЯРАТИШ ПРОБЛЕМАСИ**

(«Рамайна», «Декамерон»)

Кейинги даврда ғарб адабиётидан Александр Дюма-нинг «Граф Монте Кристо» (1971), Гётенинг «Фауст» (1972—1974), Дантенинг «Илоҳий комедия» (1975), Проспьер Мерименинг «Карл тўққиз салтанатининг йилномаси» (1978), Жованни Боккаччонинг «Декамерон» (1978), Стендалнинг «Қизил ва қора» (1978) сингари насрий ва шеърый асарлари, рус адабиётидан И. Фон-визиннинг «Думбул бойвачча» (1978), Ф. М. Достоевскийнинг «Жиноят ва жазо» романи (1978), Шарқ адабиётидан Умар Хайём рубойлари (1976), Саъдий Шерозий (1976), Махтумқули (1976), Бердақ (1979) шеърларидан намуналар, Абдураҳмон Жомийнинг «Искандар хирадномаси» достони ва бошқалар таржима қилинди. Ғарбу Шарқ ўтмиш адабиётидан, рус классиклари ижодидан қилинган таржималарнинг барчасини санаб адоғига етиш қийин.

Узоқ даврларда, турфа тилларда яратилган адабий хазинага бу қадар қизиқишнинг сабаби нима? Ўтмиш давр мавзуи, антик адабиёт трагедиялари, Шарқ классик дostonчилиги намуналари таржималари ёзувчи ва шоирларимиз, таржимонларимизнинг эътиборини узоқ тарих сарҳадларига жалб қилиб, уларни «банд» этиб қўймасмикан? Ижодкорларимиз узоқ тарихий кечмиш тасвирига маҳлиё бўлиб, замонамиз олға сураётган долзарб ҳаётий масалалар, кескин проблемалар бадий талқинидан чалғимасмиканлар?

Масаланинг ана шу тарзда қўйилиши табиий ва кези келганда айтиш керакки, фақат бизда эмас, умумсовет адабиёти миқёсида, барча қардош халқлар адабиётларида ҳам антик давр, классика таржималари

билан қизиқиш майли кўзга ташланиб туради. Лекин бу, аввало, ўтмишга «маҳлиё» бўлиб кетишни англамайди, чунки ҳозирги замон мавзуларида ижод қилиш, замонавий воқелик, замондошларимизнинг ҳаёт тарзи, ўй-хаёллари, ташвишларини бадий тасвирловчи асарлар жуда кўпчиликни ташкил этади, ҳозирги давр адабиёти намуналарини таржима қилиш тенденцияси ҳам нисбатан жуда кучли. Қолаверса, илмий ва маданий ҳаётда, оригинал адабиёт ва бадий таржимачиликда ўтмиш адабий бисотга қизиқиш, хорижий буржуа мутахассислари чалғитиб талқин этаётганидай, «тарихий ностальгия» — ўтмишни «қўмсаш»ни билдирмайди. Биринчи ўзбек қомусини нашр этиш тажрибасига нисбатан америкалик журналист Жеймс Гритчлоу қўллаган бу истилоҳни ёзувчи Асқад Мухтор ҳақли равишда мантиқсиз, сунъий ибора деб изоҳлайди. «Халқимизнинг кўп асрлик бой тарихи, ажойиб маънавий мероси билан табиий равишда фахрланиш туйғумизни, эҳтимол, «янги дунё» кишилари тушуниб етмас»¹. Бундан ташқари, хоҳ илм-маърифат соҳасида бўлсин, хоҳ оригинал адабиётда бўлсин, олим ва ёзувчиларимизнинг тарихий ўтмиш таҳлили ҳамда тасвири соҳасидаги фаолиятлари ҳам тор миллий биқиқлик контекстида эмас, аксинча, кенг интернационал миқёсда кечишни алоҳида таъкидлаш лозим. Худди ана шу нарса, кишиларимизни халқлар дўстлиги, дунёга кенг қараш, бошқа миллатларнинг тарихий ўтмиши, маданий меросини ҳам сидқидил ҳурматлаш, эъозлаш руҳида тарбиялаш мақсадларига бадий таржима камарбасталиқ қилади. Ўзбек тилига таржима қилинган ранг-баранг бадий адабиёт хазинасига назар ташланса, бу ерда русиёна, форсиёна, ҳиндиёна, гуржиёна ва ҳоказо мўъжизаларни, бадий сўз сеҳрини аён этувчи навобахш дурдоналарни кўриш мумкин.

Тарихий мавзуда ёзилган адабий асарни фақат бошқа халқлар ўтмишидан ҳам воқиф бўлиш учунгина таржима қилинмайди. Фирдавсий, Низомий, Навоий, Руставели, Нарекаци, Шекспир, Шиллер, Байрон, Пушкин, Гёте, Лермонтовлар шеърятти ҳозирги вақтда ҳам турли миллат кишиларини бирдай ҳаяжонга солади, қалб-

---

¹ А. Мухтор. «Америка журнали ўзбек қомуси ҳақида». Гулстон журнали, 1978, 12-сон, 4-бет.

ларни жунбишга келтиради. Умуман, ўтмишни идрок этиш, аждодлар ҳаётига қизиқиш, тарихийлик туйғуси фақат ҳозир эмас, балки инсоният тараққиётининг ҳамма босқичларида ҳам ўзига хос замонавий аҳамиятга молик бўлган. Айтайлик, Абулқосим Фирдавсий ҳам ўзигача бўлган тарихий шажаралар, сулолалар, салтанатлар, мустабид шоҳлар бошлаган қонли урушлар, тожу тахт можаролари, ирқий, миллий, диний талошлар, социал табақаланишлар тарихини бадий идрок этиш асосида «Шоҳнома»ни яратган. Ҳатто мазкур «Шоҳнома»нинг ўзи ҳам жангнома жанри сифатида, Фирдавсийгача қарор топган эди. Буюк форс-тожик шоирининг улкан хизмати шундаки, у ўзигача маълум бўлган тарихий манбаларни атрофлича, чуқур ўрганиш, ўзига қадар яратилган «шоҳнома»ларни ижодий ўзлаштириш натижасида бутун бир миллий адабиёт номидан жаранглаган, келажакда барча маданий миллатлар, халқлар томонида севиб тинглашга арзигули қўшиғини куйлади. У жафокаш халқининг ўтмиши, чеккан азоб-уқубатлари, оҳу фиғони ҳамда яшаб турган замонаси тарихини шукуҳли қасида қилиб куйлаш орқали, ўз дунёқарашини ва ижтимоий мавқеи доирасида келажак одамларнинг сиймоси, жамият қиёфасини ҳам утопик тарзда башорат қилди. Демак, узоқ ўтмишда барпо этилган, эндиликда биз учун тарихий роман, дoston, қисса бўлиб қолган асарлар ҳам ўз даврида «тарихий», «замонавий» ва «келажак» туйғуларини, тасаввурларини, гипотеза ва утопияларини акс эттирган. Инсоният тарихининг тадрижий тараққиёт панорамасида бўртиб кўзга ташланадиган ана шу уч босқич, ҳалқа: ўтмиш—ҳозирги замон—келажак туйғуси ҳамма замонларда ҳам кишиларни бирдай қизиқтириб келган. Бу уч босқич ўртасида ҳеч қачон узилиш, парчаланиш бўлмаган ва бўлиши мумкин эмас. Зотан, ҳозирги замон — қанчалик ўтмишнинг давоми бўлса, келажак—шунчалик ҳозирги замоннинг давоми этишдир. Жамият қиёфасида содир бўладиган сифат ўзгаришлари ижтимоий ҳаёт қонунияти асосида рўй беради.

Мозийга қизиқиш, юқорида қайд этилганидай, жамият тараққиётининг ҳамма босқичларида яшовчи халқларга хос хусусиятдир.

«Минг йил—халқлар ҳаётидагина эмас, балки бутун башарият тарихида ҳам катта давр. Минг йил давоми-

да ўзининг буюк аждодларини эса сақлаб, авлодларнинг келажак сари борадиган йўлини ёритган ҳолда, қандай яшашнинг ёрқин намунасини кўрсатаётганини ҳис этиб турган халқ бахтли халқдир. Ўз яқин ва йироқ қўшниларининг буюк кишиларини билган халқ эса янада саодатлироқ. Кўпинча, аждодлар ўзлари дунёдан ўтиб кетганларидан сўнг орадан минг йиллар кечса-да, турли халқларнинг бошларини бир-бирига қовуштириб турувчи восита бўлиб қоладилар»¹.

Ҳиндларнинг маълум ва машҳур «Рамаёна» достони таржимаси ўзбек шеърлятида ниҳоятда қувончли ҳодиса бўлди. «Рамаёна», бадий сўз қудрати, халқнинг беҳудуд бой фантазияси маҳсули ўлароқ, бошқа тилларга ўгиришга бениҳоя ноўнғай бир асар. Сабаби, ундан тасвирланган ёки акс этган воқеалар, тушунчалар, тасаввурлар, таомил, урф-одат, удум, маросим, ирим-сирим ва ҳоказолар, яъни одатда таржима қилиш нобоп ёхуд баъзан умуман бошқа тилда айнан ўзидай бериб бўлмайдиган нарсалар бизнинг турмушимиз, маънавий, руҳий ҳаётимиздан жуда узоқ. Худди шунинг учун ҳам талантли шоир, зукко таржимон Муҳаммад Алининг жасорати шеър мухлисларини қанчалик ҳайратга солган бўлса, у тақдим этган «ҳиндиёна мўъжиза» миллионлаб ўзбек китобхонларини мамнун ва масрур этади.

Ўзбекча «Рамаёна» ҳинд классик адабиёти дурдонасининг мазмунини бақадри ҳол ўзбекчаштириб, унда тасвирланган воқеаларга баҳарнав бадий тус бериб қайта ҳикоя қилинган таржима эмас, балки *сўз санъати* намунасидир. Бу шеърини дostonни ҳафсала билан мутолаа қилган киши ундан ажойиб эстетик завқ ва лаззат олишдан ташқари, бамисоли муаззам Ҳинд ўлкаси бўйлаб саёҳатга чиққандай бўлади, бугина эмас, ундан бошқа бирон манбадан олиш амримаҳол бўлган рангин таассурот олади.

«Рамаёна» шундай бир бадий қомуски, унда ҳиндларнинг табиат ато этган ажойиб-ғаройиб наботот олами, паррандаю даррандалари, инсон умрининг моҳияти, замин, сув, ҳаво, оташ, фалакиёт ҳақидаги реал, диний, фалсафий, ҳаёлий тасаввурлари акс этган. Унда тас-

---

¹ Акад. И. Ю. Крачковский. Избр. соч., т. III, стр. 261.

вирланган воқеа ва ҳодисалар дostonни бунёд этган буюк муаллифнинг (Валмики) хаёлотидан супрасида шундай омукта этилганки, уларнинг қайси бири «уйдирмаю», қай бири «ишонса бўладиган» воқеий нарса эканини фарқлаш мушкул. Натижада китобхон эпоснинг сеҳрига берилиб кетиб, унда иждокорнинг ҳайратомуз фантастик тасаввурларига конкрет реал тус беришга зўр иштиёқ пайдо бўлгани каби, ҳаётдаги ҳақиқатан мавжуд ашёвий, табиий, заминий, таъбир жоиз бўлса, биологик, фаунавий ва флоравий нарсаларга ҳам қандайдир *мўъжизавий* бир тус беришга майл туғилади.

Маълумки, бу ҳинд асари санскритда яратилган асл нусхасидан эмас, балки «жаҳон адабиёти кутубхонаси» сирасида чоп этилган Вера Потапованинг қисқартирилган таржимасидан ўгирилган. Аслида, дoston етти китобдан иборат бўлиб (унда эрамиздан олдинги XIV—XII аср воқеалари ҳикоя қилинади), йигирма тўрт минг шлокни ўз ичига олади (шлок маснавийдан шу билан фарқланадики, унда мисралар ўзаро қофияланмайди). Гап шундаки, бир миллий адабиёт дурдонаси бўлмиш асар бошқа тилга унинг асл нусхасидан эмас, балки иккинчи, учинчи тилларга қилинган таржималаридан ўгирилганда, ўз миллий руҳи, маънодорлиги, таъсир қуввати, услубий ўзига хослиги ва бадиий хусусиятларидан табиий равишда қисман маҳрум бўлади. Ҳолбуки, Муҳаммад Али санъатининг ўқувчини лол қолдирадиган жиҳати шундаки, унинг таржимасида ҳиндий колорит восита тил — рус тили, русиёна талқин орқали анча тўқис олиб ўтилган, дostonнинг барча миллий-этнографик, фольклористика компонентлари бут.

«Рамайна»нинг ўзбекча таржимасида мазкур эпопеянинг етти жилдидан («Болалик», «Айўдҳя», «Урмон», «Кишкиндҳа», «Соҳибжамол», «Жанг» китоблари ҳамда «Хотима» қисм) турли фасллар ажратиб олинган. «Айўдҳя» деб аталган иккинчи китобдан бешинчи фасл рус тилида «Қайкейи удаляется в Дом Гнева»¹ (Қайкейи Ғазаб Уйига равона бўлади) деб номланади. Муҳаммад Али бунини «Қайкейининг БайтулҒазабга чекил-

---

¹ Махабхарата. Рамайна. Перевод с санскрита. «Библиотека всемирной литературы». Серия первая. Изд-во «Художественная литература». М., 1974.

гани»¹ деб жуда яхши берган. Шунингдек, «Ўрмон китоби»да—«Равана открывається Сите», «Равана продолжає уговаривать Ситу», «Соҳибжамол китоби»да—«Летающая колесница», «Женщины Раваны» фасллари «Равананинг Ситага кўнгил изҳори» (59), «Равананинг Ситани аврагани» (61), «Учар ароба таърифинда» (91), «Равана маҳбубалари таърифинда» (92) деб таржима қилинган. Албатта, эпос эрамиздан олдинги XIV—XII аср воқеаларидан бадий баҳс қилар экан, бунинг устига, аллақачонлар ўлик тиллар қаторига ўтган қадимги санскритда бунёд этилганини инобатга олинса, уни ўзбекчага «муқобил давр» тили билан ўгириш тўғрисида гапириш мантиқсизликни келтириб чиқариши ўз-ўзидан равшан. Бугина эмас, мазкур ҳинд достонини ҳатто эрамизнинг XIV—XV асрлари даври туркий тили услубида таржима қилишни талаб этиш ҳам мушкул, негаки у бизнинг замондошларимиз—XX аср ўзбекларига мўлжалланган. Демак, «Рамайна» таржимаси, бир томондан, ҳозирги ўзбек адабий тилида жаранглаши керак, аynи вақтда у ўқувчиларда услубан кўнралик таассуротини ҳам туғдириши даркор. Муҳаммад Али ана шу дилемма замиридаги диалектик бирлик, яхлитликни, назаримизда, муваффақиятли равишда таъминлай олган.

«Болалик» китобининг қисқача насрий баён (табдил) қисмида ўқиймиз: «Задумавшийся Вальмики медленно прогуливается, сопутствуемый учеником. Внезапно он замечает двух куликов-краунча. Они предаются любви и не видят, что к ним подкрался охотник. Краунча-самец падает наземь, убитый стрелой. Его подруга горестно кричит. Вальмики потрясён. Он проклинает охотника, и... слова проклятия оказываются первыми строками стихов». «Неожиданно Вальмики является бог-творец Брахма. По его слову, песнопенье о Раме должно быть создано размером шлоки» (385). Таржимада: «Валмики хаёлга чўмганча ўз шогирди билан сайрга чиқди. Бамайлихотир кеза туриб, у ногаҳон дарахтдаги бир жуфт қашқалдоқни кўриб қолди. Бу қушлар писиб келётган сайёдни пайқамай, висол лаззатидан шавқиб

¹ Рамайна. Қадимги ҳинд эпоси. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 1978, 25-бет. Достоннинг русча ва ўзбекча таржималарига доир барча мисоллар юқоридаги икки нашрдан олиниб, саҳифалари қавс ичида кўрсатилади.

бўлаётган эдилар. Шу пайт нар қашқалдоққа ўқ тегиб ерга қулади, модаси унинг бошида чирқираб қолди. Валмикинни чексиз изтироб чулғади. У сайёдни дуоибад қилди ва бу дуоибад сўзлари... ўз-ўзидан равон шеърӣ сатрлар бўлиб жаранглаб чиқди». «Шу аснода вожибул вужуд Бароҳим Валмикига зоҳир бўлди. Халлоқи олам Валмикига, Рама ҳақидаги қасида шлок вазнида битилсин, деб дуои фотиҳа берди» (9).

Русча текстга эътибор қилинса, ифода тарзи тўлалигича ҳозирги адабий тил нормасида, унда ҳамма нарса тушунарли эканлиги маълум бўлади. Бироқ ўзбекча матн ҳақида жилла бундай деб бўлмас. Чунончи, паррандаларнинг «муҳаббат»ига нисбатан ишлатилган «предаются любви» бирикмаси *шавқийёб бўлаётган* деб, «бог-творец»—*вожибул вужуд, ҳаллоқи олам* тарзида ўгирилганки, булар, шубҳасиз, барчага тушунарли эмас. Аммо «тушунарли бўлмаган» бундай истилоҳлар, атамалар билан омухта қилиб амалга оширилган мазкур таржимани аслига эквивалент деб ҳисобламоқ керак. Шубҳасиз, ҳамма ва ҳар қандай таржима ҳам китобхонлар оммасига тушунарли бўлиши лозим, лскин тушунарлилик таржиманинг бирдан-бир критерияси бўла олмайди. Эҳтимол, оригиналнинг ўзи асл нусха тилида ҳам биз фараз қилганимизчалик «тушунарли» эмасдир. Бинобарин, таржима фақат тушунарлигина эмас, аини вақтда ўқувчига нималарнидир тушунтирадиган, қандайдир янгиликлар берадиган, уни ана шу янгиликларни билиб олишга ундайдиган ҳам бўлиши зарур.

Бу ерда: қайд этилган калималар ўқувчи учун янгилик эмас, аксинча, «эскилик»дан иборат — улар ҳозир бизда тилнинг архаик қатламига кўчган қадимги арабий, форсий сўзлар-ку, деган эътироз туғилиши ҳам мумкин. Башарти, муайян тушунчанинг атамаси ҳозирги терминологияда бўлмаса-ю, улар тилнинг тарихий лугавий қатламларида мавжуд бўлса, нега бундай лисоний арсеналдан фойдаланмаслик керак? Русча таржимадан маълум бўладики, паррандаларнинг «интим муҳаббати»ни ифодалайдиган сўз рус тилида ҳам йўқ экан, шу сабабдан икки нару мода қашқалдоқнинг *шавқийёбига* тегишли инстинктив инсоний туйғуга хос «любовь» (муҳаббат) сўзи билан берилган. Демак, таржима жараёнида ҳеч қачон кўз кўрмаган, қулоқ эшит-

маган хос сўз (реалий)ларни текстга киритишнигина «янгилик» деб билмасдан, тил тараққиётининг маълум даврида эскириб, пассив фондга ўтган атамалар ва илмий истилоҳларни ҳам ўринли қўллаб, уларни янги давр талабига мослаб истифода этишни ҳам я н г и л и к деб тушунмоқ, буни ҳам таржима функцияларидан бири сифатида қабул қилмоқ лозим.

Юқорида келтирилган мисолда диққатга лойиқ яна бир нуқта кўзга ташланади. Бу табиат ато этган неъматни беҳуда ва бемақсад маҳв этиш дуоибадга лойиқ қабиҳ иш эканлигини эрамиздан бурунги замон кишилари ҳам тушунганлиги масаласидирки, худди ана шу проблема бизнинг давримиз ва барча замонлар учун ҳам долзарб, актуал бўлиб қолмоқда. Бундан ташқари, муқаддас саналган китоблар, баъзан халқ севган асарларга илоҳий тус берилиши (русларда—«Илья Муромец», ўзбекларда—«Чор китоб», Аҳмад Яссавий ҳикматлари, арманларда — Марекаци лирикаси, қирғизларда — «Манас» ва ҳоказо) ҳам диққатга сазовор. «Рамаяна»да ҳам дostonнинг шлок вазнида битилиши вожиб эканлиги ҳаллоқи оламнинг иродасига боғланган. Муҳаммад Али ўзаро қофияланмаган маснавий—шлокни қатъий, жарангдор, гўзал байтлар билан таржима қилган экан, бу «вожибул вужуд»нинг иродасига қарши «хатти-ҳаракат» эмас, балки санъат қонунига мос журъатдир.

Абу Наср Форобий ўзининг «Шеър китоби» деб номланувчи рисоласида ёзишича, «...исботда илм, тортишувда иккиланиш, риторикада ишонтириш қанчалик аҳамиятли бўлса, шеъриятда ҳам хаёл ва тасаввур шунчалик зарур»¹. Ўзга халқ шоири бунёд этган, жуда ҳам ўзига хос «хаёл ва тасаввур» самарасини асрлар, замонлар, халқлар ва тиллар оша қайта яратиш эса беадад қийин. Маълумки, бадий таржима, хусусан, шеърий таржимада луғавий бирлик эмас, балки улар воситасида ифодаланган маъно, образ, ифодавий тарз, оҳангни бериш муҳим. Ҳар бир бадий асар эса муайян адабий-эстетик муҳитда туғилади, унда тасвирланган жамики

---

¹ Абу Наср Форобий. Шеър санъати. Арабчадан таржима, изоҳ ва муқаддималар муаллифи Абдусодиқ Ирисов. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1979, 18-бет.

нарсалар, яъни фақат инсонлар тимсолигина эмас, балки табиат: осмон, замин, сув, ўрмон, ҳайвонларгача яъни *умуминсоний* тушунчалар ҳам миллийлик руҳи билан сугорилган бўлади. Айтайлик, Жалолиддин Румий, Лафонтен, И. А. Крилов, Муҳаммадшариф Гулҳаний масалларида ёки форс, тожик, француз, рус, ўзбек халқ оғзаки ижоди асарларида тасвирланган маймун—«ўша-ўша» *Simia*, яъни приматлар туркумига мансуб энг юқори ривожланган сут эмизувчи ҳайвон (*ЎзСЭ*, VI, 53); булбул—*Luscinia*—чумчуқсимонлар туркумининг қораялоқлар оиласига мансуб сайроқи қуш (*ЎзСЭ*, II, 465); арслон ёки шер—*Felis leo*—йиртқич сут эмизувчиларнинг мушуксимонлар оиласига мансуб турларидан бири (*ЎзСЭ*, I, 469); бойўғли—*Athene noctua*—япалоққушлар оиласига мансуб тунги йиртқич қуш (*ЎзСЭ*, II, 317); дарахт—тана ва шохлари ёғочга айланган кўп йиллик ўсимлик (*ЎзСЭ*, III, 555) сифатидагина эмас, балки ҳар бир асарнинг қайси адабий жанрда ёзилишига қараб, одамларга нисбатан қўлланиладиган тимсол, мажоз, сифатлаш, ўхшатиш объекти бўлиб, миллий ҳамда миллий-этнографик маъно ҳосил қилади. Масалан, Шарқда *гул*—гўзалнинг андоми (юзи)га, *шер*—юракка нисбат берилади, *булбул*—ғазалхон ҳисобланади ва ҳоказо. Миллий анъаналари бир-биридан йироқ халқларда бу хусусда жиддий фарқлар юз бериши табиий, лекин шуниси қизиқки, территория ва тарихий кечмиши тарафидан ўзаро яқин халқларда ҳам тафовутлар сезилиб туради. Масалан, бутун Шарқнинг ғазалхони саналмиш булбул Ҳиндистонда учрамайди. Шунинг учун Ҳиндларнинг «булбул»и—какку саналади (164). Шуниси диққатга сазоворки, бир қанча мамлакатларнинг давлат байроқларида паррандаю даррандаларнинг шакли ўз ифодасини топган. (Масалан, Австрия, Албания, Бутан, Замбия, Лаос, Миср, Сурия, Уганда, Шри Ланка, Эрон, Эфиопия давлат байроқларида бургут, лочин, фил, шер ва бошқа ҳар хил қушлар, йиртқич ва афсонавий ҳайвонларнинг тасвири туширилган.)

«Рамайяна»да Ҳинд халқининг ҳайвонот ва ўсимликлар оламига бўлган ўзига хос илиқ муносабати акс эттирилган. Ҳиндлар назарида виқорли ҳайвон ҳисобланмиш сигир, бузоқ, фил ва бошқалар асосида ифодаланган соддалик, гўзаллик, меҳр-муҳаббат туйғулари ўзбек ўқувчилари идрокида қандайдир ноўхшов, ғайри-

табий туюлса-да, таржимон бу масалада ҳам «ҳиндиё-на эътиқод»ни айнан ўзидай сақлашга ҳаракат қилган.

Тўлдирмишлар қасрни сурончи турна, товус —
Сақрабон ўйнаб, ёйиб думин еллуғичомуз.

Нақшин деворда ажиб манзаралар намоён,
Топмиш тасвирин унда кўҳлик минг турли ҳайвон (31).

Талпиниб борган каби бузоққа она сигир,
Рама ортидан чопиб келар Қовшала дилгир (36).

Монанди ёлғиз сигир, оғилда қолган ўзи,
Буқадан айру тушиб, намланиб шаҳло кўзи (45).

Қадам отиши равон, юриши филдек майин,
Рокшасий меҳри ортар кўргандан кўрган сайин (48).

Шери нарнинг жуфтини тилайсан, шақал қилиқ,
Ўлдан урмоққа шайсан бир амал-тақал қилиб (59).

Шоҳона шер ва шақал аро билмассан фарқни,
Ирганч сув ила сандал аро билмассан фарқни (60).

Ялангда ўйнаб юрган урғочи марол ана
Оҳу кўз, қорамағиз қизни эслатди яна (71).

Ўйга толди Рама шер, сўнг бошини чайқади,
Унинг мамнун бўлганин Лакшмана пайқади (71).

Заминнинг фахридир жуфт-жуфт қўтослар (75).

Шавқу эҳтиросдан қизир экан қон,
Филлар жуфти билан айлаб хиромон
Боришар четдаги бутазор томон (79).

Буқалар бўкирар қаддин кўз-кўзлаб,
Сигирлар ичидан мосини излаб
Агар рақиб чиқса шох сурар тезлаб,
Кузги соф ҳаводан куч олиб, хезлаб (79).

Филлар Лакшмий томон жар бўйлаб борар,
Ва филда ўлтириб ушлаб нафис фар,
Оқ билак маъбуда атрофга қарар...
Бундай гўзалликни кўрганми башар? (92)

Тўртинчи жилднинг («Кишкиндҳа китоби») «Куз фасли ҳақида Раманинг айтганлари» қисмида ҳайвонлар иштирокида ўтадиган шундай тасвир бор: «Сугрива маймуллар мамлакатининг бурчак-бурчакларига чопарлар юборди, айиқларга ҳам элчилар йўллади. Эртаси кунни саҳар беадад маймун ва айиқлар Кишкиндҳа қалъасига тўпландилар. Сугрива йиғилганларга қараб бундай деди: «Сизларни буюк Рамага кўмак бермоққа чақиртирдим. Зудлик билан Раманинг суюкли дилдорини қидириб сафарга отланишингиз керак, Раванадан ҳам ўч олмоғингиз лозим!» Олижаноб маймуллар ва мурувватпеша айиқлар қудратли йўлбарсга ёрдам қўлини чўзишга шай эканликларини наъралар тортиб маълум қилдилар» (81).

«Рамаяна»да турли-туман парранда ва даррандалар: фил, айиқ, шер, сигир, маймун, от, бўри, қоплон, шогол ва бошқа жониворларнинг тимсоли фақат мақол, матал, масал, ўхшатиш, муболага ҳамда бошқа бадний тасвир воситаларининг асосигина эмас, балки бутун бошли «қаҳрамон», ҳаракатдаги «персонаж» сифатида тасвирланадилар. Бунини таржимада ифодалаш душворлиги шундаки, ана шундай анъана бизда деярли учрамайди. Тўғри, халқ оғзаки ижоди асарлари, романтик дostonларда аждаҳо, семурғ, от, балиқ, бўри, ғоз, дев, парилар иштирок этади. Тўғрироғи, гарчи бизда ҳайвонлар, паррандалар, афсонавий образлар воситасида тасвирлаш анъанаси мавжуд бўлгани ҳолда, уларга қандайдир илоҳий куч сифатида, ҳиндларда бўлганидай, сигиниш, топиниш, сажда қилиш ҳодисаси йўқ. Лекин шундай бўлса-да, хоҳ халқ оғзаки ижоди, хоҳ ёзма адабиётда бўлсин, ҳиндлар ва ўзбекларда, гарчи фарқ қилса-да, мифологик анъана мавжудлиги таржима ишини бир қадар енгиллаштиради. Юқорида келтирилган насрий парчада бу яққол кўзга ташланади. Муҳаммад Али русча текстни қандай бўлса шундайлигича, сўзмасўз ўгирмаган, балки унга баъзи нарсаларни қўшган, унга ўзинга хос услубий маъно бағишлаган.

Маълумки, бизда, мифологик анъанага кўра, шер, от, қоплон, ғоз, семурғ ва бошқалар «олижаноб» жонивор ҳисобланса-да, бу сифатни... маймунга ёки сигирга қўллаб бўлмайди. Кўрсатилган мисолда маймунга нисбатан олижаноб сифати тиркалиб, айиқни, асл нусха матнидан ҳам чиқиб, мурувватли деб эълон қилинган

экан, бу ўқувчини тўла ишонтиради, чунки қиссада — ҳиндлар, уларнинг тасаввурлари, эътиқодлари ҳақида гап бораётганини ўзбек китобхони билиб, ҳис этиб туради. Жумла охирида русча текстда айиқлар ва маймунлар йўлбарсга ёрдам қилишга тайёр эканликлари хусусида гап борса, ўзбекча таржимада бу манзара янада жонланган, улар ўзларининг «ёрдам қўлини чўзишга» «шай эканликлари»ни «наъра тортиб» маълум қилдилар. Қайд этилган ҳолда ва умуман, асарнинг бошида-охиригача зийрак китобхон шу нарсани ҳис этадики, «Рамаяна» таржимасида бу каби «ҳиндона» «мўъжиза»лар «ўзбекона услуб» билан ажиб бир тарзда чатиштириб борилади. Бу зайлдаги адабий пайванд ўзининг ширин ҳосилини берган.

Бу хусусда таржиманинг мақсади, мазмуни ва мундарижаси ҳамда таржимоннинг тадбирини кўҳна адабий тараққиётимизда турлича тушуниш ҳоллари бўлганлиги маълум.

Одатда, бир тилдан бошқасига таржима қилиб бўлмаслигини исботлаганда, улар ўртасидаги жиддий лексик-грамматик фарқлар билан биргаликда ўша тилларда сўзлашувчи халқлар яшаётган табиий, иқтисодий ва сиёсий шарт-шароитлар ҳамда кишилар онгида шу омиллар тақозоси билан туғилган тасаввур, тушунча, эътиқодлар ўртасидаги катта тафовутлар далил келтирилади. Айтайлик, арабларда туя номи билан боғлиқ 5.714 та сўз мавжуд экан, ана шу тиллардан туя ҳақида минглаб сўзлар у ёқда турсин, умуман бу ҳайвон ҳақида ҳеч қандай тасаввур бўлмаган халқларнинг тилларига ўгирганда таржимон қаршисида ўтиб бўлмас говлар пайдо бўлади.

Қадимги Русия фуқароси туяни кўрмаган, бу жониворни инжилдан, ҳарбий юришлар вақтида ўлжа сифатида қўлга киритилганлиги ҳақида ахборот берувчи тарихий асарлар орқалигина номини эшитиб билган эдилар, холос. Туяни у замонларда «вельбоуд» ёки «вельбуд» деб аташган. Ёзма манбаларда бу беозор жониворни қаҳрли, ярамас махлуқ деб маҳобат қилганлар. Инжилда ва бўлак диний нашрларда туя гўшти макруҳ, ҳаром деб эълон қилинган.

Туя ҳақидаги бундай анъанавий салбий тасаввур Носиф Флавийнинг «Иблисона уруш тарихи» асарининг қадимги рус тилига қилинган таржимасида ўша давр

таржимонини қандай чалғитганлигига доир бир далил бор. Асарда шакли туяга ўхшаб кетадиган қоя устига жойлашган Гамала номли шаҳар тасвирланади. Шунинг учун ҳам шаҳарга «Камелос»; яъни *Туя* деб ном берилган, лекин шаҳарликлар бу сўзни тўғри талаффуз қилмай, *Гамали* деб атаганлар. Русча таржимада эса бу бошқача, бузиб талқин қилинган: гўё шаҳар халқи туядан нафратлангани туфайли уни ўзгартириб *Гамала* деб юборган эмиш¹.

Халққа яхши маълум бўлмаган ёнки унда турли сабабларга кўра салбий тасаввур, нафрат ҳисси туғилган ҳайвон номларини бу тариқа ўзгартириб талқин қилиш ҳодисаларини ҳинд эртаклари «Стефанит ва Ихнилат» («Қалила ва Димна»нинг Фарбда ўзгарган номи) асарининг русча таржималарида ёки «Анвори Суҳайлий» («Қалила ва Димна»нинг Шарқда ўзгарган номи) китобининг туркий ва ўзбекча таржималаридан ҳамда ўзга манбалардан (Лафонтен, И. А. Қрилов, Муҳаммадшариф Гулханий масалларининг таржималари ва ҳоказо) истаганча топиш мумкин.

Ҳозир бизга «Қалила ва Димна» номи билан маълум бўлган машҳур ҳинд эртақларининг ибтидоси «Панчатантра»га бориб тақалади. Агар ана шу «Панчатантра» китобини «Стефанит ва Ихнилат», «Анвори Суҳайлий» ҳамда ҳозирги «Қалила ва Димна» билан муқояса этиб қаралса, уларда жуда кўплаб паррандаю дарранда, ҳайвон номларининг бошқа жонивор номлари билан «айирбошлаб» юборилганини кузатиш мумкин. Масалан, «Панчатантра»нинг тўртинчи бобида маймун билан дельфин ҳақида ҳикоят бор. Муҳаммад Темур таржима қилган «Анвори Суҳайлий»да маҳаллий халққа нотаниш бўлган дельфин — тошбақа билан алмаштирилган.

Маълумки, ҳиндларнинг одатига кўра, марҳумнинг жасади ўтда куйдирилиб, кули Ганг дарёсининг муқаддас сувига сочилади. «Панчатантра»да учинчи бобнинг саккизинчи ҳикоятида ҳиндларнинг бу маросими мажозий бир тарзда тасвирланади. Ҳикоятнинг қаҳрамонлари нар ва мода кабутарлардир. Очликдан азоб чекаётган одамга емиш бўлиш учун нар кабутар қурбон бўлади — ўзини ёниб турган гулханга уради. Мода кабутар ҳам

---

¹ Н. А. Мещерский. История Иудейской войны Иосифа Флавия. М.—Л., 1958, стр. 319.

Ўз жуфтига садоқатини изҳор этиб, гулханга отилади. Мусулмонларнинг эътиқоди ва дафи маросимига бутунлай зид бўлган бу ва шунга ўхшаш бир қанча ҳикоятлар ҳинд эртақларининг инқилобдан олдинги ўзбекча таржималарида тушириб қолдирилганига ажабланмаса ҳам бўлади¹.

«Рамайна»нинг ўзбекча таржимасида бевосита ҳамда билвосита уч тил — ҳинд, рус ва ўзбек тиллари, улар билан боғлиқ ёки шу тиллар орқали ифодаланган тарихий-адабий-эстетик муҳит ва анъаналар иштирок этган экан, уларда сўзлашувчи халқлар — ҳиндлар, руслар ва ўзбеклар ўртасида этник-диний тафовутлар жуда катта эканлигини унутмаслик керак. Бу тафовутларнинг айримларига тўхтаб ўтишга тўғри келади.

Ўзбекларда, сифатларига қараб, «худо», «оллоҳ», «нарвардигор», «раббил оламин», «халлоқи олам», «тангри», «яздон» сингари турли калималар билан аталса-да, оламнинг яратувчиси ҳисобланган худо якка-ягона деб қабул қилинган. У «ломакон», яъни ватансиз, на ота-онаси, на қавм-қариндоши, на хотинию бола-чақалари бор деб талқин қилинган. Ҳиндларда эса бундай эмас. Улар яратган афсоналарда ўттиз учта маъбуд бор. («Маъбуд» сўзи (унга) ибодат қилинадиган, топиниладиган—тангри, худо, оллоҳ» дегани).² Ана шундай диний эътиқод натижаси ўлароқ, ҳинд тилида «ўттиз уч худо» деган ибора кўп қўлланилади. Ҳинд теологиясида уч тангри бор, деб уқтирилади. Булар Тримурти-Бароҳим, Вишну ва Шива. Қолганлари маълум бир соҳа, касб ёки мавжудотлар раҳнамоси бўлган маъбудлар ҳисобланади.

Ҳинд ривоятларига кўра, ўн тўртта Одамато бор экан. Ҳиндларда Одаматоларнинг еттинчиси Ману Вайвасвата ҳисобланади (*ману*—«одам» дегани; араб тилида *бани*—«одам» маъносини беради; *бани* Одам—«Одамато авлоди» демак).

Дунёнинг тузилиши ҳақида ҳам ҳиндлар яратган ривоятлар жуда антиқа. Чунончи, уларнинг тасаввурига қараганда, уч олам мавжуд: биринчиси—Осмон, маъ-

¹ Қаранг: М. Қаримова. «Калила ва Димна»нинг ўзбекча таржималарида миллий адаптация масаласи. «Бадний таржима — дўстлик қуроли» (мақолалар тўплами). «Ўқитувчи» нашриёти, Т., 1974, 30—31-бетлар.

² Навоий асарлари лугати, (қисқ. НАЛ), 377-бет.

будлар олами; иккинчиси—Замин, инсонлар олами; учинчиси — Ер ости, жинлар ва девлар олами. Ҳиндлар оламни «Бароҳим тухуми» деб атайдилар. Бу иборанинг ўз тарихи бор. Ривоятга кўра, даставвал ҳеч вақо бўлмаган. Олам қуёшсиз, ойсиз, юлдузларсиз, замин у замон тушунчаларидан холи, ҳувиллаган, бўм-бўшлик ҳукм сурган. Биринчи пайдо бўлган нарса сув экан. Сувдан кўкат ҳосил бўлган. Ҳарорат кучи билан Олтин Тухум келиб чиққан. Олтин Тухум сувда узоқ замонлар кезиб юрган. Ниҳоят, тухум мағзидаги Олтин Ҳомиладан Бароҳим Одамато туғилган. Тухумни ёриб чиқиши билан унинг бир палласи — осмон, иккинчиси заминга айланиб, ўрғасига ҳаво жойлашган. Шу тариқа олам барпо бўлган.

Бу сингари жуда кўп ривоят, афсона, тарих, ҳикоятлар асосида ҳинд тилида турли-туман мақол, матал, ибора, ҳикмат, тимсол ва образлар пайдо бўлган. Чунинчи, уларда сув, олов, ранг-тусларга, озиқ-овқатларга, жондор мавжудотларга муносабатда, инсоннинг таваллуд топиши ва барҳам ейиши туфайли уюштириладиган маросиму маъракалар, ирим-сиримлар ва ҳоказоларда ўзига хос жиҳатлар, ўзгача удумлар ғоят сероб. Олов ва сувни олайлик. Ҳиндлар тасавурида обу оташ муқаддас саналади. Сувни улар инсонни жамики чиркинлардан тозалайдиган илоҳий модда, поклик тимсоли деб биладилар. Одам мурдасини ўтда куйдириш ҳам оловга муқаддас нарса деб қаралишидан, тирикларни гулханда ёндириш эса оловга «таом» бериш деб талқин этилишидан келиб чиққан маросим. Қурбонлик қилган кишилар мамнун бўлиб, руҳий таскин топадилар. Шундай қилиб, қизил ранг ҳиндлар наздида ўлимни, барҳам топишни англатади.

Ҳиндлар билимга эга бўлмаган кишининг ҳайвондан фарқи йўқ, деб ҳисоблайдилар. Бас, билим олиш инсоннинг қайта таваллуд топиши деб тушунилади. Қизиғи шундаки, «икки бор туғилганлар» деган таъбир қушларга ҳам тааллуқлидир. Зотан, ҳиндиёна мантиққа кўра, аввал — тухум туғилади, иккинчи қайта — тухумдан жўжа ёриб чиқади.

Санскрит тилида *ришабха* калимаси «буқа», «қўтос» деган маънони беради. Агар ҳинд бирон кишига нисбатан бундай сифатни ишлатса, яъни унга *буқа*, *қўтос* деб мурожаат этса, бу уни «ботир», «довюрак», «валло-

мат» дегани бўлади. Дарвоқи, «Шоҳнома»да ҳам Рустамга нисбатан филтан (фил гавдали), гов (ҳўкиз) сифатлари берилиши унинг бағоят эъвозланишини англатади.

Бу сингари юзлаб, минглаб лисоний ёки ғайрилисоний, афсонавий, тарихий, диний, этнографик, лаҳжавий ва ҳоказо иборалар, сўзлар, истилоҳлар, шартли ишоралар, тимсоллар борки, башарти, уларнинг барчасини ўзбекча «шундай», «муқобил» тушунчалар билан алмаштирилса, бу ҳинд «Рамаёна»си, форс-тожик «Шоҳнома»си, қирғиз «Манас»и, юнон «Илиада»си, араб «Минг бир кеча»си бўлмайди. Таржимада ҳамма нарса-ни сидирғасига ўгиравермай, унинг ўзига хос энг муҳим аломатлари, типик миллий тусини сақлаш зарурати асл нусханинг санъат асари сифатида миллий моҳиятини ифодалашга бўлган уринишдан келиб чиқади. Ана шу нуқтаи назардан Муҳаммад Алининг ҳинд эпоси таржимасига китоб охирида берган илмий маълумотлари, бу изоҳларга ҳавола қилишни матн ичида курсив ҳарфларда ишора этиш тартиби таҳсинга сазовор (157—169).

Муҳаммад Али таржималарига хос нарса шуки, уларда асл нусханинг мазмуни ҳеч қачон тусмоллаб, тахминий «фаразия»га асосланиб ўгирилмайди, балки у асарнинг ўзи, тили, услуби ва бадиий хусусиятлари, ўша асар тўғрисида яратилган илмий тадқиқотларни синчиклаб ўргангандан сўнг ижодий ишга киришади. Айни вақтда таржимон ўз иши, унинг тақдири, қўлланган принциплари, излаган, топган ёки эришолмаган тадбиру усуллари ҳақида ўйлайди.

«Рамаёна» таржимаси билан танишиш Муҳаммад Алининг ўзбек тили имкониятларидан хийла топқирлик билан фойдаланганини кўрсатади.

«Он был,— в человеческом облике — Вишну предвечный» мисрасида (394) *предвечный* сўзи падари худо деб ўгирилган (19). Ўзбек тили учун бу тамомила ғайритабиий, ҳеч қачон кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган таркиб, аммо ҳиндларнинг диний тасаввурини акс эттириш мақсадида таржимон шундай бирикмани тўқиган, «Рама-нинг Дашаратҳа қошига жўнагани» фаслида:

Катта йўлдан шукуҳли Рама борар улўввор,
Хуш тутатқи ҳидлабон Тангримонанд пурвиқор,—

деган байт таржимасида ҳам *Богоравный* (410) сифатлаши *Тангримонанд* деб олинган. Аммо бошқа бир ўрнида эса:

Отвѣтъ большеглазая, кто же с тобой, темнокудрой,
В родстве: богоравные, маруты, васу иль рудры? (438)

Ўша *богоравные* сўзи энди *худоваш* деб ўгирилган:

Шахло кўз, жавоб бергил, сенга, эй сочи қаро,
Худоваш морут, васу, рудралар ё ақрабо? (58)

«Равананинг Ситани олиб қочгани» фаслида *полубог* сўзи *худоваш* деб таржима қилинган.

«Пробираясь далее на юг, Рама и Лакшмана совершили подвиг, освободив от заклѣтья безголовое чудовище, ракшаса Кабандху, который в прежнем своем рождении был полубогом. По просьбе Кабандхи, царевичи сожгли его на костре. Из пламени костра поднялся юный и прекрасный полубог» (446). «Жанубга қараб бораётган Рама ва Лакшмана йўлда зўр жасорат кўрсатдилар: афсун билан банди қилинган бошсиз махлуқ рокшас Кабандҳани банддан озод қилдилар. Кабандҳа илк туғилганда худоваш бўлиб туғилмиш эди. Кабандҳа илтимосига кўра, уни гулханда ёндирдилар. Гулхан алангасида ёш, келишган худоваш пайдо бўлди» (65).

«Пампа кўли таърифинда» фаслида *божественный* сифатлаши *маъбудваш* деб ўгирилган. «Божественный царевич Кошалы и мужественный, верный Лакшмана удаляются в горную пещеру, ибо наступает пора дождей» (454). «Қўшаланинг маъбудваш шаҳзодаси ва мардона Лакшмана тоғдаги ғорга қараб кетдилар, юрда ёмғирлар мавсуми бошланмоқда эди» (72).

Таржимон *худо*, *тангри*, *маъбуд* сингари сўзларни кенг истифода этгани ҳолда, *худованд*, *худоваш*, *тангримонанд*, *маъбудваш* сингари «яратувчи» тушунчасига нисбат бериб ясалган янги-янги таркибларни қўллайди. Бунда у ҳижжавий таржимадан қочиб, ўзбек тилида бошқа тушунчалар асосида яратилган семантик моделардан фойдаланади. Масалан, тилимизда *париваш* деган сўз бор, бу «парига ўхшаш» деган маънони беради. Форс тилидан кирган «ваш» сўз ~~бирик~~масидан келиб, ўхшаш, каби, —дек, —намо маъноларини билдиради.

Асфарваш — сарғиш, сарғишнамо; **Қамарваш** — ойга ўхшаш, ойдек; **Малакваш** — гўзал, чиройли» (НАЛ, 147). Ана шу «морфологик қолип»дан фойдаланган таржимон тамомила янги семантик конструкция ясайди; полу + бог — худо + ваш: божест + венный — маъбуд + ваш. Шунингдек, бого + равный — тангри + монанд қурилмаси ҳам ана шу тахлитда пайдо бўлган.

«Рамаяна»да ой, қуёш, юлдузлар фақат табиат «мўъжиза»си, безаги, сайёра, ёритгич эмас (гарчи дostonда мафтункор манзаралар тасвирида масаланинг бу томони ҳам кенг ўрин эгалласа-да), балки инсоннинг маънавий олами, жисмоний гўзаллиги, таровати, ҳусну латофати таърифиди тез-тез қўлланиб турадиган «ярашиқ» анъанавий услубий восита сифатида кенг истифода этилган.

Самовий жисмлар — Ой, Қуёш, юлдузлар ер юзининг турли қисмларида кишилар наздида гўё ҳар хил жилваланади. Турли миллатларга мансуб одамлар осмон ёритгичлари тўғрисида ёки улар асосида шу қадар ранг-баранг ривоятлар тўқиган, шунчалик кўп мақол, матал, мажозлар яратганларки, булар бир-биридан жиддий фарқланади. Лекин Шарқ халқларининг оғзаки ижоди, мифологияси ва паремиологиясига хос умумийлик шундаки, масалан, ой гўзал ёр, маҳбуба сиймосининг латифлиги, хушрўйлигини ифодалаб келади. Бундай қараганда, гўзалнинг юзи, андомини тасвирлаганда нуқул «ойга мурожаат» қилавериш ифодавий сийқалик ва гализликни келтириб чиқарадигандай туюлади. Йўқ, бу ёғи санъаткорнинг маҳоратига боғлиқ. Ернинг табиий йўлдоши ҳисобланмиш Ой ўз фазасини айланиб чиқаркан, инсонларга кўринадиган кундан бошлаб қандай «ўзгариб», «тўлишиб», «катталашиб» борса, моҳир санъаткор қўлида, унинг дидли тасвирида ҳар гал ўзгача бир чирой, латиф тароват пайдо қилади. Бу жиҳатдан, яъни ой асосида чизилган тасвирлар таржимасида шоир Муҳаммад Алининг ўзбек тили имкониятларидан фойдаланиши алоҳида таҳсинга сазовор.

Бадий тасвир воситаси сифатида «ой»дан фойдаланиш борасида асл нусха, айна ҳолда русча таржимада қўлланилган тadbир билан ўзбек таржимони ишлатган усуллар ўртасида фарқ бор. Чунончи, русча таржимада: 1) *луна* (ой) — осмон ёритгичи сифатида табиат тасвирида иштирок этади; 2) бошқа мавжудотлар (масалан,

қушлар) ёки ҳар хил иншоотларнинг (кўшк ва б.) кўркини ифода этишида қўлланилади; 3) маҳбуба андомининг гўзаллигини чизишда доимий услубий объект бўлиб келади. Таржимада эса *ой* бу уч «вазифа»дан ташқари, яна бошқа бадиий-тасвирий мақсадларни ҳам рўёбга чиқаради. Биринчидан, ҳинд оғзаки ижодида «ой» анъанавий образ, тимсол эканлигидан фойдаланган Муҳаммад Али тасвир ва таржиманинг «келишига» қараб, русча таржимада қўлланилмаган ўринларда ҳам бу мажоздан фойдаланади; иккинчидан, рус тилида гўзал маҳбубага нисбатан қўлланилган *прекрасная, красавица, дорогая* сифатлари, *царица* ёки *царевна* сўзлари ўринида ҳам тилимизда *ой* сўзидан ясалган мажозий сўз ва ибораларни ишга солади; учинчидан, тасвирда такрор ва гализлик туғилишига йўл қўймаслик, аксинча, рангбаранг бадиий воситалардан истифода этиш мақсадида «ой»нинг бошқа синонимлари асосида ясаиб, бир неча асрлар мобайнида ўзбек тилида, айниқса, классик адабиётимизда мўл-кўл ишлатиб келинган сўз, иборалардан топиб, билиб, ўринли фойдаланган. Шу тариқа таржимада *ой* сўзидан ясалган: *тўлин ойдай* (21, 22), *ойжамол* (37, 49), *ой чеҳра* (43, 56), *ойқиз* (44), *ойдек*, (47), *ой юз*, (47, 58), *ой юзли* (55), *ойрухсор* (57), *ой монанд* (63), *ой мисол* (79) ўхшатиш ва сифатлашлари; *моҳ* сўзи асосида таркиб топган: *моҳпора* (13, 59, 156), *моҳипайкар* (15, 156), *моҳтобон* (30, 58), *маҳлиқо* (57, 63) сингари мажоз ва иборалар жуда сероб. Булардан ташқари, *мисли қуёш*, *офтобжамол*, *хуршиди тобон* сингари «қуёш»дан таркиб топган муболағадор тавсифлар ҳам хийла кўп учрайди.

Қуйидаги бандда ҳовузда мудраётган оққуш — ойга ўхшатилган:

Блистают лилии на глади водной,
Блестает пруд, со звёздным небом сходный.

Один, как месяц, льющий свет холодный,
Уснул меж лилий лебедь благородный (462).

Нилуфар балқийди ҳовуз юзида.
Ҳовуз ҳам юлдузли кўкининг ўзи-да!
Ўртада ой мисол, ойнинг тусида
Ором олар оққуш, уйқу кўзида (79).

«Равананинг Сита билан суҳбат қургани» фаслида

Открой, кто ты есть, луноликая, царственной стати?
Признайся, ты — страсти богиня, прекрасная Рати?—

мисралари:

Айтгил, кимсан ойрухсор, сохт-сумбатинг шоҳона?
Тан ол — илоҳаи шавқ сен, ул Ратий ягона! (57)—

деб ўгирилар экан, бунда асл нусхадаги жамики унсурлар, тафсилотларгача муҳайё: рухсорнинг гўзаллиги, қоматнинг расолиги ва бошқалар. Чунончи, *богиня* сўзи, яъни маъбуд тушунчасининг муаннасий — *илоҳаи шавқ* — формасигача топилган.

Еттинчи китобнинг хотимасида берилган насрий баён-дан: «Совершается чудо: Земля раскрывается. Прекрасная Сита уходит в ее недра и соединяется со своей Матерью для вечной жизни» (546). Таржимаси: «Шу лаҳзада мўъжиза юз берди: ер ёрилди! Моҳипайкар Сита ер бағрига кирди ва Онаси билан бирга мангу ҳаёт кечирмоқ учун ернинг қат-қатига сингиб кетди» (156). Бу ерда Ситага нисбатан қўлланилган *прекрасная* (сулув) сўзини таржимон *моҳипайкар* деб берар экан, асос бор: услуб тақозоси билан шундай қилинган.

«Рамаёна» таржимасининг ибратли томони шундаки, унинг *таржима* эканлигини воқеаларнинг кечмиш жойи, уларнинг номлари, киши исмлари, ҳар хил ата-малар, тарихий-этнографик истилоҳлардан билинмаса, асарнинг бадий мукамаллиги, шеърий тароватнинг тозаллиги, тил ва услубнинг бойлиги, тиниқлигидан пайқаш қийин. Бошқача айтганда, Муҳаммад Али асл нусхага байтма-байт, бандма-банд, мисрама-мисра, сатрма-сатр содиқ қолгани, яъни эпопея бисотидаги деярли ҳеч нарсанинг баҳридан ўтмагани, унга ёнидан бирон кераксиз нарса қўшмагани ҳолда, ҳинд эпосини баайни ўз халқининг маънавий мулкидай авайлаб, ардоқлаб, севиб, жўшиб таржима қилган. У асарнинг русча талқини, таржимаси, баён тарзи, лисоний тўқимаси аро қадимий ҳинд эпосининг шеърятти баҳрига, руҳига йўл топган, ўзича жуда соз услуб калити кашф этиб, дostonнинг бадий жавоҳирларини қўлга киритган, уларни ўз халқига инъом этган.

Таржиманинг бадий тасвир тарзи қанчалик бой ва гўзал эканлигига қуйидаги тўртта мисолни чоғиштирганда иқроор бўлиш мумкин.

1. Тўртинчи китобдан:

Деревья, в тенетах цветущих лиан по макушки,
Навьючены грузом цветочным, стоят на опушке (448).

2. Яна ўша китобдан:

На горы подходят, клубясь, облака в это время,
Живительной влаги несущие дивное бремя (454).

3. Биринчи китобдан:

«Вишну является Дашаратхе с божественным яством. Старшая из царских жён, Каушалья съедает половину яства, вторая, любимейшая, Кайкейи,—восемью часть, Сумитра, младшая жена,—остальное.

В тот же день каждая из трех — понесла дитя под сердцем» (391).

4. Еттинчи китобдан:

«Сита и прежде собиралась посетить святых отшельников, ибо носила дитя под сердцем и готовилась подарить Раму долгожданным сыном» (545).

Таржималар:

1. Лианалар тўрига чулғаниб дарахтлар соз,
Гуллардан юкли бўлиб, туришар четроқда роз (67).

2. Тоғларга ўхшаб кетар бу пайтлар бори булут,
Кезишар лапанг-лапанг, ёмғирга юкли бўлиб (73).

3. «Вишну илоҳий неъмат олиб Дашаратҳага зухур кўргузди. Подшо хотинларининг куброси Ковшала бояги илоҳий неъматнинг ярмини, иккинчиси, суюклиси, Кайкейи — саккиздан бирини, Сумитра, кичик хотин эса қолганини тановул айлади.

Ўша куниёқ ҳар учала хотин юкли бўлди» (14).

4. «Сита авваллари ҳам ўрмонда дарвишона ҳаёт кечириётган ришиларни зиёрат қилмоқчи бўлиб юрарди, чунки қалбининг тагида асраб юрган ҳомиласи бор эди, у Рамага интизорлик билан кутилган бир ўғил инъом қилмоқчийди» (155).

Биринчи мисолда: гуллардан *юкли* бўлиб турган дарахтлар; иккинчи мисолда: ёмғирга *юкли* бўлиб кезаётган булутлар ўқувчининг кўз олдида гавдаланиб туради. Бу икки ҳолда ҳам русча ва ўзбекча таржималарда, ҳақиқатан, *юк* тушунчаси бор. Лекин учинчи мисолга келганда, айтилган бир тушунчанинг русча ва ўзбекча таъбири бир-биридан фарқланади: бўйида бўлишни руслар *юк* билан боғламайдилар. Ўзбек тилида эса *юк* — дарахт ва булутга тушганда «оғирлик» маъносини берган бўлса; уч кундош аёлга тушганда эса тамомила ўзга маънога кўчган. Аммо тўртинчи мисолда таржимон Ситанинг «оғироёқ бўлгани»ни русча иборани айнан ўгириш орқали англатган. Демак, ҳинд эпоси таржимасида Муҳаммад Али ўзбек тилининг рангин неъматларидан оқилона фойдалангани ҳолда, айтилган вақтда, агар мазмунга зиён етказмайдиган, китобхонга тушунарли, у «ҳазм қила оладиган» бўлса, бундай усулдан ҳам бўйин товламаган.

Таржиманинг услуби алоҳида диққатни талаб қилади. Учинчи мисолда оғзаки халқ ижоди асарларига хос бир белги — фарзандталаб хотинларнинг илоҳий куч таъсири остида сирли равишда ҳомила пайдо қилишлари хусусида гап борар экан, бундай ҳолат ва вазият бизга ўзбек халқ достонлари анъанасидан жуда яхши таниш. Бироқ Муҳаммад Али бор «воқеа»нинг ўзини дангал, қандай бўлса шундайлигича айтиб қўя қолмайди, балки матн заминидagi ўша «илоҳий қудрат», «сирли», «вахий» ҳолатни назардан қочирмай, матнни худди шундай вазиятда ўзбек тилида ифода тарзи қандай зоҳир бўлиши лозимлигини инобатга олган ҳолда таржима қилади. Натижада подшонинг катта хотини — *кубро* деб аталади; Вишну Дашаратқа ҳузурига «келмайди», балки *зуҳур кўрғазади*; подшонинг хотинлари илоҳий неъматни «емайдилар» ёки «ичмайдилар», балки *тановул айлайдилар*. Услуб, ифода тарзи айтилган асар ёзилган адабий жанр, унинг яратилган даври, достонда ҳикоя қилинаётган воқеа-ҳодисаларнинг табиатига мос бўлгани учун таржимада мавжуд нарсаларнинг барчаси табиий, ишонарли, завқбахш.

Рус таржимони «Джанака был бездетен» (391) деса, ўзбек таржимони «Жонак тирноққа зор эди» (15) дейди; рус таржимони Вишвамитрани «знаменитый подвижник», «великий отшельник» иборалари билан таъ-

рифласа, ўзбекчада у «машҳури офоқ донишманд», «зоҳиди замон» деб тавсифланади.

И зонт сго круглый увидела Джанаки дева,
И посох тройчатый висел на плече его слева (436).

Жонак дилбанди кўрди шамсияи расони,
Чап кифтида осиглиқ уч бўғимлик асоси (56).

Зонт сўзини шамсияи расо (тик офтоб, яъни тўғри ёғочга юмалоқ шаклда мато ўрнатиб ясалган соябон) деб ўгириш ҳеч кимнинг хаёлига келмайди. Дарвоқе, тилимизда ҳозир зонт бемалол ишлатилади, жилла бўлмаганда соябон деб қўлланса ҳам бўларди, «шамсияи расо»си нимаси? Чамаси, бу иккинчи мисрадаги *асо* калимасига қофия қилиб тиркаш учун атайин тўқилган бўлса керак, деган мулоҳазалар туғилиши мумкин. Йўқ, ундай эмас. Гап қаландар устида кетяпти. Зонт кўтариб юрган... қаландар ёки дарвишни ким кўрибди? «Рокшасалар сарвари», «авлиё», «қўлда қабзаю кашкул»и билан... у зонт кўтарганида, бундай алфозни тасаввур этиш жуда кулгили бўларди!

Таржимон услубий мослаштириш тадбирини қўллаганида, ўқувчига, чиндан ҳам, барча нарсалар тушунарли бўлавермайди. Лекин «Рамаяна»да сирлилик «коэффициенти» меъеридан ошиб кетмаган, негаки, услублаштириш тақозоси билан киритилган ёки яратилган бундай истилоҳлар, иборалар умумий контекст ичида бемалол англашилари. Ҳикоя қилинаётган воқеа оқими ёхуд асарнинг умумий контексти асосида маъно-мазмун тушунарли бўлмаган унсурларга ҳам китоб охирида мукамал изоҳлар берилган. Улардан ҳам топиб бўлмайдиганларини эса ўқувчи бошқа манбалардан қидиради. Шубҳасиз, санъат асари асл нусхасида нақадар сирли бўлса, у таржимада ҳам шундай мураккаб чиқиши лозим. Зеро, мураккаб санъат асарларининг «оммафаҳм» даражасида соддалаштириб, жўнлаштириб қилинган таржималарини нормал таржима деб бўлмайди. Аслида содда қиссанинг мураккаблаштириб қилинган таржимаси қанчалик номатлуб бўлса, аксинча ҳолат ҳам шунчалик номаъқулдир. Мураккаб ва мукамал таржима китобхоннинг фаол мутолаасига мўлжалланган бўлади.

Олтинчи жилднинг («Жанг китоби») насрий баёнида ўқиймиз: «Ракшас Махапаршва спрашиваёт яростного царя, отчего тот не возьмёт прелестную дочь Джанака силой. Равана отвечает, что не может этого сделать.

Некогда он взял силой небесную красавицу Панджикастхалу. Пылая обидой, она удалилась в чертоги Прародителя. Разгневанный Владыка проклял его, сказав: «Отныне, если ты возьмешь женщину силой, голова твоя разорвется на тысячу частей!» (504).

Таржимаси: «Рокшасалардан бири — Махопаршва Раванага бундай маслаҳат берди: «Узоқ гап-сўзнинг на ҳожати бор, эй подшойи олам. Жонакнинг гулдай қизига зўрлик билан уйланмоқ керак, вассалом!» Аммо Равана бундай қилолмасди. Бир пайтлар Равана самовий ҳур қиз Паңжикастҳалани ёқтириб қолиб, унга зўрлик қилган эди-да. Хўрлиги келган қиз Бароҳимнинг кўшикига кириб гўшанишин бўлиб ётиб олди. Парвардигори оламнинг қаттиқ қаҳри келиб Раванани шундай дуоибад қилди: «Оё билким такроран бирон бир ожизага зўрлик аён этсанг, бошинг минг пора бўлгай!» (117)

Русча жумла тарзи бирмунча қайта қурилган, бир оз услубий бўёқ берилган, ҳар бир образ ёки персонажнинг ортида «ким», «қандай шахс» турганлигига қараб, гаплар, сўзлар, иборалар ҳам бир қадар «янгича» тус олган. Айтайлик, ракшаса тилида ишлатилган *взять силой* иборасини таржимон *зўрлик билан уйланмоқ* деб берса, худди ўша таркиб (*взять силой*) маъбуд Бароҳим лафзида энди *зўрлик аён этмоқ* тарзида ўзгартирилган. Бундан ташқари, *женщина* калимаси *хотин, аёл, маҳбуба* деб ҳар хил ўгирилгани ҳолда (маъно талаби билан), бу ерда Бароҳим тилида *ожиза* деб қўлланилганки, ҳар бир сўз, таркиб, ибора ўз ўрнида жоиз эканлиги жуда аён бўлган. *Самовий ҳур қиз, кўшк, гўшанишин, парвардигори олам, дуоибад, оё, бошинг минг пора бўлгай* сингари сўз ва ибораларнинг истифода этилиши — ҳар бир персонаж: тангри, малоика, шоҳ, хизматкор малика, оқсоч ва бошқалар, ҳар бири ўз қиёфасига кўра, ўзига махсус бир «тил»да гапириши, — бутун дostonни завқбахш, ширадор қилган.

«Рамаёна» эпосининг русча таржимасида ўз аксини топган аллитерация, саъж, ҳар бир халқнинг ўзига хос диди ва ҳоказолар ўзбек тилида ҳам усталик билан бе-

рилган. «Урмон» китобининг (учинчи жилд) «Шурпанокча билан утравуш таърифинда» фаслидан бир мисол:

Противноволосая с дивноволосым равнялась,
Противноголосая с дивноголосым равнялась.
Сама медно-рыжая—с ним, темнокудрым равнялась.
И дура бесстыжая, с великомудрым равнялась.
С красавцем равнялась она, при своем безобразье,
И с лотоглазым таким, при своем косоглазье.
С таким тонкостанным и царские знаки носящим,
Равнялась она, страхолюдная, с брюхом висящим (427).

Шу тариқа хунукдан-хунук Шурпанокча гўзалларнинг гўзали Рамага «хуштор» бўлиб қолар экан, юқоридаги русча таърифлар ўзбек тилига шундай ўтган:

Сочи сасниқ, тенгман дер, сочи сара, соз билан,
Сўзи ачкиқ, тенгман дер, сўзи сарафроз билан.
Малла ранг сариқ ўзи — қорамағизга хуштор,
Эси пасту ғирт жинни — излар ақлирасо ёр.
Тасқараю таъвия — офтоб юзни танлабди,
Ғилайлиги ёдда йўқ — шаҳло кўзни танлабди.
Шоҳона нишон таққан хуш қад йигитга мутлоқ
Тенг кўрибди ўзини тўрсиқхон халта қурсоқ (48).

Ўткир ҳажвий тасвир ўзбек тилида тўлиқ қофиялар, ички қофиядошлик, радиф ва ҳўказо бадий воситалар орқали ниҳоятда чиройли акс эттирилган. Шуниси айниқса диққатга сазоворки, хоҳ асарнинг шеърий қисми таржимасида бўлсин, хоҳ насрий баёнда бўлсин, русча таржимада оддий йўлда берилган тасвирни ҳам Муҳаммад Али, ўрнига ва заруратига қараб, нозик поэтик туйғу, дид билан безакдор, аллитерацияли, сажли қилиб ўгиради.

И Рама вдогон зазвучали сильнее рыдания
Музей, что увидели старого раджи страданья (413).

Бундаги *рыдания* — *старого* — *страданья* аллитерацияси ўзбек шоирининг назаридан қочмаган:

Шаҳриёр изтиробин кўриб эркаклар йиғлар,
Йиғилар йиғилишиб Рама бағрини тиглар (36).

Йиғлар — йиғилар — йиғилишиб — тиғлар асл нусханинг фонетик табиатини мукаммал акс эттирган.

Назм таржимасидан мақсад асарнинг мазмунини аслига мос қилиб бериш баробарида, унинг шеърини санъатини қайта ифодалаш, тўла маънодаги шеър намунаси бунёд этишдан иборат деб тушунилса, Муҳаммад Али «Рамайна» мисолида ўз истеъдодини тўла намоян қила олган. Таржиманинг умумий зуваласи пишиқ, шу билан бирга, унда шундай нафис манзаралар, унутилмас манзарадор тасвирлар борки, улар ўқувчининг кўз ўнгида барча майда тафсилотларигача гавдаланиб, эса қоларли таассурот қолдиради. Бу мафтункор тасвирлар асносида жуда нозик, нақшинкор, ганчкор, ўймакор санъат асарлари яратиш мумкин.

Подернута рябью от ветра внезапных усилий,
Колышет вода белоснежные чашечки лилий (451).

Кўл юзига солиб мавж ногоҳ ел эсса ғув-ғув
Чайқалур нилуфарнинг оппоқ косасида сув (69).

Яна:

Как смуглая дева, что светлую тканью одета,
Окуталась ночь покрывалом из лунного света (462).

Оқ ҳарир либос кийган қорамағиз қиз каби
Кечани ўраб олди ойнинг оппоқ чойшаби (79).

Яна:

А небо, исхлестано молний златыми бичами,
Раскатами грома на боль отвечает ночами (455).

Чақмоқнинг зар қамчиси тушар экан, осмон ҳам
Жони оғриб тунлари қалдирайди дам-бадам (73).

«Рамайна» таржимасининг ашъори табиий ва бой. Ундаги дилбар мисралар, латиф услуб, ёқимли куйни тинглаганда, буларнинг барчаси таржима эканлигига ишонгинг ҳам келмайди, улар оригинал ижод маҳсулидай жаранглайди. Тўғрироғи, таржима санъатининг қудратига, унинг имкониятларига, таржимонга ишонч беҳад ортади.

Маъсум шаҳзода, ёнда — ука ҳам суюк дилдор,
Кулбада борур ажиб суҳбати шакарғуфтор (47).

О Лакшмана!— сиғдирмас Сита кўнгли озорни,
Қайноқ жола юварди нозик-нафис узорни (55).
Кўз оқларинг қизармиш йиғлаб, қорачуғ бироқ
Киприклар аро ёниб термилар йироқ-йироқ (57).
Қуёшда ҳам шукуҳ йўқ, рангсиз баркашнинг ўзи —
Қайғуриб Сита дебон сарғармиш эди юзи (64).
Бир хиллари — ҳунарманд, яшар пуфлабон шиша,
Ўзгалари жун кийим тўқишни этмиш пеша (41).

Таржимада баъзи бир кам-кўстлар ҳам учрайди.
«Айўдҳя» китобида «Сумантрнинг Рама қасрига киргани»
фаслида шундай мисралар бор:

Ароба учиб борар йўлларда рости равон,
Оппоқ қордай оқ сарой илгар олисдан карвон (31).

«Раманинг Дашаратҳа қошига жўнагани» фаслида
ҳам бинонинг оқлигини ифодалаш учун у яна қорга ўх-
шатилади.

Шаҳарда порлар экан қордай оппоқ бинолар,
Бўй чўзмишлар, дегандек, қайдасиз, эй самолар? (33)

Тўғри, русча таржимада *белоснежный* сифати бир
неча ўринда ишлатилган. Лекин унутмаслик керакки,
худди булбул сингари, қор ҳам Ҳиндистонда ноёб таби-
ий ҳодиса. Кўпчилик ҳиндлар қор нималигини ҳатто
тасаввур ҳам қила олмайдилар.

35- саҳифада *серка фил* сўзлари учрайди. Таржимон
русча *слонвожак*, яъни йўл бошловчи бу улкан мавжу-
дотни бизда, одатда «раҳнамо така»га нисбатан қўлла-
ниладиган *серка* сўзи билан ифодалашга мажбур бўл-
ган. Лекин юқорида қайд этилган жойда эса *слониха*
(мода фил) ҳақида гап боради. Умуман, таржимада «Ра-
маяна»нинг асл санскритча нухаси билан бевосита чо-
ғиштириб аниқлик киритилиши лозим бўлган ўринлар йўқ
эмас. Лекин таржиманинг ютуқлари юқорида қисқача
кўрганимиздек жуда улкан. Муҳаммад Алининг жасо-
рати ва таржимонлик иқтидори шу қадар қутлуғки, бу-
ни аллома файласуфимиз Воҳид Зоҳидовдан ўтказиб
таърифлаш маҳол: «Ахир, қаранг, бир доҳий санъаткор
умр бўйи яратган бир доҳиёна асарининг, ё бошқа ге-
ниал санъаткорнинг йигирма йиллик нотинч ижодий

кунлари ва бедор тунларининг маҳсули бўлган бир асарининг ёки ўта нодир бошқа санъаткорнинг сурункасига ўн йил мобайнида кўз нурларидан ундирган бир асарининг,— хуллас, мангу бебаҳо бадийят намуналарининг бошқа бирон халқ орасига, ҳаётига, маънавияти оламига, маданияти хазиначисига кириб келиши ҳақиқатан ҳам нақадар улуғ ҳодиса-я! Бу чиндан-да бебаҳо қимматли ва севинчли воқеадир, мустасно аҳамиятли ажойиб ҳамда қутлуғ ҳодисадир! Бинобарин, бу улуғ ишнинг таржимонлар томонидан неча йил, ой ва кунларни ижодий нотинчликда, тунларни машаққатли изланишлар исканжасида ўтказиб бажариш ҳам нақадар гўзал ва фойдали фидойилиқдир, нақадар олижанобли, савобли ва саодатлидир, нақадар юксак халқчиллик ва ватанпарварлик намунасидир! Хуллас, бу ишнинг маъноси теранлигини ва аҳамияти улуғлигини ўлчашнинг гоят қийинлиги ҳам тасодифий эмас, албатта...» («Ҳиндиёна мўъжиза», 5-бет).

Бадий таржимачилик соҳасида устод адиблар Ойбек, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Мақсуд Шайхзода, Миртемир, Усмон Носир, Зулфия, Уйғун, Ҳамид Ғулом, Асқад Мухтор, Шукруллолар очган улуғ йўлдан бориб, қимматли анъана, бой меросга содиқ қолган, ижодий фидойиликнинг машаққатли ҳалол насибасини тотаётган Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов ва бошқа талантли шоирларимиз қатори, Муҳаммад Али, Рауф Парфи, Жамол Қамоллар инъом этган мислсиз шоҳона асарлар катта шеърӣ таржима даргоҳимиз янада юксалаётганидан дарак бермоқда.

«Декамерон» таржимасида услубий мослаштириш тадбири қўлланилмаган тақдирда, яъни бу «росмана» таржима бўлганида ҳам, унда тасвирланган воқеалар, латифа, ривоят, ҳикоя, қиссалар шу қадар «ҳаётӣ», жозибадор, қизиқарли, ибратли ва сабоқ бўларлики, бу ўқувчининг диққатини ўзига жалб этмай қолмасди. Аммо Қодир Мирмуҳаммедов таржимасида асарнинг таровати сақланиши устида, унга баён тарзининг табиӣлиги, услубий шира бағишланиши билан бирга, ҳозирги ўзбек адабий тили асосида бой ва ранг-баранг архаик луғат қатламларидан меърида, билиб фойдаланиш орқасида бамисоли Н. Любимовнинг ажойиб русча таржимаси ор-

қали италянча асл нусха бағрига бевосита йўл топилгандай таассурот туғилади.

Қодир Мирмуҳаммедов Жованни Боккаччонинг «Декамерон»и таржимаси устида алоҳида қунт, ҳафсала ва завқ билан қалам сурган. Гоҳи ўринларда аслида мавжуд бўлмаган бир қанча нарсалар—сўзлар, иборалар таржимага қўшилгандай, аксинча, унда ўз аксини топган сўз ва таркиблар ўзгаргандай туюлади. Аслида, буларсиз умуман таржимани тасаввур этиб бўлмайди. Лекин Қ. Мирмуҳаммедовнинг қаламига мансуб ўзгаришлар алоҳида, ўзига хос маъно берган.

«Соболезновать страждущим — черта истинно человеческая, и хотя это должно быть свойственно каждому из нас, однако ж в первую очередь мы вправе требовать участия от тех, кто сам его чаял и в ком-либо его находил»¹. Бу муаллиф муқаддимасининг биринчи гапи. «Жафокашларга ҳамдард бўлиш чин инсоний фазилатдир, бу фазилат ҳар биримиз учун гарчи фарз ҳисобланса ҳам биринчи навбатда уни ҳамдардликка муштоқ бўлган ва бирон зотнинг ҳамдардлигидан баҳраманд бўлганлардан талаб этмоғимиз лозим»². *Соболезновать* сўзи *ҳамдард* деб олинган экан, иккинчи жумладаёқ келаётган *это* олмошини ҳам такроран *ҳамдард* сўзининг ўзи билан берилган, учинчи жумлада эса *соболезновать* сўзининг *участие* синонимини ағдаришда бу гал таржимон олмошга (*уни*) мурожаат қилган. Бу билан айтмоқчимизки, таржимон ҳар бир унсурга бефарқ қарамайди, лекин уни ўзбекча жумла тузилиши учун мувофиқ бўлган ўринга олиб бориб қўяди. *Свойственно* сўзи одатда, *хос одат* деб олинади. Аммо бу ўринда *фарз* сўзи жуда ўринли қўлланган. Илк луғавий-услубий кашфиёт мана шу ердан бошланган.

Бадий таржиманинг минглаб инжиқ муаммоларидан бири — жумланинг синтактик тасвир бутунлигини акс эттириш қийинчилигида ўз аксини топади. Аслида,

---

¹ Джованни Боккаччо. Декамерон. Перевод с итальянского. Перевод Н. Любимова. Изд-во «Художественная литература», М., 1970, стр. 29.

² Жованни Боккаччо. Декамерон. Қодир Мирмуҳаммедов таржимаси. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1978, 8-бет. (Барча мисоллар юқоридаги икки нашрдан олинган, саҳифалари қавс ичида рақам қилинади.)

бу жуда қалтис иш, негаки, эҳтиёт бўлинмаса, гапнинг шаклига маҳлиё бўлиб, унинг мазмунига путур етказиб қўйиш мумкин. Бунинг устига рус ва ўзбек тиллари ўз грамматик қурилиши эътибори билан тубдан фарқ қилади. Гап ичида сўзлар, иборалар, бирикмалар тартиби, ўрни бир-бирига айнан мос келиш ҳоллари жуда камдан-кам учрайди. Шу сабабдан таржимада гапнинг синтактик қурилишига унчалик риоя қилинмайди, катта гапларни бир неча бўлақларга ажратиб юборилаверади. Таржима амалиётида бу одатий бир нарса. Бироқ гапнинг парчаланиши маънога таъсир этмай қолмайди, фикр яхлитлиги, тасвир бутунлигига маълум даражада шикаст етади. Қодир Мирмуҳаммедов эса таржимада иложи борича жумла тузилишининг синтактик тароватини ҳам (маънога ҳалал етказмаслик шарти билан, албатта) сақлашга ҳаракат қилади.

Қуйида бир мисол келтирамиз.

«Однако по воле того, кто, будучи сам бесконечен, установил незыблемый закон, согласно которому все существующее на свете долженствует иметь конец, пламенная любовь моя, которую не в силах была угасить или хотя бы утишить ни мое стремление побороть ее, ни дружеские увещания, ни боязнь позора, ни грозившая мне опасность с течением времени сама собой сошла на нет, и теперь в душе моей осталось от нее лишь то блаженное чувство, какое она обыкновенно вызывает у людей, особенно далеко не заплывающих в бездне вод, и насколько мучительной была она для меня прежде, настолько же ныне, когда боль прошла, воспоминание о ней мне отрадны» (29).

Таржимаси: «Бироқ ўзи боқий бўла туриб, жаҳондаги жамики мавжудотнинг омонат эканлиги ҳақида амр қилган эгамнинг иродаси билан, менинг оташ муҳаббатим,— қайсики, на уни маҳв этишга бўлган интилишим, на дўстларимнинг ўғитлари, на бадномликдан қўрқиш туйғуси, на менга таҳдид қилиб турган хавф-хатарлар сўндира олган, ҳеч бўлмаса, алангасини пасайтиришга ҳам қурби етмаган оташ муҳаббатим,— вақт ўтиши билан ўз-ўзидан сўниб ғойиб бўла бошлади ва эндиликда вужудимда у нарсадан шундай девонаваш ҳиссиёт қолдики, одатда бундай ҳиссиёт муҳаббат гирдобининг теран ерларига шўнғимайдиган одамларда вужудга келади, бинобарин, бу муҳаббат жафоси авваллари қан-

чалик изтиробли бўлган бўлса, эндиликда униинг фақат аламли асорати қолгандан кейин у ҳақда хотирлаш мен учун шунчалик қувончли бўлиб қолди» (8).

Русча аслидаги 101 та сўздан таркиб топган бир яхлит гап ўзбек тилида 105 та сўздан тузилган шундай гап билан жуда моҳирона ағдарилган. Масала сўзларнинг миқдоридан эмас, балки фикрнинг яхлитлиги, мазмуннинг теранлиги табиий равишда жаранглатганидир. «...По воле, того, того, будучи сам» жумласида *того, кто, сам* олмошларини шу тарзда олмош билан сираям бериб бўлмайди, шунинг учун таржимон олмошни конкретлаштирган, «атаган»: *эгам*. Русча-ўзбекча бир томлик луғатда **бесконечный** — *бениҳоя чексиз, ҳадсиз, охири йўқ, битмас-туганмас, узундан-узоқ* сўзлари билан берилган. Аммо «эгам»га нисбатан бу ўринда луғат тавсия этган сўзлар мувофиқ келмайди. Тўғрироғи, муаллиф муддаосини ўша сўзлардан биронтасидан фойдаланиб ифодаласа ҳам бўлади. Бироқ таржиманинг ўз мантиқи, таржимоннинг ўз талаби бор. Маънога қараб бу «абადий, доимий, мангу» тушунчаларини ифодаловчи *боқий* сўзи билан, *конец* (охир, интиҳо) эса *омонат* деб ўгирилган.

Шуниси диққатга сазоворки, одатда унчалик муҳим деб топилмайдиган кириш сўзлар, қўшимчалар, юклама ва ундовлар ҳамда бошқа шу каби ёрдамчи луғавий унсурлар таржимада ё оқибатсиз қолдирилади, ё бўлмаса муайян доимий муқобиллари билан алмаштирилади. Қодир Мирмуҳаммедов бу масалада ҳам таржиманинг янги-янги имкониятларини очди, ҳозиргача истифода этилмайдиган аллақанча луғавий бойликларни ишга солди, «эскирган» деб тамға босилган сўз, ибора ва таркибларга янги ҳаёт бағишлади. Масалан: *но* — *илло, так как* (30) — *азбаски* (8), *милий* (116) — *тасаддуқ, ўргилай* (96), *как скоро* (573) — *алқисса* (567) ва *ҳоқа зо*. Булардан ташқари, *неблагодарность* — *қўрнамаклик, причуды* — *хурмача қилиқ, как известно* (30) — *маълумингизки* (9) тарзида яхши ағдарилган.

Умуман, таржиманинг тили ниҳоятда бой, услуби серзавқ, гўзал ва нафис. Бу ўрганишга, сабоқ олишга, намуна бўлишга арзиғули таржима. Биринчи кун ҳикоясининг дастлабки ҳангомаси шундай «аталади»: «Мессер Чеппарелло ёлғон тавба-тазарру билан авлиё отани лақиллатади-да, бандаликни бажо келтиради; гарчи

унинг бутун умри бадкирдорлик билан ўтган бўлса ҳам ўлганидан сўнг уни азиз-авлиёлар сафига қўйиб, «авлиё Шапелето» деб атай бошлайдилар» (28). *Умирает* сўзини бандаликни бажо келтиради синоними билан дуруст ўгирилган. Бундан ташқари, «маъбуд» маъносида ҳам тилимиздаги: *парвардигор, тангри, барҳақ эгам, ҳақтаоло* (28) ва бошқа кўплаб синонимлардан кенг фойдаланган. Диний, маъмурий, табақавий, тоифавий истилоҳлар, лавозимлар, эҳтиром, ҳурмат, тавозе, муурожаат, илтифот маъноларини ифодаловчи кўпдан-кўп сўзлар, атамаларни беришда таржимон чинакам изланишни бошидан кечирган, тилимизда мавжуд луғатлардан дадил фойдаланган, шу билан бирга, уларни ғарб адабиёти асарига хос терминлар билан оқилона омехта қилишни ҳам унутмаган.

«— Всякое дело, милейшие дамы, какое только не замыслит человек, должно совершать во имя того, кто положил начало всему сущему, имя же его чудотворно и свято. Вот почему и я, раз уж мне выпал жребий открыть наши собеседования, намерен, поведать вам одно из его поразительных деяний, дабы мы, услышав о таковом, положились на него, как на нечто незыблемое, и вечно славили его имя» (50).

Таржимаси:

«— Дилнавоз хонимлар, одамзод тахайюл қилган ҳар қандай иш, жамики мавжудотнинг ибтидосини бунёд этган парвардигор йўлида бажарилмоғи лозим. Зеро, унинг номи пуркаронат ва муқаддасдир. Мана шу боисдан, баски, мусоҳабамизни очиш менинг зиммамга тушган экан, мен ҳам эгамнинг ғоят ҳайратангиз ишларидан бирини баён этмоқчиманки, сиз уни тинглаб, унинг устуворлигига астойдил ишонинг ва тоабад унинг номига мадҳу сано ўқинг» (28).

Эътибор қилайлик:

милейшие дамы	— дилнавоз хонимлар,
замыслит	— тахайюл қилган,
человек	— одамзод,
того	— парвардигор,
начало	— ибтидо,
сущему	— мавжудотнинг,
чудотворно	— пуркаронат,
свято	— муқаддас,

вот почему
раз уж
мне выпал

собеседования
поведать
поразительных
деяния
положились на него
незыблемое
вечно
славил

— шу боисдан,
— баски,
— менинг зиммамга
тушган,
— мусоҳабамиз,
— баён этмоқчидан,
— ҳайратангиз,
— ишлари,
— астойдил ишонинг,
— устуворлигига,
— тоабад,
— ҳамду сано ўқинг.

Кўринадики, келтирилган матн луғатига бошдан-оёқ услубий «бўёқ» берилган. Албатта, гап шундай қилинган тўғри эканлигидагина эмас. Таржимоннинг билими кенглиги, луғат бойлиги катталигига тан бериш керак.

Декамероннинг иккинчи куни ҳангомасининг бешинчи ҳикоятида Андреучонинг ғаройиб саргузаштлари тасвирланади. Йигитнинг касб-кори рус тилида *лошадник* дейилади, таржимон буни ўз даврига мувофиқ *асбжаллоб* деб беради. Ўзбекча-русча луғатда *асп* (от) сўзини «эскирган» деб кўрсатилган ва шахмат донасининг номи сифатидагина тилимизда мавжуд эканлиги қайд этилган, холос. Дарҳақиқат, *асбжаллоблик* бизда касб сифатида йўқолган, бинобарин, ҳозирги луғатда бу сўзга эҳтиёж ҳам қолмаган деса бўлади. Аммо юқорида қайд этилган ўринда у ўз жойини топган. «...Он наутро пошёл на Рыночную площадь» (110) жумласини «...эртаси куни эрталаб бозорбошига йўл олди» (90) деб ўгирилиши ҳам жуда соз, чунки *Рыночная площадь* бирикмасини «Бозор майдони» дегандан кўра, асл ўзбекча қилиб *бозорбоши* деб ўгириш тушунарлигина эмас, «ширалоқ». Тўқима *Труба* кўчасига тақрибан *Труцоба* қўлланилган экан, таржимон уларни «Чаманзор», «Чолдевор» тарзида келтиради.

Товламачи, бузуқ жувон «Фьордализо» хонимнинг хизматкори рус тилида *служанка* дейилса, буни Қ. Мирмуҳаммедов *канизак* деб олган; *знатная дама* (111) *нажиба хоним* (91), *сударыня* (112) — *ойимтилла* (92), *хоним афанди* (93) деб ўгирилган. Таржимон ҳар бир сўз-

ни ўз ўрнига қараб қўллайди. Масалан, Андреуччо нотаниш қизга бузуқ ният билан қарар экан, у — «ойим-тилло», шубҳали «опаси» сифатида мурожаат қиларкан, «сипороқ» муомалага ўтади, энди у — «хоним афанди»га айланади (рус тилида ҳар икки ҳолда ҳам айни *сударыня* сўзи келган).

Турли контекстлар ичида, оҳанг, муддао, субъект, вазият, ҳолат ва одамига қараб, «кайфи тароқ» маъносида — *отволган*; «ўзини овсарликка солиш» маъносида — *Андреуччо-пандреуччони танимайман, балонинг ўқидай тушуниб турибсан*; «тунда бировларга озор етказиш маъносида — *уйқумизни ҳаром қилма* (96); ёлвориш ва пичинг маъносида — *худо хайрингни берсин*; таҳдид маъносида — *пўстагингни қоқаман, гумдон қиламан* (97), *суробингни тўғрилаб қўяман* (98) каби иборалар жуда ўрнига қўйилган.

Қодир Мирмуҳаммедов ҳар бир сўз, тафсилот, детални иложи борича акс эттиришга ҳаракат қилади, лекин шу билан баробар, иложи бор қадар ҳижжалаб ўгиришдан қочади. У таржимода мисоли шундай принципга амал қиладики, таъбир жоиз бўлса, «сўзни сўз билан» эмас, балки «маънони маъно билан» беради. Маъно сўздан ташқарида ёки сўз маънодан хорижда бўлмайди, дейишлари мумкин. Йўқ, турли тилларда айни бир тушунчани бошқа-бошқа сўз билан ифодалаш ёки айни бир сўз бошқа-бошқа маъноларни бериши ҳам мумкин. Бундан ташқари, муайян бир ҳодиса турли халқларда ҳар хил талқин этилиши ҳоллари ҳам кўп учрайди. Бу ҳар бир халқнинг моддий ҳамда маънавий турмуш шароитларига боғлиқ.

Хуллас, Қ. Мирмуҳаммедов ҳижжалаб таржима қилишга қарши бўлгани ҳолда, ҳар гал «айни шундай ҳолатда ўзбеклар қандай гапирган бўлардилар?» деган мулоҳаза билан иш кўради.

Тўққизинчи куннинг тўққизинчи ҳикоятидан бир мисол: «Я — гость мне не пристало прекословить хозяину» (575). Бу: мен меҳмонман, хўжайин билан ади-бади айтишиш менга чикора, дегани. Таржимон эса фақат жумлага, абзацга, саҳифа ёки бутун новеллага ҳам эмас, бутун асар контекстига қараб иш кўради. Қимда-ким бирон абзац ёки жумлани алоҳида ажратиб олган ҳолда, ундан асл нусхага нисбатан номувофиқликлар топса, шу асосда таржимонни койиб бўлмайди. Таржимон

бошда муайян принцип, йўл, тадбир танладими, бу нарса асарнинг охиригача изчил давом этади, ҳар галги ҳар бир хусусий масала ўша умумий аснода ҳал этилади.

Юқорида келтирилган мисол таржимада мана бундай кўринишга эга: «Мен — меҳмонман, мезбоннинг раъйига юришим шарт» (570). Дастлабки икки сўздан ташқари, қолган тўртта калима русча таржимага ҳам, унинг юқоридаги дастлабки ўзбекча талқинига ҳам айнан тўғри келмайди. Хонадон соҳибини бизда меҳмонга нисбатан олиб қараганда *мезбон* дейдилар, бас, русча *хозяин* сўзини ўзимиздаги тайёргина *хўжайин* билан алмаштириб қўя қолинса, таржима бўлмайди.

«Декамерон» таржимаси тилининг бойлиги, луғатининг ранг-баранглиги, услуби латифлигини унда ҳар бир ҳикоят бошида келадиган гўзал хонимларга мурожаат формаларидан ҳам билса бўлади.

обворожительнейшие дамы! (35) — дилрабо хонимлар! (12).

милейшие дамы! (53) — дилнавоз хонимлар! (28)

любезные дамы! (67) — муҳтарама хонимлар! (45)

достойные дамы! (75) — шониста хонимлар! (53)

милые подруги! (78) — азиз дугоналарим! (57)

юные жёны! (80) — шониста жувонлар! (59)

милейшие дамы! (90) — дилкаш хонимлар! (69)

приятные дамы! (94) — дилором хонимлар! (73)

обворожительнейшие дамы! (106) — латофатли хонимлар! (85)

милейшие дамы! (121) — эъзозли хонимлар! (101)

очаровательные дамы! (132) — латифа хонимлар!

(112)

приятные дамы! (172) — малоҳатли хонимлар! (153)

прекрасные дамы! (186) — соҳибжамол хонимлар!

(167)

милейшие дамы! (232) — дилбар хонимлар! (214)

обворожительные дамы! (248) — мафтункор хонимлар! (231)

юные дамы! (279) — навниҳол хонимлар! (263)

обворожительные дамы! (289) — жозибадор хонимлар! (273)

милые подружки! (298) — дилрабо дугоналар! (282)

- сердобольные дамы! (305) — пуршафқат хонимлар!
(290)
- прекрасные девушки! (309) — соҳибжамол қизлар!
(292)
- добросердечные дамы! (331) — хушфеъл хонимлар!
(314)
- дражайшие дамы! (336) — эъзозли хонимлар! (319)
- очаровательные дамы! (350) — фусункор хонимлар!
(334)
- достолюбезные дамы! (360) — пурлатофат хоним-
лар! (345)
- милейшие дамы! (365) — лобар хонимлар! (350)
- любезные дамы! (389) — илтифотли хонимлар! (374)
- милейшие дамы! (391) — муҳтарама хонимлар! (376)
- милые подружки! (397) — азиза ва лазиза дугона-
лар! (382)
- дражнейшие дамы! (400) — бебаҳо хонимлар! (386)
- знатнейшие дамы! (429) — машҳура хонимлар! (418)
- обворожительные дамы! (487) — фусункор хоним-
лар! (478)
- любезные дамы! (514) — марҳаматли хонимлар! (507)
- высокородные дамы! (556) — нажиба хонимлар!
(550)
- мудрейшие дамы! (568) — оқила хонимлар! (563)
- достолюбезные дамы! (572) — соҳибилтифот хоним-
лар! (566)
- добросердечные дамы! (586) — меҳрибон хонимлар!
(582)
- мягкосердечные дамы! (602) — раҳмдил хонимлар!
(588)
- незлюбивые дамы! (646) — хуштабиат хонимлар! (647)

Ўзбек тилида маҳбубаларга нисбатан қўлланилган сифатларни бир кўздан кечирайлик: *дилрабо* (1), *дилнавоз* (2), *муҳтарама* (3), *шоиста* (4), *азиз* (5), *дилкаш* (6), *дилором* (7), *латофатли* (8), *эъзозли* (9), *латифа* (10), *малоҳатли* (11), *соҳибжамол* (12), *дилбар* (13), *мафтункор* (14), *навниҳол* (15), *жозибадор* (16), *дилрабо* (17), *пуршафқат* (18), *хушфеъл* (19), *фусункор* (20), *пурлатофат* (21), *лобар* (22), *илтифотли* (23), *лазиза* (24), *бебаҳо* (25), *машҳура* (26), *марҳаматли* (27), *нажиба* (28), *оқила* (29), *соҳибилтифот* (30), *меҳрибон*

(31), *раҳмдил* (32), *хуштабиат* (33). Гўзалларнинг таърифини ифодаловчи ўттиздан ортиқ сифат! Мана шу луғавий-услубий омилнинг ўзиёқ тилимизнинг катта луғавий-ифодавий потенциалга эга эканлигини, умуман, «Декамерон» таржимаси ўзбек тилининг бошқа ҳар қандай етук адабий тил билан таржима майдонида «беллаша» олишга қодир эканини яққол кўрсатади.

Китобнинг хотима қисмида берилган муаллиф сўнг сўзида ўқиймиз:

«Найдутся, вне всякого сомнения, и такие, которые скажут, что в моих повестях слишком много шуток и прибауток и что человеку с в весом, человеку степенному это не пристало. Вот этим людям я должен быть признателен и я им свою признательность, выражаю, ибо руководят ими побуждения благородные: они заботятся о моем добром имени. И все же я отвожу их упрек. Хоть на меня вешали много собак, но во мне самом все не велик—я не тяжел, а легок, так что и в воде не тону. Приняв в соблазнения, что проповеди монахов, бичующие грешников, уснащены шутками, прибаутками и острыми словечками, я решил, что все это тем более будет уместно в моих повестях, написанных для того, чтобы дамы не скучали» (660).

Таржимаси:

«Ҳеч бир шубҳа йўқки, менинг қиссаларимда ҳазил-мутойибалар, қочириқ гаплар ҳаддан зиёд кўп ва бундай бачкана нарсалар билан шуғулланиш шундай салмоқли, обрў-эътиборли одамга ярашмайди, деб айтувчи одамлар ҳам топилади. Мана шу одамлардан мен миннатдор бўлишим керак ва ўз миннатдорчилигимни уларга изҳор этаман, зеро, улар савоб иш қилмоқчи бўляптилар: улар менинг номимга доғ тушмаслиги устида қайғурмоқдалар. Шунга қарамай, мен уларнинг маломатини четга суриб қўяман. Гарчи елкамга ғийбат гуноҳларни ортиб ташлашган бўлса ҳам мен салмоғи йўқ, тоши энгил одамман, демакки, сувда ҳам чўкмайман. Роҳибларнинг гуноҳкор бандаларни қоралаб айтган ваъзлари мутойибалар, қочириқлар ва киноялар билан бойитилганини эътиборга олиб, мен ҳам хонимларни зериктирмаслик учун ёзган қиссаларимда ундай сўзлар яна ҳам ўринли бўлади, деган қарорга келган эдим» (663).

Муаллифнинг пичинг тўла мулоҳазалари, мутойиба

оҳанги, сўз ўйинлари, идиомалари — барчаси таржимада мукаммал акс этган.

Декамероннинг бешинчи кунни тугаб, олтинчи кунни бошланиши тасвирланаркан, муаллиф ёзади: «Уже луна, стоявшая в самом зените неба, померкла и новое светило, взойдя, осияло наш мир, когда королева, поднявшись со своего ложа, велела созвать приближенных, и все медленным шагом пошли по росе...» (381). Бв ажойиб манзара ва шу манзара ичида тасвирланаётган зарифа хонимларнинг хотиржам, хушвақт алфози, кайфияти таржимада ажиб бир ўзбекона тилда, ғоятда самимият билан чизиб берилади: «Қоқ найзага келган ой хиралашиб, самога кўтарилган янги ёритқич — офтоб бутун оламни чароғон этган пайтда, малика ўз тўшагидан туриб, барча муқаррабларини чақирришга фармон берди ва ҳаммалари шудринг кечиби, аста-секин сайрга чиқиб кетдилар» (366). Бунда «зенит» ҳам, маликанинг теварак-атрофидаги «яқинлари» ҳам, шудринг «устидан юриб кетиш» ҳам йўқ — барча тасвир ва тафсилотлар соф ўзбекча. *Найза бўйи келган ой; маликанинг муқарраблари; шудринг кечиби кетишлар...* Шундан сўнг русча таржимада хонимларнинг бир туркуми шахмат ва шашка ўйнашга тутинадилар, ўзбекча таржимада улар ш а т р а н ж ўйини билан машғул бўладилар. Бизнингча, ўзбек таржимонининг тадбири асослироқ.

«Декамерон»нинг ўзбекча таржимасида баъзи бир қусурлар ҳам йўқ эмас. Чунончи, ўша «яқин турувчи», «яқин дўст» маъносидаги *муқарраб* калимаси 568-бетда «муқарриб» деб бузиб ёзилган. Сўнгра, умуман аёллар гуруҳига нисбатан бу сўзни қўллаш қандай бўларкин? Башарти, мумкин бўлган тақдирда ҳам, уни муанасий шаклда *муқарраба* деб қўллаш тўғрироқ бўлмайдими? 569-саҳифада Антиохия — «Антоихия» деб бузиб ёзилган. 372-бетдаги кичик сарлавҳада Флоренция (Италия) «Франция» бўлиб кетган (бу нуқсон мундавижада ҳам такрорланган, 688-бет). Бундан ташқари, таржимон гоҳи ўринларда ғарб адабиёти асарига салтёбидан ортиқроқ шарқий тус бериб юбормаганикин, деган мулоҳаза туғилади. Чунончи: *епископ* билан ёнма-ён *мирохур* юриши (373), *Иосифнинг Сулаймон* подшо ёнига бориши (568) қандайдир ғалатиноқ эшитилади. Бу каби номларни шарқона талаффузда берилса, *Боломонни* бизда — *Сулаймон* дейилгани каби *Иосиф*

ҳам, эҳтимол, ўзимизнинг *Юсуф* бўлар? Умуман, бу тарафлардан таржимани қайта нашрга тайёрлаганда яна бир карра синчиклаб кўриб чиқишга тўғри келар. Бундан ташқари, эсизки, шундай гўзал асар, мукамал таржиманинг нашр сифати, безатилиши жуда паст. «Шоҳнома», «Рамайна» китоблари олдида «Декамерон» нашри ниҳоятда кўримсиз эканини қайд этишга тўғри келади. Бунга таржиманинг аъло сифати билан китобнинг безатилиши, нашр техникаси бир-бирига тескари мутаносиб бўлиб қолган.

Ўзбек таржимачилиги маданияти жаҳон адабиёти хазинасининг беназир жавоҳирлари билан бойимоқда, таржимонларимиз бу йўлда учраган барча қийинчиликларни енгмоқдалар, тилимизнинг битмас-туганмас имкониятларидан оқилона фойдаланиб, халқимизнинг маънавий дунёсини янада бойитиш, уни сермазмун қилиш йўлида шақв-завқ билан қалам тебратмоқдалар.

ФИРДАВСИЙНИНГ ШЕЪРИЙ ҚАРВОНИ

Атоқли адибларимизнинг ажойиб истеъдоди, машаққатли ижодий меҳнатлари туфайли жаҳон классикасининг нодир намуналари бирин-кетин тилимизда янги ҳаёт топмоқда. Шулардан бири Абулқосим Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сидир.

Фирдавсий — ўрта аср Шарқ уйғонишининг улф санъаткор адиби. Унинг номи замондошлари Абурайҳон Беруний ва Ибн Сино сингари машриқу мағрибга тарқалган. «Дунёнинг биринчи даражали шоирларидан бўлган Фирдавсий» (Н. Г. Чернишевский) ўз халқининг кўп минг йиллик тарихини шеърий тил билан қайта тирилтириб, унинг абадий безавол поэтик ҳайкалини бунёд этди. «Ўттиз йил ранж чекиб, Ажамни форсийда қайта тирилтирдим», деган эди унинг ўзи. Халқининг шонли ўтмиши билан фахрланувчи, унинг келажаги ҳақида қайгурувчи шоирнинг юраги бу китобда ҳамон тепиб турибди.

«Шоҳнома» — муаззам эпопея. У 120 минг мисра шеърни ўз ичига олади. Бу: 50 та шоҳлик давридаги тарихий воқеалар, ҳар бири бир мустақил поэма ҳисобланувчи 15 та қаҳрамонлик ва ишқий-саргузашт достони, 150 га яқин жангу жадаллар, 100 дан ортиқ турли ҳажмдаги ҳикоя, афсона ва ривоятларнинг тасвири демак. Шоир буларнинг ҳаммасини тарихий даврланиш принципи асосида изчил мунтазамликка келтирган бўлиб, яхлит бадий-манتيқий композицияга жойлаштир-

ган. Асарнинг етакчи мотивлари, ўзига хос ягона барқарор мароми бошдан-охиригача давом этади ва унга улғувор руҳ бағишлайди. Оташин ватанпарварлик мавқеидан туриб ёзилган «Шоҳнома»да халқчил, умуминсоний гуманистик ғоялар чуқур ифодалангани учун у, мана, минг йилдан бери турли миллат кишиларининг севимли асари бўлиб келмоқда. Унда Хуросон ва Мовароуннаҳр халқларининг кўп асрлик оғзаки ижоди, Авесто гимнларида кўйланган ғоялар, қадимги аждодларимизнинг табиат ва жамият ҳақидаги дуалистик фалсафий қарашлари, хилма-хил афсоналар, инсоннинг илк ибтидоий мусаффо туйғулари ила ажиб асотирларга ўралган армон-орзулари, ўтроқлашган аҳолининг маданий ҳаёт учун олиб борган кураши ўз аксини топган. Тинч ва осойишта меҳнат туйғули барпо бўладиган ширин турмуш кечинмалари, адолатли ва тadbиркор ҳукмдор бошқарадиган марказлашган қудратли давлат тўғрисидаги эзгу ғоялар кўйланади. Шу тариқа Фирдавсий тарихий воқеаларни халқ ижодиёти билан санъаткорона боғлаб, уларни ўзининг ҳикматлари, бадий-фалсафий мушоҳадалари элагидан ўтказиб тақдим этади.

«Шоҳнома»да тарихий манбалардан яхши фойдаланилган, аммо шоирнинг мақсади Эрон шоҳлари ҳаётини хронологик тартибда баён этиб чиқиш, тарихни назмга кўчириш эмасди. Унинг нияти Ватан қаҳрамонларининг образини яратиш; ватанпарварликни, озодликни кўйлаш, Эроннинг қадимий шон-шухратини кўрсатиб, миллий мустақилликни сақлаб қолишга даъват этиш бўлган. Шунинг учун ҳам асарнинг марказий ғояси — қаҳрамонликни васф этиш, бош қаҳрамонлари эса — Рустам, Гев, Баҳром, Сухроб, Исфандиёр сингари паҳлавон лашкарбошилардир. Бу паҳлавонлар Ватаннинг дахлсизлиги учун чет эл босқинчиларига қарши аёвсиз жангларда ғалаба қозонадилар; эл-юртнинг шарафи, ор-номусини ҳимоя этиб ҳақиқат ва адолат учун тик туриб олишадилар. Энг қизиқарли саргузаштлар, драматик воқеалар ҳам шу паҳлавонларнинг ҳаёти билан боғлиқ қилиб берилган. Муаллифнинг: «Умримнинг ярмидан воз кечиб, жаҳонни Рустам номи билан тўлдирай», дегани бунга тўла тасдиқлайди. Шунинг учун шоҳлар «Шоҳнома»да иккинчи даражали персонаждир. Уларнинг аксарияти салбий хислатли кишилар қилиб тасвирланган. Афросиёб, Кайковус, Кайхусравлар — уруш-қирғинларнинг

бош сабабкори; уларнинг калтабинлиги, жоҳиллиги ту-
файли мамлакатлар хароб бўлади, бегуноҳ одамларнинг
қони тўкилади.

«Шоҳнома»да лашкар тузишлар, жанг манзаралари-
нинг тасвири асосий ўринни эгаллайди. Аммо, шунга
қарамасдан, асарнинг бош мотивларидан бири урушни
қаттиқ қоралашдир. Уруш — мудҳиш фожиа, инсоният
фожиаси! Барча фалокатлар, вайронагарчилик, ҳасрат
ва жудоликларни, қашшоқлик ва бенаволикни урушнинг
оқибати деб тушунтиради шоир. Ҳар бир жанг тасвири-
дан сўнг, дostonларнинг муқаддима ёки хотималарида,
кўпинча, қаҳрамон тақдирини кўрсата бориш давомида
Фирдавсий инсон қисмати, унинг жафо ва аянчлари ус-
тида тўхтаб, уруш келтирган аччиқ аламлардан фарёд
чекади, кина ва адоватлар, ҳасад-хусуматларнинг бари
Оҳармандев макри бўлиб, одамзот уруғини ер юзидан
барҳам этишга қаратилган ёвуз ниятнинг зуҳуридир,
дейди. Қон ариқлари, бир кунда пайдо бўлган гўристон-
лар, гўрсиз қолган уюм-уюм мурдалар, айрилиқнинг бе-
жавоб фарёдлари... Шоҳона дабдабаю ғалаба тантана-
ларининг кўтаринки тасвири баробарида урушнинг ана
шу даҳшатли манзараси эпопеяда қайта-қайта жонлан-
тирилган. Қайта-қайта тарих сабоғидан ибрат олишга
даъват этилади, тинчликнинг улуғ неъмат эканлиги, ҳаёт
гуллаши учун зарурлиги таъкидланади. «Шоҳнома»нинг
замонавийлиги, давримизнинг улуғ, эзгу ғояларига ҳам-
оҳанглиги ҳам ана шунда. Кишилиқ тақдирига қайғу-
риш, дўстликни, ватанпарварликни тараннум этиш Абул-
қосим Фирдавсийни жаҳоннинг буюк гуманистлари қа-
торига олиб чиқди. Шунинг назарда тутиб, форс-тожик
адабиётининг тадқиқотчилари «Шоҳнома»ни шоҳлар
тўғрисида ёзилган асар эмас, балки шарқ адабиётининг
шоҳ китоби деб атайдилар.

«Шоҳнома» ҳали ўзбекчага таржима бўлмасдан ту-
риб халқимиз ичида маълум эди, унинг руҳи адабиёти-
мизда кезиб юрарди. Ўзбек адабиётининг улкан намоян-
далари Юсуф Хос Ҳожиб, Алишер Навоий, Заҳириддин
Муҳаммад Бобирлар Фирдавсийни устоз деб билганлар,
унинг даҳосидан руҳланганлар. «Шоҳнома» сюжетлари
ва қаҳрамонлари оғиздан-оғизга ўтиб, ўзбек фольклори-
дан мустаҳкам ўрин олади. XVII—XIX асрлар ичида
эпопея Шоҳ Ҳижрон, Мулло Охунд Хомуший, Нормуҳам-

мад Бухорийлар томонидан ўзбек тилига таржима қилинган эди¹.

Ўзбекча таржималар Фирдавсий дostonларини халқ дилига янада яқин қилди. Лекин шундай бўлса-да, мазкур таржималарнинг бирортаси ҳам «Шоҳнома» тўғрисида тўлиқ тасаввур беролмасди. Чунки, биринчидан, улар асосан насрий йўлда бажарилган бўлиб, Фирдавсий шеърятининг нафосатини етказолмасди. Иккинчидан, инқилобгача бажарилган таржималарда асарнинг мазмуни, гояларини ўзгартириб талқин қилиш, маълум маънода замонлаштириш тенденцияси кўзга ташланади (ислом ақидаларини сингдириш, янги адабий услубларни қўллаш каби).

«Шоҳнома»ни шеърӣ йўл билан тўлиқ таржима қилишга уринишлар бўлган. Бироқ бу муваффақиятга олиб келмади. Шундай таржималардан бири тўғрисида Чўлпон 1925 йилда «Маориф ва ўқитғувчи» журналида эълон қилган мақоласида хабар берган эди. Аммо, афсуски, бу нодир қўлёзма ҳанузгача қўлга кирган эмас...

Катта кемага катта сафар муносиб, дейдилар. «Шоҳнома»дек улкан асарни таржима қилиш шунга яраша гайёргарлик, сабр-тоқат билан қилинадиган изланиш, ўқиш-ўрганишни, узоқ давом этадиган ижодий меҳнатни талаб қилади. Энг аввало бу ишга қўл урадиган шоирнинг юрагида бардам, бақувват ишонч, истеъдоднинг олтин қалити — жасоратга чорловчи журъат нурланиб турмоғи лозим. Бир неча йиллар давом этадиган бу ишда мутаржим мудом Фирдавсийнинг шеърӣ оламида яшайди, унинг ҳавосидан нафас олиб туради. Поғонамапоғона чуқурлаша бориб, ҳар бир байтнинг нозик қирраларига қадар идрок этиб, қалбига жойлаб олади. Ана ўшанда сеҳрли мисраларнинг замонамиз ўқувчиларига манзур бўладиган ўзбекча вариантлари туғила бошлайди — таржима жараёни бошланади.

Буни шунинг учун ҳам алоҳида таъкидламоқчимизки, «Шоҳнома»ни тушунишнинг мушкулликлари кўп. Хуро-

---

¹ Фирдавсий китоби XII асрдаёқ тўлиқ ҳолда насрий йўл билан араб тилига ўғирилган. Кейинчалик унинг айрим боблари турк, озарбайжон, урду, гужарат, ҳинди, грузин, арман, украин, қозоқ тилларига таржима қилинди. Инглиз, немис, француз, итальян, чех шарқшунослари асарни бир неча мартадан таржима қилиб, чоп этганлар. «Шоҳнома» юз йиллик давр ичида рус тилида ўн бешта таржимада нашр этирилган.

сон ва Мовароуннаҳрда X асрда таркиб топган адабий анъананинг маҳсули бўлган бу асар форс-тожик классик адабиётига хос умумий услубий хусусиятларни ўзида акс эттириш билан бирга, ўзига хос жиҳатлари билан ажралиб туради. Унда араблар истилосигача бўлган адабиётнинг, биринчи навбатда, халқ оғзаки ижодининг таъсири кучли. Бу асар тилида айниқса яққол кўзга ташланади: шоир иложи борича арабча сўз ва иборалардан фойдаланмасликка, соф форсча ёзишга интилади. Қизиғи шундаки, «Шоҳнома»нинг бу хусусияти уни тушунишни енгиллаштириш ўрнига аксинча, қийинлаштирди. Негаки, форс-тожик адабий тили узоқ замонлар араб тили таъсири остида ривожланиб, китобхонлар онгига сингишиб қолган эди. Натижада «Шоҳнома» тилида бошқа асарларга нисбатан архаик қатлам кўпроқ бўлиб қолди. Ҳозирги тожик китобхонига Саъдий ва Жомий асарларини тушуниш «Шоҳнома»га қараганда осонроқ туюлишининг сабаби шундан. Абулқосим Фирдавсий асарини қисқартма насрий баёнга кўчириб нашр эттирган атоқли адиб Сотим Улуғзода бундай ёзади: «Бугунги кунда Фирдавсий шеърини тушуниш ҳар кимга ҳам насиб бўлмайди, ҳатто адабиёт мутахассислари ҳам уни яхши фаҳмлаб етиш учун луғат ва қомусларга муҳтож бўлмоқдалар»¹.

Шундай қилиб, «Шоҳнома» таржимони форс-тожик классик адабиётини, шарқ халқларининг кўп асрлик тарихи ва этнографиясини, қадимги ва янги форс тилининг хусусиятларини пухта билиши зарур бўлиб чиқади. Бадий асар таржимони истеъдодли ижодкор бўлишдан ташқари, яна тадқиқотчи олим, ҳар томонлама билимдон шахс бўлмоғи даркор, деган гап бу ерда жуда-жуда ўринлидир. Бундай хислатларни «Шоҳнома»нинг янги таржимасини вужудга келтирган адибларимиз сиймосида ҳам кўриш мумкин. Айниқса, форс-тожик адабиёти бўйича катта мутахассис, халқаро Фирдавсий мукофотининг лауреати Шоислом Шомуҳаммедовнинг бу улкан ижодий ишни амалга оширишда қўшган ҳиссасини алоҳида таъкидлаш керак. Ш. Шомуҳаммедов анча йиллардан бери шарқ адабиётидан таржималар қилиб, бизни хушнуд этмоқда. Рудакий, Хайём, Саъдий, Жомий, Бедил каби улуг шоирларнинг пурҳикмат асарлари шу ки-

¹ Достонҳои «Шоҳнома». Китоби якум. Нашриёти «Маориф», Душанбе, 1976, саҳ. 4.

ининг жонкуярлиги, таланти туфайли ўзбек адабиёти-
нинг мулкига айланиб қолди. Шоислом ака форс-тожик
классик адабиёти намуналарини нашр эттириш, уни тар-
тиб-ташвиқ қилиш борасида ҳам куч-ғайратини аямасдан
келади. «Шоҳнома» таржимасининг ярмидан кўпроғи
Ш. Шомуҳаммедов қаламига мансуб, бундан ташқари,
олим биринчи китобга катта илмий мақола, зарурий
изоҳлар ёзган. Мутаржимнинг кўп йиллик ижодий таж-
рибаси, ҳосил қилган малака ва билими бу ишда ўзи-
нинг ижобий самараларини кўрсатган.

Классик асарларни ўзбек тилига таржима қилиш ва
нашр этишга махсус эътибор бериб, бош-қош бўлиб ке-
лаётган атоқли ёзувчимиз Ҳамид Ғулом ҳам таржимон,
ҳам муҳаррир (учинчи китоб шу кишининг таҳририда
босилган) сифатида иштирок этиб, бу муҳим ижодий
ишнинг муваффақият билан якунланишига катта улуш
қўшган. Тажрибали таржимон-шоирларимиз Жума-
ниёз Жабборов ва Назарматларнинг хизмати ҳам таҳ-
син ва тақдирга лойиқ, албатта.

«Шоҳнома» таржимаси уч китоб ҳажмида чоп эти-
рилди¹. Асарнинг Душанбеда чиқарилган тўққиз жилд-
лик нашри таржимага асос қилиб олинган. Таржима 21
минг байт шеърни ўз ичига олади. Бу эпопеянинг учдан
бир қисмига тенгдир. Ихчамлаштирилган вариантни
юзга келтириш учун қисмларини ажратиб олишда тар-
жимонлар нималарга риоя қилганлар? Биринчи китоб
(ҳаммаси Ш. Шомуҳаммедов таржимаси) асарнинг
бошланиши — Каюмарс подшолигидан Сиёвуш достони-
нинг адогигача бўлган воқеаларни ўз ичига олади. Ора-
дан муқаддима боблар, Фаридун подшолиги давридаги
Салм-Тур-Эраж можаролари, Навзар, Пашанг, Таҳм-
мосп, Гаршосп шоҳлиги, Афросиёбнинг биринчи юриши
ва Рустамдан енгилиши, Қайковуснинг Барбаристонга
ҳужуми, Сиёвуш вафотидан кейин юз берадиган бир қан-
ча воқеалар қолдириб кетилган. Афсонавий подшолар—
Каюмарс, Хушанг, Таҳмурас, Жамшид ва Заҳҳоки мо-
рондан кейин таржимада асарнинг энг қизиқарли дра-
матик дostonлари — «Зол ва Рудоба», «Рустам билан
Қайковус», «Сухроб» ва «Сиёвуш» қиссалари келади.

---

¹ Абулқосим Фирдавсий. Шоҳнома. Ғафур Ғулом
номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, биринчи китоб—1975, ик-
кинчи китоб—1976, учинчи китоб—1977.

Яхлит дostonларнинг айрим ички эпизодлари қисқартирилган бўлса ҳам, лекин бу мазмун ва сюжетнинг бутунлиги, воқеаларнинг мантиқий ривожига халал етказмаган.

Иккинчи (Ҳ. Фулом, Назармат, Ж. Жабборов таржимаси) ва учинчи (Ш. Шомуҳаммедов ва Ж. Жабборов таржимаси) китобларда ўзбек ўқувчиси Қайхусрав подшолиги воқеалари, Бежан ва Манижа дostonи, Исфандиёрнинг етти жасорати, Искандар подшолиги даври, Ашконийлар ва Сосонийлар сулолаларининг келиб чиқиши, Баҳром Гўр, Хурмузд, Баҳром Чўбина, Хусрав ва Ширин дostonлари билан танишади. Бунда ҳам биринчи китобда қўлланилган принципга асосан «Шоҳнома»нинг ҳажман катта, сюжети яхлит ва мазмунан хилма-хил бўлган қисмлари танлаб олинган. Албатта, «Шоҳнома»нинг кераксиз қисми йўқ, унинг ҳамма боблари ҳам қизиқарли ва муҳим. Аммо асарни қисқартириб таржима қилишга тўғри келар экан, унда таржимонлар ва тузувчилар (бу ишда Ш. Шомуҳаммедов билан бирга профессор М. Осмонов ҳам қатнашган) қўллаган принципни мақбул деб ҳисоблаш лозим. Чунки улар «тарихий хронология»ни сақлашга ружу қилмасдан, шоир даҳосини намоён этишга, кўп асрлардан бери эл ўртасида қадрланиб келган дostonларни танлаб олганлар.

Қолдирилган қисмлар тўғрисида ўқувчиларга ахборот бериш ва шу йўл билан боблар, воқеалар ҳалқасини бир-бирига улаб бориш мақсадида уларнинг қисқа насрий изоҳи келтирилган. Бироқ, афсуски, ана шу яхши ўйланган тадбир иккинчи ва учинчи китобларда изчил давом этирилмайди. Натижада анча боблар тўғрисида маълумот йўқ, бу эса орада узилишни юзага келтирган ва баъзи қаҳрамонлар тақдирининг ноаниқ бўлиб қолишига сабабчи бўлган. Масалан, «Шоҳнома»нинг бош қаҳрамони Рустам ҳаётининг нима билан тугагани ўзбек китобхонига қоронғи. Чунки Рустамнинг Исфандиёр билан жанги ва бу жангдан сўнг паҳлавоннинг хоинона ўлдирилиши воқеалари таржимада йўқ, насрий маълумот ҳам берилмаган. Шу сингари Қайхусравнинг Афросиёбга қарши «улуғ юриши», Искандар билан Доро жанги ва бошқа бобларнинг тушиб қолганидан китоблардаги воқеалар ўзаро боғланмай турибди.

Аммо ихчамлаштириш ва қисқартиришларга қарамасдан, ўзбекчалаштирилган дostonлар «Шоҳнома»нинг

асосий гоя ва мотивларини ўқувчига етказа олади. Эзгулик ва ёвузлик орасидаги кураш, ватанпарварлик, қаҳрамонлик гоялари чуқур акс этган. Танлаб олинган ҳар бир дoston муаллифнинг муайян мақсади — алоҳида ижодий ниятни ифодалаб келади...

«Шоҳнома» ҳажман катта асар бўлса-да, лекин унинг асосий услубий белгиларидан бири — бу мухтасарликдир. Фирдавсий ажойиб усталик билан ихчам, лўнда тасвирлар орқали миқдоран кам, лекин мазмунан ёрқин ва таъсирчан байтлар ижод қилиб, ёрқин образлар яратган. Улуғ шоир маснавий майдонида маҳорат билан шундай қалам сурадики, унинг бирор байтини жойдан силжитиш мумкин эмас. Асарнинг ҳар бир байти бир ҳикматдай жаранглайди. Улар ўзаро мустаҳкам мантиқий алоқага эга бўлиб, воқеалар жараёнининг тасвирини, фикрнинг ихчам давом этишини тўла акс эттиради. Бутун-бутун дostonлар бошдан-оёқ ана шундай ҳикматлар занжиридан ташкил топган. Шунинг учун «Шоҳнома»ни ихчамлаштириш лозим бўлганда, унинг алоҳида дostonларини, бобларини ажратиб олиш мумкин, лекин унинг ички тузилишига дахл қилиш, байтларнинг мантиқий кетма-кетлигини бузиш, байтлар сонини камайтириб ёнки кўпайтириб бериш мумкин эмас. Чунки орадан байт ташлаб кетилса, воқеаларнинг мантиқий оқимига путур етади, агар бир байт икки-учта қилиб ўгирилса — тафсиллийлик, чўзиқлик ҳосил бўладик, шуларни эътиборга олиб, таржимонлар байтма-байт ўгириш принципига қаттиқ риоя қилганлар. (Биринчи китобнинг икки жойида байтлар қолдирилгани учун таржимада мавҳумлик содир бўлганини кўрамиз. Бироқ бу атайлаб қилинган «ихчамлаштириш» эмас, балки тасодифий ҳолга ўхшайди.) Зеро, маснавий таржимаси, алалхусус, «Шоҳнома» шундай йўл тутишни тақозо этади. Чунки байт маснавийда — асосий бирлик, асар маъносини ифодалайдиган энг кичик композицион яхлитликдир. Шу билан бирга, у синтаксистик-ритмик устун ҳамдир. Мутаржим шу бирликлар — байтларни биринкетин ўз она тилисида қайта ижод қила бориб асарни бутун ҳолда таржима қилиб чиқади.

Булар шуни кўрсатадики, «Шоҳнома» таржимасининг қийматини белгилаш, унинг таҳлилини амалга ошириш учун ишни ҳар бир байтнинг шакл-мазмун, маънобаднийлик яхлитлигида асл нусхага қай даражада мос

келишини аниқлашдан бошлаш лозим бўлади. Таржимонлар маҳорати, метод ва усуллари ҳам шунда ойдинлашади. Шу асосда таржима ҳақида ҳукм чиқарилади.

Мисолга мурожаат қилайлик. Темирчи Кова илоншоҳ Заҳҳок саройига шиддат билан кириб бориб, унинг зolimлигини фош қилиб ташлайди ва ўғлини қайтариб беришни талаб қилади. Одамларни ўлдириб, миясини илонларига едириб юрган Заҳҳок Кованинг вазоҳатидан қўрқиб, унинг фарзандини қайтариб беради, лекин бунинг эвазига «Заҳҳок адолатли» деган сохта ҳужжатга имзо чекишни сўрайди. Шунда Кова:

Хурӯшиду баржаст ларзон зи жой,
Биддариду бистурд маҳзар ба пой.

Гаронмоя фарзанди ў пеши ўй,
Аз айвон бурун шуд хурӯшон ба кўй¹.

Ш. Шомуҳаммедов таржимаси:

Ғазабидан қалт-қалт титрай бошлади,
Ёрлиқни йиртдию ерга ташлади.
Арзанда фарзанди билан иковлон,
Ғазаб билан чиқди кўчага шул он².

Таржима форсча байтларнинг мазмунини тўла ифода қилади. Шонрнинг ҳаяжонли тасвири, ҳиссиёти ёрқин берилгани учун Кованинг вазоҳати кўз олдимизда намоён бўлади.

Абулқосим Фирдавсий бир ёки икки байтда қаҳрамоннинг руҳий ҳолати, ўй-фикри, ниятларини аниқ ифода қилади. Заҳҳокка қарши отланган Фаридуннинг ҳолати:

Дилаш пур зи дарду сараш пур зи кин,
Ба абрў зи хашм андаворад чин.

(1,83)

¹ Абулқосим Фирдавсий. Шоҳнома. Иборат аз 9 жилд. Нашриёти «Ирфон», Душанбе 1962—1964. Жилд. I, саҳ. 88. Қавачида шу нашрнинг жилди ва бети кўрсатилади.

² Фирдавсий. Шоҳнома. Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Биринчи китоб, 1975 йил. 104-бет. Бундан кейин мисолларнинг китоби ва бети кўрсатиб борилади.

Бошида қасою дилида газаб,
Қовоғи уюлган, кўзлар — хунталаб.
(1,99)

Билки асарнинг дардли саҳифаларидан бири — Рустамнинг ўз ўглини ўлдирганидан кейинги кечинмаларини олиб кўринг. Бу руҳий ҳолат уч хил усулда тасвир этилган: Рустамнинг ўз сўзлари, бошқа персонажларнинг у ҳақдаги гаплари ва муаллиф баёни. Бундай дардли сатрлар, шунингдек, бошқа қаҳрамонларнинг характер хусусияти, ошиқ-маъшуқларнинг висол дамларини тасвирловчи байтлар, жангу жадалларнинг ур-йиқитли, шовқин-суронли манзаралари, паҳлавонлар ва шоҳларнинг тантанавор нутқларию шоирнинг лирик чекичишлари — бари таржимонлар томонидан ўзбекча байтлар орқали дуруст ифодалаб берилган.

Келтирилган мисоллар шуни кўрсатадики, «Шоҳнома»ни аниқ таржима қилишнинг қийинчилиги фақат ундаги архаик сўзларни тушунишнинг мушкуллигидангина иборат эмас. Бу қийинчилик шоирнинг ихчам бадий ифодаларини бузмаган ҳолда маънони ёрқин, тўлиқ акс эттириш, яъни таржимада ҳам оригиналдагидай шеърий ҳикматлар бунёд этиш талаби билан янада ортади.

Фирдавсий тасвирида ихчамликка интилиб, баъзан шундай байтлар ижод қилганки, уларнинг хийла муҳокама-мулоҳазалардан сўнг тагига етиш мумкин. Йўқ, «Шоҳнома»да мавҳум маъноли байтлар бор экан, деб ўйламанг. Ундай эмас. Биз айтадиган «тушунилиши оғир» мисралар классик санъат асарларида учрайдиган зўр шоирлик иқтидорининг меваларидир.

Зол севгилисининг таклифига биноан қоронғи тушганда қаср томон йўл олади. Рудоба томга чиқиб, йигитни кутади. Зол: сен томда бўлсанг, мен кўчада — қандай қилиб учрашамиз? Иложини қил, деганда Рудоба икки узун сочини пастга осилтириб, шу «арқонлар»га тирмашиб чиқ, дейди. Лекин Золи Зар қиз сочларини қўлига олиб ўпар экан, дейди:

Чунин дод посух, ки: «Ин нест дод,
Чунин рўз хуршед равшан мабод,
Ки ман хираро даст бар жон занам,
Бар ин хастадил тезпайкон занам.

Бу байтларнинг маъносини қандай тушуниш керак? Форс-тожик тилини пухта билиб, «Шоҳнома»ни бемалол ўқиб завқланадиган одам ҳам шундай жойларга келганда тўхтаб қолади. Эски форсий сўзлар бу ерда иккита: хира ва тезпайкон. Хиранинг маънолари **қоронғи, ҳайрон, сарсонлик, ожиз, жасур, беҳаё, уятсиз**. Тезпайкон эса: найзанинг ўткир учи, ўқ учи, ўқ, найза маъноларида ишлатилиб келинган. Бу маъноларнинг қайси бири Фирдавсий байтларига мос келади?

Зол жавобини бир бошдан таржима қилиб чиқамиз: «Бу инсофдан эмас. Агар мен беҳаёлик қўлини жонимга урсам (яъни қизнинг сочига) ва ё бу нозик дилга (қиз сочи ва айни пайтда ўз кўнгли) найза-панжа ботирсам, бундай кун асло келмасин». Албатта, бунда яширин сўз ўйини — тажнис ҳам бор: хира сўзининг асосий маъноси — қоронғилик, хиралик (кўнгил хира бўлмоқ). Шоир Рудоба сочининг мушк сингари қоп-қоралиги ва тун қоронғилигини ҳам бир йўла назарда тутган бўлиши эҳтимол. Унда: «Мен бу қора сочга — ўз жонимга қўл тегизсам» ёки: «Мен бу жонимга қора ниятли қўлимни урсам» каби маънолар келиб чиқиши мумкин. Аммо чуқурроқ фикр қилинса, дастлабки вариантими («Мен беҳаёлик қўлини ўз жонимга урсам») мантиқан тўғри бўлиб чиқади. Демак, шоир сўзнинг яқин маъносидан кўра, узоқ маъносини кўпроқ назарда тутган экан.

Мазкур байтлардан кейин келадиган мана бу парча яна ҳам диққатлироқ:

Каманд аз раҳий бистаду дод ҳам,
Бияфканд хору назад ҳеч дам. (1,264)

Аввалги икки байтда тажнис мавжудлиги, мажозий маъноларнинг кўплиги мазмуннинг тез англашилишини қийинлаштирарди. Кейинги мисолда бундай сўз ўйини йўқ. **Каманд — арқон, раҳий — қул, чокар — хизматкор, бияфканд — ташлади, солди, ёйди, туширди** ва ҳоказо. Аммо биринчи мисрадаги **бистад** (олди) сўзидан кейин дод (инсоф, адолат, бахшиш, нола ва бермоқ) сўзи нима мақсадда келтирилгани аниқ эмас. Шунингдек, **хор** (тикан, қилтиқ, ҳақирлик) сўзи қайси маънони англатади?

Агар додни инсоф, адолат деб олсак, «Чокаридан арқон олди, адолат ҳам (ундирди)» деган таржима ҳосил

бўлади. Бу маънига унчалик мос эмас: хизматкордан шундай пайтда қашақа адолат ундирилиши мумкин? Бахшини, нола фарёд маънолари бу ўринда умуман тўғри келмайди. Бермоқ маъноси қолади. Қўллаб кўра-миз: «Чокардан арқонни олди (ю) берди (ҳам)». Бу бир-мунча тўғрига ўхшайди. Лекин кейинги байтда арқонни девор кунгурасига илтириб, осилиб чиқди, дейилган-ку. Арқонни ҳали ундан фойдаланмасдан туриб қайтариб берадими? Арқон қайтиб тушшга ҳам керак. Яна лут-гатга мурожаат қиламиз. Маълум бўлишича, қадимги тожик тилида ситаду (стаду) дод ибораси мавжуд бў-либ, у олди-берди, савдо муомаласи маъноларида ишла-тиб келинган. Агар Абулқосим Фирдавсий бу иборани шу маънода ишлатган бўлса, унда «Чокардан арқонни олиб қайтариб берди», «Чокардан арқонни олиб, бошқа нарсаларини унга берди» ёки: «Чокар билан олди-берди қилди», сингари мазмундаги гаплар келиб чиқади. Биз-нингча, байтни шундай тушуниш мақсадга мувофиқ. Чунки бу шоирнинг мухтасарликка интилишидан келиб чиққан ҳодисадир. «Чокардан арқонни олиб берди (ҳам)» дейиш билан Фирдавсий «Арқонни олди ва бошқа нар-саларини (от-улов, қурол-яроғ, кийим-бош) унга берди», демоқчи бўлса ажаб эмас. Шоир мазкур маънони **берди** феъли орқали қисқа қилиб ифодалаб қўя қолган. Шу каби **хор** сўзи ҳам мавжуд маъноларида эмас, балки де-ворнинг кунгураси, арқонга боғланадиган қозик ёинки қўл панжалари (арқонни ўраган қўл) маъносида ишла-тилган. Бу ҳам яна ўша ҳикоя қилишнинг ўта сиқик усу-лида берилишнинг самарасидир. Бу усул воқеанинг тез давом этаётганини, қаҳрамон ҳаракатларининг чаққон-лигини кўрсатишга хизмат қилган.

Битта байтни тушуниб етиш шунчалик душвор экан, шоир-таржимоннинг иши нақадар машаққатли эканини ўзингиз тасаввур қилаверинг. Ахир бундай сатрлар «Шоҳнома»да ўнлаб, юзлаб учрайди.

Келтирилган шеърий парча Ш. Шомухаммедов томо-нидан ўзбек тилига бундай таржима қилинган:

Тўйиб ўпиб, деди: «Эмас адолат,
Куним қаро бўлсин, бу қандай ҳолат.
Ўз жонимга ўзим қасд айласам қасд,
Ўз хаста дилимга урсам найза-даст».

Наваридан олиб қирқ қулоч арқон.
Сарой деворига отар паҳлавон.
Кунгурага тушди арқон ҳалқаси,
Зол томга югурди, жон ёр садқаси. (1,180)

Равшан, равон мисралар. Маъно тўла акс этган. Муаллиф муддаосини ифодалайдиган тажнис, мажозий кўп маънолилик чиройли қилиб ўгирилганини кўриш қийин эмас. Бундай мисолларни ўзбекча таржиманинг биринчи китобидан кўплаб келтириш мумкин. Улар зукко тадқиқотчи ва истеъдодли адибнинг меҳнати, изланишлари меvasидир.

«Шоҳнома» таржимонларидан бири И. Сельвинский Фирдавсий маҳорати ва уни таржимада беришнинг мушкуллиги хусусида гапириб, шундай дейди: «Биласизми, тасвирий санъатда ҳаракатни ифодалаб бериш, масалан, сакраб-сакраб югураётган отни чизиб кўрсатиш гоят мушкул. Бу фақат буюк рассомларгагина насиб бўлган. Шеърда ҳам масалан, камон ўқининг учиб бораётганини тасвирлаб бериш осон иш эмас. Фирдавсий бунни қила олган. Ўқ сизнинг диққат марказингизда туриши учун шоир ҳамма воситаларни ишга солади. Шу мақсадда у Ашкбуснинг Рустам устига ўқ ёмғири ёғдирганини айтади ва жанг охирида, Рустам отган ўқ лашкар олдидан олиб ўтилганда, улар бунга найза деб ўйлаганларни келтирилади. Хуллас, бутун эпизод «ўқ» билан тўлдирилган. «Ўқ» бу ерда энг кўп такрорланадиган сўз. Аммо бугина эмас. Шоир сизнинг эътиборингизни «ўққа тутиб», ўқнинг парвозини тасвир эта бошлайди. Бу ажойиб! Бошида, бир неча байтларда атайлаб чўзиб бўлса ҳам, Рустам ўқининг таърифи, унинг камонга жойланиши, отишга ҳозирланиш босқичлари баён этилади — ўқ отилишини сабрсизлик билан кутасиз. Бу атайлаб қилинган секинлаштириш, воқеалар оқимини бўлажак якунловчи бош зарбага тайёрлаб боришдан кейин бирдан... ўқ қўйиб юборилади, у учиб бормоқда... бир байт доирасида, унинг ҳалокатли оқибати эса, бир сатрда ифодаланган, холос...»¹

Абулқосим Фирдавсийнинг бу каби ҳайратомуз санъатларини теран тушуниб, таржимада янгидан ҳосил қилишга муваффақ бўлиш таҳсинга сазовор, албатта.

¹ И. С. Брагинскийнинг «Шоҳнома»нинг 1957 йилги русча нашрига ёзган сўзбошисидан олинди (ГИХЛ, М., стр. 22).

«Шоҳнома»ни мутолаа қилганда яна бир хислатнинг шоҳиди бўласан киши. Олдинги бобларда келтирилган воқеалар, қаҳрамонларнинг номлари, уларнинг характерига хос хусусиятлар кейинги дostonларда такрорланади, баъзан бу тасвирий восита вазифасини ҳам бажариб келади.

Шунинг учун алоҳида қисмлар ажратиб олиб, таржима қилинганда ҳам асарнинг бутун воқеалари бошдан-охиригача ўрганилиб, ҳофизада сақланган бўлиши лозим. Бу яна шунинг учун муҳимки, Фирдавсий ҳар бир бобни махсус муқаддима билан кейинги бобга улаб борар экан, муқаддималарда кўпинча бўлажак воқеаларнинг хусусиятини имо-ишоралар орқали ўқувчиларга сездириб, уларни қизиқтириб боради. Бундай ишораларни тўлиқ фаҳмлаш учун эса муқаддимадан олдин ва кейин келадиган бобларнинг мазмунидан яхши хабардор бўлишга тўғри келади. Чунинчи, Хурмузд тахтга ўтирганда адолатли бўлишга ваъда беради, лекин сал ўтмай юртнинг улуғларини бири-кетини қатл қила бошлайди. Баҳодир лашкарбоши Баҳром Чўбиннинг кўнглини ранжитади, оқибатда Баҳром унга қарши исён кўтаради. Хурмуздни бўлса, ўз яқинлари кўзини ўйиб кўр қиладилар. Шоир бу воқеаларни муқаддимада баҳор ва кузнинг баҳси орқали бир заҳарханда билан очиб бериб, ўзининг салбий ҳукмини чиқарган. Кузнинг ҳам безаклари, мақтанадиган нарсаси кўп, аммо булар ҳаёт нишонаси эмас. «Мабодо сарғайса ранг-рўйинг андак, Хурмузд тожи каби берайин безак» (Ш. Шомуҳаммедов таржимаси), — дейди баҳор кузакка...

Ҳ. Гулом, Назармат, Ж. Жабборов таржима қилган боблардаги назик маънолар ҳам аксарият ўринларда яхши берилган. Байтларнинг ихчамлиги, ёрқинлиги сақланиб, эшик ҳикоя усули кўзга ташланиб туради. Бироқ, «Шоҳнома» таржимасида маъно ноаниқликларга йўл қўйилган жойлар ҳам анча.

Мисол учун «Кайхусрав подшолиги» бобининг муқаддимасида Фирдавсий ўзининг шоҳ ва салтанат ҳақидаги қарашларини баён этиб дейди: агар тождорнинг асл зоти — гавҳари шоҳлардан бўлса (яъни фарр эгаси бўлса), у яхшилиқ қилиши керак. Ўшанда у уч нарсани орзу қилса арзийди. Булар: ҳунар, нажот ва гавҳар бўлиб, учаласи бир-бири ила боғлангандир. Шундан кейин муаллиф биринчи ўринга — гавҳар, иккинчи ўринга —

нажот, учинчи ўринга — жамиятда қўлга киритиладиган ҳунарни қўйиб таъриф этади. Шу хислатларга эга бўлган тождор агар ақлли бўлса, яна яхши, деб хулосалайдиган шоир (3, 373 — 374).

Таржимада мисраларнинг ғализлигидан бу мазмун рўёбга чиқмаган. Бугина эмас, шоир қарашларига зид фикрлар пайдо бўлган. Чунончи:

Тоза бўлса агар подишоҳ зоти,
Яхшиликда қолур жаҳонда оти (2,7).

Абулқосим Фирдавсийни подшоҳ зотининг тоза-нотозалиги эмас, балки унинг «қонуний сулолалар авлодидан» бўлиши қизиқтирган. Фарр эгаси яхшилик қилиши лозим — шоирнинг ақидаси шу. Мазкур бобда у жаҳонда қандай ном қолдириш хусусида фикр юритмаган. Таржимон давом этади: «Насаб ҳам фойдасиз, агар йўқ ҳунари (2,8). Аслида эса: «Гавҳари бўлмаса ҳунарни қайдан олади?»— дейилган. Демак, шоир асл зот — гавҳарни бирламчи деб ҳисоблайди ва дунёда қўлга киритиладиган малака, тажриба шу гавҳарга вобаста, деган фикрни олға суради. Шунини айтиш керакки, Фирдавсийдаги ҳунар сўзи биз тушунадиган маънода қўлланилмаган. Бу сўз билан шоир ҳаётда ўзлаштириладиган жамик нарсалар — билим, малака, ахлоқ-одоб, ҳарбий ишлар ва ҳоказоларни ифодалайди. Шунинг учун асардаги сўз ва ибораларни таржимасиз олганда уларнинг ҳозирги маъноси билан илгариги маънолари орасида қанчалик мувофиқлик борлигига эътибор бериш керак. Шунга ўхшаш яна бир мисол: озода, озод сўзлари «Шоҳнома»да мулк эгаси, номдор, насл-насабли одам, хўжайин маъноларида келтирилган. Масалан, Шоҳ Хусрав атрофига барча асилзодалар, заминдорлар (деҳқонлар) ва тождорлар йиғилдилар, дейди Фирдавсий. Таржимада эса: «Насаб эди унга зеб-озодалик, Худованди тожу ва шаҳзодалик» (2,9). Бу байтда қуйидаги нуқсонларга йўл қўйилган: 1) зеб-озодалик зебу зийнат ва тозалик маъносини беради, ҳокимлар, деҳқонларни эмас; 2) худованди тож — ўзбек китобхони учун тож эгаси эмас, балки тож худоси деб тушунилади; 3) «у» боғловчисини келтиргандан кейин «ва» ортиқчадир; 4) байт маъноси умуман мавҳум, оригиналдагидай атроф ҳокимларига нисбатан айтилган гап бўлмасдан, балки Қайхусравга қаратилган бўлиб чиққан.

Шу снингари гализ, тўмтоқ таржималар иккинчи китобда анча. Қиёсланг:

Асл нусхада:

Таржимада:

1. Фурўд бегуноҳ ўлдирилмади (3, 467)	У Фурўд бегуноҳ ўлдирилди (2, 97)
2. Уқ зарбидан жони чиқди (3, 438)	Жони найзасидан Ҷочди сўнг ёғду (2, 69)
3. Олов ёқиб оламини ёритиш пайти келди (3, 467)	Энди келди уни ёқиш айёми, Уни кўк ўтила ёндириш они (2, 98)
4. Тожу камар сендан камол топди! (3, 389)	Тожу камар сендан бўлди их- тиёр (2, 23)

Эътиборсизлик оқибатида айрим жойларда персонажларнинг номлари алмашиб кетган, бир қаҳрамонга тегишли гап бошқасига нисбат берилган. Масалан, Занган Шоварон деган исми шариф Зангау Шоварон тарзида ёзилиб, иккита одамга айлантирилган (2,14). чолғу асбоби кўс (ногора) лашкарбоши қилиб «тайинланган»: «Қолат йўлига сўнг Кўс жўнатилди» (2,89). Асл нусхада бўлса: «Тус келгач, Қалот (Қолат эмас) йўлига ногора чалдириб кирди». Иккинчи китобнинг дастлабки бобларида кишига бирон-бир шеърый завқ бағишламайдиган қофияланган тахтуллафзга (подстрочникка) ўхшаш байтлар ҳам учраб туради.

Ж. Жабборов таржима қилган «Искандар подшолиги» бобида ҳам жиддий хатолар бор. Дорони енган Искандар унинг хотинига мактуб йўллаб, шаҳаншоҳнинг васиятига мувофиқ қизингиз Равшанакни менинг олдимга юборинг, дейди. Ўзбекчада ўқиймиз: «Менга Равшанакни *этингиз инъом*». Мактуб сўнгида ёзилади: «Кўнглингни тўқ тутинг, муроасага келинг, Эрон сизнинг ихтиёрингизда, мени Доро деб билинглар».

Таржимада эса:

Жаҳонда Дордек ном беринг менга,

Кўнглимдагидек ком беринг менга. (2,354)

Забардастлик иддаоси, босқинчиларга хос дўқ-пўписа акс этган бу таржималарда. Ваҳоланки Фирдавсий

Искандарни Эронга бостириб келган ажнабий ҳукмдор эмас, балки ашконийлар тахтининг меросхўри сифатида тасвирлайди. Шунинг учун Искандар пўлиса қилмайди, маликани инъом этинг, дея талаб қўймайди (ахир инъом мактуб орқали талаб қилинмайди, қолаверса, бу ибора шоҳ қизи шаънига муносиб эмас). Шоирнинг фикри Искандарнинг Равшанакка ёзган мактубида яна ёрқинроқ баён қилинган (мазмуни): «Шоҳлар фарзандига муносиб олдинда Исфаҳон мўъбади, канизаклар, тож ва тахтиравон билан, сенга суту шарбат берганлар билан келтирсинлар, деб буюрдим. Бизнинг ҳарамни равшан кил қасримда бонулар сардори бўлгин, сўзларинг ҳамиша ҳаёли ва дилнишин бўлсин» (7,13).

Бу парча шундай таржима қилинган:

Қаттиқ тутиб шоҳлар удумин бул кун,
Пешкаш этмоқдамиз Исфаҳон мулкин. (?)
Сенгадир тожимда неки ҳикмат бор, (?)
Сенгадир суту бол эмган бу диёр. (?)
Бизнинг жонимизга нур бўлсин жонинг...
Сенинг хоҳишингча айлансин дунё (?) (2,354—355)

Абулқосим Фирдавсий персонажлар номидан мактуб битганда ҳамма вақт уни яздонни ёдга олиш билан бошлайди. Бу унда қатъий қоида. Искандар мактублари ҳам шунақа ёзилган. Лекин таржимон яздон ўрнига қизнинг ўзини дуо қилади. Дилорой эса номани Искандар номи ни мадҳ этиш билан бошлашга «мажбур» қилинган. Баъзан кичик бўлиб кўринган, лекин шоир услубига мутлақо тўғри келмайдиган ўзгаришлар бор. Масалан, **оллоҳ, раззоқ, халлоқ** сўзларининг «Шоҳнома» қаҳрамонлари тилидан келтирилиши ёки Қайхусравнинг ўз бобоси тенги одам Рустамни **чароғим, бўтам, ўғлон** деб «эркалаши» асло ярашмайди.

Маъноси ғализ таржималар биринчи (53, 86, 105, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 316, 318, 319, 401- бетлар) ва учинчи (7, 9, 48, 52, 13, 14, 244, 245, 277, 279- бетлар) китобларда ҳам мавжуд. Аммо иккинчи китобда бундай нуқсонлар нисбатан кўпроқ.

Албатта, қайд этиб ўтилган камчиликлар таржиманинг умумий ҳажмига нисбатан унчалик кўп эмас. Лекин шундай бўлса-да, улар китобхоннинг таъбини хира

қилиши турган гап. Аслини олганда, шеърин асарда «маъно галлзлиги» деган нарса устида гапиришнинг ўзи ортқча. Маъно бўлмаган жойда шоирлик маҳоратидан сўз очинга ҳожат йўқ! Ахир бۇ адабиётнинг ибтидоий талаби...

«Шоҳнома» — йирик ҳажмли китоб. Аммо у зерикарли эмас. Унинг ҳар бир боби, ҳар бир достони ўзгача тароват, кишини сеҳрлайдиган алоҳида жозобага эга.

Хўш, китобхонларни ўзига жалб этувчи бۇ куч нимада? Нима босдан асарнинг яратилганига, мана, минг йилдан ошган бўлса ҳам у қўлдан тушмайди, қизиқиш камаймайди? Қадимий афсоналар, эртакка айланган тарих саҳифалари — ўтмиш кечинмаларини билишга интилишимиз оқибатими бу? Бўлиши мумкин. Ёки ажойиб сюжетлар, қаҳрамонлик юришлари, муҳаббат можаролари кишини мафтун этармикин? Албатта. Агар Рустам, Сухроб, Сиёвуш, Баҳром Чўбинга ҳақидаги боблар алоҳида олиниб, наср билан баён қилиб чиқилса ҳам қўлдан қўймай ўқийдиган китоб бўлиши шубҳасиз.

Бироқ «Шоҳнома»нинг таъсирбахшлиги, бадий қиймати фақат шулардан иборат эмас. Унинг ҳусну жамоли, жозибаси Фирдавсийнинг шоирона даҳоси билан бунёд этилган сатрларнинг нафосатидадир. Шеърин санъат қадимий афсоналарга айрича руҳ бағишлаган, мифологик қаҳрамонларнинг ҳарбу зарблари, шукуҳ ва салобатини ёрқин, жонли қилиб гавдалантирган. Асарни ўқиганда кишининг қалби узоқ ўтмишдан садо берган ва лекин ҳеч сўнмайдиган, ширин, айни вақтда шиддатли, пурвиқор оҳанглар билан тўлади. Фирдавсий шеърининг кунидирки, афсона ва тарих бирга қўшилиб, бир каттакон қўшиқдай янграб турибди.

Жаҳонпахлавон он яли аржманд,

Ба теғу ба ханжар, ба гурзу каманд.

Буриду, дариду шикасту бубаст —

Ялонро сару сийнаву пову даст (2,15).

Шоир сўзлари қиличдай ўткир, паҳлавон билагидай мускулдор, создай сероҳанг. Улар куйлайди, фигон чекади, рақсга тушади, йиғлайди... Дарвоқе, буюклар шунинг учун ҳам буюкки, уларнинг асарларида гоё ва унинг бадий ифодаси ҳайрон қоларли даражада уйғун ва мутаносиб. Катта фикр, кенг қамровли мазмун, бақувват гуманистик гоёлар қудратли истеъдод ва теран

донимандлик багрида тугилиб вояга етади-да. Шуниси ҳам борки, ижодкор қанчалик улкан бўлса, унинг ўзига хос услуби шунчалик ёрқин кўзга ташланади. Фирдавсий шеърини унинг битта байтидан таниб олиш мумкин. Шоирнинг ўз лугати, севган иборалари, вазни, ритмоҳанги бор. Овози — салобатли, сервиқор. Қаҳрамонларнинг вужудидан ғайрат, куч томади. Улар юриш-туриши, фетъл-атвори, нутқи билан донмо жанговар шижоат, жасурлик, ички гурур ва ташқи ҳашаматни намойиш қилиб турадилар. Ана шу қаҳрамонлик руҳини бериш учун Фирдавсий гуруҳ-гуруҳ қилиб тасвирлаш, кенг манзаралар чизиш йўлидан боради. Бу ҳол эпопеянинг шеърӣ тузилиши, бадий воситаларнинг қўлланишида ўз таъсирини қолдирган.

Шундай усуллардан бири сатрларда (ёки бутун байтда) сўз ва бирикмаларни уюштириб, қаторлаб келтириш — саноқ санъатидан фойдаланишдир. Юқорида келтирганимиз Рустам жангини тасвирловчи парчага диққат қилсак, бир жумладан иборат икки байтдаги уч мисра нуқул ҳарбий қуроолларнинг номлари ва улар воситасида паҳлавон амалга оширган ишлар санаб чиқилгани маълум бўлади. Яъни: Рустам **қилич, ханжар, гурзи** ва **арқон** билан ёвларнинг **бошини, кўксини, оёгини, қўлини кесди, ёрди, синдирди** ва **боғлади**. Сўзлар қаторасига шеърӣ либос кийганда — вазнга жойлашиб, ўзаро оҳангдошлик касб этганида, мана шундай катта ифодавий кучга молик бўлади. «Шоҳнома»да сўзлар билан бирга бирикмалар, жумлалар ҳам ана шундай кетма-кет уюшиб келган. Бу усул баравар тўхтамларни ҳосил қилиб, шеърнинг ҳаракати, ички динамикасини кучайтирган, ритмнинг муайян мусиқий усул бўйича аниқ такрорланиб, ажойиб гармонияни вужудга келтиришига замин ҳозирлаган, қаҳрамон фаолиятининг кўп томонлама эканини кўрсатишга хизмат қилган. Классик шеършуносларимиз буни лафу нашр (йиғиш ва ёйиш) санъати деб номлаганлар. Европа поэтикасида эса бу параллелизмлардан фойдаланиш дейилади. Бироқ «Шоҳнома»да мазкур усул шу даражада кенг ва хилма-хил кўринишда қўлланилганки, уларнинг ҳаммасини лафу нашр қоидалари ёки параллелизмлар андозаси билан таърифлаб бўлмайди. Бу Абулқосим Фирдавсийнинг ўзига хос санъатидир. Таржиманинг биринчи китобида бу хусусият яхши берилган. Мисоллар келтирамиз:

Тигилди парию, паланг, парранда,
Арслону, қоллоц, шеру дарранда (1, 47).
Баландда ҳалирар Қоваён ялов,
Шоҳона, ҳумоюн, нурафшон ялов (I, III).
Наъра тортганида сардоркуш полвон,
На филда ҳуш қолди, на девларда жон (1, 383).

«Шоҳнома» қаторларини уларда иштирок этган сўзларнинг характерига қараб қуйидагича тасниф этиш мумкин: а) уруш қуроолларини санаш; б) паҳлавонлар номини қаторлаштириш («Жанговар Гударзу Шоварон, Гургин; Зангаю Рухҳому Гуроza, Барзин»); в) шоҳликка мансуб ашёларни санаш («На тожу, на тахту, на олтин камар»); г) жавоҳирлар номини тизиш («Ёқуту забаржад, феруза, гавҳар»); д) қаҳрамонлар сифатини кетма-кет келтириш («Шерлаижа, шерсиёқ, шерга ҳамгуруҳ»); е) жанг ва савашлардаги ҳаракатларни бирин-кетин айтиб чиқиш; ж) синоним сўзлар ва ибораларни санаб қаторлаштириш; з) антонимлар такрори ва ҳоказо. Тузилишига кўра буни яна мана бу гуруҳларга ажратса бўлади: 1) мисрадаги қатор сўзлар; 2) байтда қатор сўзлар; 3) қаторлашиб келган бирикмалар; 4) такрор қаторлар; 5) оҳангдош қаторлар; 6) оҳангдош бўлмаган сўзлар қатори ва 7) жуфт иборалар ёки қўшма сўзлар қатори.

Абулқосим Фирдавсий бу санъатни қўллаганда кўшичча *чун, чу, чи, ба, у, ҳам, на, зи, аз, ҳаме* каби қўшимча ва боғловчилардан фойдаланади. Уларнинг такрорлашиб келиши оҳангдошликни кучайтирган. Ўзбек таржимонлари *бу, гоҳ, гоҳи, да, на, у, ю, ва, ҳам*, сингари қўшимча ва ёрдамчиларни ишлатиб, асл нусха такрорларининг функциясини сақлашга ҳаракат қилганлар.

Раиғ-баранг кўрнинида учрайдиган бу тасвирий воқеа такрор санъати билан қўшилиб, муайян мусиқий товушлар ҳамовозлигини пайдо қилган. Шу сабабли қаторлашиб келадиган сўз ва иборалар аксарият ўринларда ўзаро оҳангдошдирлар:

Саховат, адолат кўтармиш уни,
Фаридуи сендурсан қилолсанг шуни (1, 128).
Ўзи-ла бир даста паҳлавон олди,
Ҳамфикр, ҳаммаслак, ҳамзабон олди (1, 154).

Абулқосим Фирдавсийнинг тили бағоят мусиқий. Сўзлар, ҳижолаар тўла оҳангдош бўлмаган сатрларда ҳам айрим товушларнинг аллақандай ички нурланиши, майин садо беришини сезиб турасан киши. Бу оҳанглар шоир юрагининг қат-қатидан сизиб чиққан наводай ёқимли.

«Шеърый асарда фикр ва образлар қанчалик муҳим бўлса, унинг тузилиши, сатрлардаги жумлаларнинг ўзига хос хусусияти (умумий ва жузъий композиция) ва сўзларнинг алоҳида жаранги, оҳангдошликлар (аллитерация, инструментровка, товушлар ички ҳамоҳанглиги — умуман, эвфония) ҳам шунчалик муҳимдир», — деб ёзган эди атоқли шоир ва таржимон В. Брюсов¹.

Модомики шундай экан ва таржима асарнинг янги тилдаги ҳаёти бўларкан, демак, ўша янги тил мусиқаси, оҳангдошлик хусусиятлари унда акс этиши керак. Аммо бу қанчалик бўлади — шоир-таржимоннинг маҳоратига боғлиқ. «Шоҳнома»даги кўп пардали сержило мусиқани таҳини бузмай бошқа тилда ифодалаш хийла мушкул, лекин шунга қарамай таржимани ўқиганда кўплаб сероҳанг ўзбекча байтларга дуч келамиз. Хусусан, Ш. Шомухаммедов таржималарида бундай сатрлар анчагина бор.

*Аскарлар қароғи разм чоғида,
Анжуман чароғи бизм чоғида...
Дилида шукрона, гумони қайда,
Тилида мадҳона, дармони қайда (1,344).*

Бу каби ҳамма сўзлари ёппасига оҳангдош бўлган ва шу билан бирга сўзлар тенг вазнли рукнларга жойлашган чиройли байтларни тарсеъ санъатига мисол қилиб кўрсатганлар. Кейинги байт асл нусхада ҳам шу санъатда битилган:

*Равонаш гумони ситониш надошт,
Забонаш тавони ниёиш надошт (2,68).*

Соф ўзбекча сўзлардан яратилган оҳангдошликлар таржиманинг тароватини яна оширган:

¹ «Русские писатели о переводе», М.-Л., 1960, стр. 544.

- Қасоскор қишдан қирилди кўпи... (1,364)
 Қишдан қишди ҳамон олишув,
 Қиш қони дарё, тер оқар дув-дув... (1, 301)
 Куреню нардаю тахти равонлар,
 Чодирю охуру гурзи гаронлар... (3, 540)

Бу таржималар Фирдавсий шеърининг авжига яқин келади ва китобхонга ҳузур бағишлайди.

Бироқ, шунинг айтиш керакки, шеърда ички оҳангдошликнинг мавжуд бўлиш-бўлмаслиги шоирнинг услуби, маҳоратига боғлиқ нарса. У гоҳида кўп, гоҳида кам бўлиши ёки умуман шоир бунга аҳамият бермаслиги мумкин. Оҳангдошликнинг ҳамма халқлар шеърлятида қатъий талаб асосида мавжуд бўладиган зарурий элементи—бу қофия. Қофия барқарор, доимий унсур сифатида шеърдаги бошқа мусиқий элементларни эрганштириб, бир маромга йўналтириб туради ва айни вақтда мисраларнинг «бошини қовуштиради». Фирдавсий ашъори бу жиҳатдан олий намуна. Унда қофиянинг тури кўп: тўла оҳангдош сўзлар қофияси, ҳамоҳанг ҳижола, алоҳида товушлар оҳангдошлигига асосланган қофиялар ва ҳоказо. Асар ҳажмининг катталиги важдан такрор бўлиб келадиган «таниш» қофиялар учраб туради. Масалан, Афросиёб «Шоҳнома»нинг 1—5 жилдларида 357 марта байт таркибида мисра охирида келган бўлиб, *об*, *хоб*, *шитоб*, *офтоб*, *боб*, *дастёб*, *рубоб*, *тоб*, *гулоб*, *уқоб*, *зўрёб* сўзлари унга қофия қилинган. Булардан *об*—137 марта, *хоб*—100 марта, *шитоб*—68 марта такрорланиб келади. (Қолган сўзларнинг ҳаммаси 52 марта қайтарилган). Нега шоир бу уч сўзга алоҳида эътибор берган экан? «Афросиёб»га ҳамоҳанг сўзлар форс-тожик тилида кўп. Лекин шунга қарамай, Фирдавсий такрор бўлса ҳам (улар баъзан бир саҳифада икки-уч марта такрорланиб келган) шу сўзларни қўллаймади.

Ингаҳ кард Гев андар Афросиёб,
 Бад-он хира гуфтору чандин **шитоб**.

(Гев Афросиёбга қараб, унинг кинали сўзлари **ва** бунчалик **ҳовлиқмал**игига ҳайрон қолди). Ёки:

Яке шаҳриёрест Афросиёб,
 Ки оташ надонад ҳамоно зи **об**.

(Афросиёб шунақа шоҳки, олов ва сувнинг фарқига бормайди, яъни тезкор одам). Кўнгилга шундай кечадикки, шоир гўё ўз қаҳрамонининг характериға қараб сўз тергандай. Қофия бўлиб келган *об, шитоб, хоб* сўзлари Афросиёбнинг табиатини ифодалаб туради. Чунки у жаҳл устида иш кўрадиган, қизиққонлигидан кўп хатога йўл қўядиган одам. У қасд олиш, босқинчилик урушларини уюштиришни яхши кўради. Бу мисол Абулқосим Фирдавсий қофия санъатидан фақат оҳангдошлик мақсадида эмас, балки асар ғоясини бўрттириб бериш мақсадида ҳам фойдаланган, деган фикрни баён этишга асос бўлади. Бу фикрни қувватлайдиган яна бир далил бор: Гев доимо *нев* (куч, қудрат), *Тўс эса, кўс* (ноғора) сўзлари билан қофия қилинган. Чунки Гевда жасурлик, шижоат мужассамланган, *Тўс* ҳам паҳлавон, аммо унинг характерида манманлик, ҳовлиқмалик бор, бундан ташқари, у ҳамма вақт қўшин олдида юради. Шу тахлит «Шоҳнома»да *шер—далер, чаши—хашим, Тажов—тов, Пашанг—жанг—чанг—паланг, тев—мев, диравш—бунафш, базм—разм, Раши — тожбахи* сингари такрорланиб келувчи қофиялар мавжуд. Лекин китобхон бу такрорларни сезмайди. Чунки улар ҳар вақт янги маънолар, янги ифодалар билан қўлланилган.

Таржимон-шоирларимизнинг Фирдавсий қофияларини қайта яратишдаги санъаткорлигини алоҳида таъкидлаш лозим.

Бировга насиба бўлгаю меҳнат,
 Бировга ўтгайдир лаззату неъмат.
 Жасоратли деҳқон ҳунардан тушар,
 Нажиблик дарахти самардан тушар.
 Кипаю адоват ишга бош бўлур.
 Ғанимлар шоҳининг бағри тош бўлур. (3,606)

Асл нусхадаги сўз ва ибораларни айнан сақлаш ҳодисаси қофияда кўпроқ кўзга ташланади.

Жумладан, *Афросиёб—об, Афросиёб—шитоб, Афросиёб—хоб* қофияларининг бир қисми ҳам таржимада сақланиб қолган. Чунончи:

Сиёвушнинг келганин *Афросиёб*,
 Эшитиб тахтидан тушди у *шитоб* (1, 647).

Таржимонларнинг бу ижодий тадбири асар маъно-сига ҳам, бадийликка ҳам халал етказмаган. Аксинча, бу «Шоҳнома» руҳини ҳис қилиб туришга қўмаклашади. «Эллада ва Румонинг улуг шоирларини таржима қилиш хусусида ган борганда, фақат фикрлар ва ифода — образларини эмас, балки нутқнинг, сатрлар тузилишининг хусусиятини, ҳамма сўзлар, бутун ибораларни, барча таркиботларни бериш зарур деб ўйлаймиз» (В. Брюсов. «Русские писатели о переводе», 543).

Мазкур фикр юнон ва рим классик адабиёти таржимаси тўғрисида билдирилган бўлса-да, у Шарқ адабиёти таржимасига бирдай тааллуқлидир. Хусусан, «Шоҳнома»дай қадимий асотирлар юзасидан ёзилган асарга бу талаб батамом мувофиқ келади. Албатта, бундай ўта қаттиқ талабни таржимада ҳамма вақт ҳам адо этиб бўлмас балки. Лекин бу талабни катта қўйиш ярамайди, деган ган эмас. Олдинга катта талаб қўйиб, масъулиятни тўла ҳис қилган ҳолда ишга киришишнинг ўзи, гарчи муддао юз фонд амалга ошмаса ҳам, яхши натижаларга олиб келиши муқаррар. Зеро, андазани кенг олиш, умрини қутлуг ишга бахшида этиш ўз ишига чексиз муҳаббат ва бегараз ижодий ниятдан дарак беради. Ахир яхши таржима бу таржимоннинг ўз намунасига чексиз муҳаббати меваси-да! Бу очиқ, равшан, оқилона муҳаббатдир. Мутаржим гўзалликни чуқур тушунган, уни ўзининг оламига айлантирган ва шу оламдан янги олам ато этиш истеъдодига молик бўлган одамдир.

Шуни ҳам айтиш керакки, ижодкор сифатида таржимонни «инининг практик аҳамиятидан» кўра, соф адабий ният, яъни ўзга тилда бунёд этилган кишини мафтун этувчи бемисл сўз санъатини она тилида кўриш, «беғона мўъжизани бир лаҳза бўлса-да, ўзиники деб билиб, уни эгаллаш нстаги» (А. А. Фет) кўпроқ қизиқтиради. Шунинг учун улар энгиб бўлмайдиган куч билан бу ишга берилдилар. Баъзан тантана қиладилар, баъзан эса мағлубият аламини чекадилар. Лекин яна ўша В. Брюсов айтганшдай, «Данте билан курашда оқсоқ бўлиб қолиш ҳам катта шараф».

Бу кураш, бу халқаро ижодий турнир жаҳон адабиёти майдонида бир неча асрлар давом этади. Шоирлар ҳар гал ўз замонларининг адабий-эстетик қарашлари, янги дид ва талаблар билан қуроолланган ҳолда классика билан курашга киришар эканлар, янгича йўл, янгича усул

қидирадилар. Бисотларидаги имкониятлардан фойдаланишга интиладилар. Ўзбек китобхоналарига тушунарли бўлган форсча-тожикча сўзлардан фойдаланиш таржимонларимиз қўлидаги шундай имкониятлардан эди. Улар бундан мавриди билан фойдаланганлар. Аммо бу масалада эътирозимиз ҳам бор: қофияга олинган форсча-тожикча сўзларнинг бир қисми бугунги ўзбек ўқувчисининг фаҳмига бориб етадиган эмас. Таржимонларнинг нияти тушунарли: классик асарларни жуда содда-лаштириб бериш, изоҳ-шарҳни кўпайтириш (ҳатто мифологик образларда акс этган сўз ўйинлари, матн орқасидаги яширин маъноларни биринчи ўринга олиб чиқиш ҳам) таржимани талқинга айлантириб қўйиши мумкин. Байтларнинг асл нусхадаги ҳолати, бутунлигини сақлаш учун эса Фирдавсий луғатини кўпроқ олиб қолишга тўғри келади. Лекин шунга қарамай, масалан, мана бу сўзлар таржима қилиниши керак эди: ганг, ком, заҳра, дебо, чандин, дурри самин, муфид, яксара, шикан бар шикан, обу хок, ғаррон, равон (жон маъносида), домод, ож, ҳакимон, бохуш ва бошқалар. «Шоҳнома»нинг ўзига хос архаизми бўлмиш рой, гарон, ҳанзал, сипоҳ, силеҳ сингари сўзлар ўзгаришсиз олинган, булар ҳатто ҳозирги форс ёки тожик китобхонага ҳам унчалик тушунарли эмас. Ўзбекча жилдларнинг охирига илова қилинган изоҳларда бу сўзлар йўқ. Афсуски, ўзбек ўқувчисига ёрдамга келадиган зарурий луғатларга эга эмасмиз.

Қофия ҳақида гапирганда яна бир камчиликни кўрсатмасдан иложимиз йўқ. Бу — таржимада чала қофияли ёхуд умуман қофиясиз байтларнинг мавжудлигидир. Чунончи, иккинчи китобда: алданма — чекинма, куйлар — улар, келур — етур (32), келди — жўнатилди, ёпибди — кутибди (41), чорва — гўё, ўлдирилди — бўлди, тўсин — устин, айёми — они (44, 45, 48) сўзлари қофия деб тақдим этилган. Бир жойда шоҳ (дарахт шоҳи) шоҳ деб ёзилиб, огоҳ унга қофия қилинган (2,424). Бир минг икки юз байтли «Бежан ва Манижа» достонининг уч юзга яқин байти мутлақо қофиясиздир. Намуна келтирамиз:

Бу аччиқ нақлни тинглар экан **шоҳ**,
 Бутун вужудини қоплади **титроқ**. (2, 276)
 Сўнг унинг олдида тиз **чўкди** Гургин,
 Обдон тавба қилиб ер **ўпди** Гургин.
 Жомга боқди, кейин олдига **қўйди**,
 Унда кўп ғаройиб лавҳалар **кўрди** (2, 211).

Қофиясиз шеър жуда хунук кўринар экан: шипший-дам қилинган уйга ўхшайди. Файзсиз. Насрий баён ёки таҳтуллафз бундан кўра таъсирлироқ, чунки унда маъно қирралари тўлароқ аке этган бўлади. Абулқосим Фирдавсий ашъорининг бутун гўзаллигини беришнинг иложи йўқдир балки, лекин энди унинг қофияси ҳам ташлаб кетилса...

«Бежан ва Манижа»даги:

Манижага етгач карвондан *дарак*,
Шаҳарга чопти у ютганча *юрак*,
Шўрлик нимялангоч, *яланбош эди*,
Толиққан, кўзлари *жиққа ёш эди*,—

Байтларига ўхшаш жарангдор қофияли мисралар ёнида ҳалигидай юнун сатрлар турмаса, шубҳасиз, таржиманинг қиймати ошган бўларди.

«Шоҳнома»даги тасвир ихчамлиги, қаҳрамонлик оҳангини аке эттирувчи салобатли руҳ унинг образлари, ташбиҳ — истиораларида ҳам яққол кўзга ташланиб туради.

Чунончи:

Майдонга от сурди *сармаст фил гўё*,
Остида палангу қўлда — аждаҳо (1, 379).

Рустам — маст фил, остидаги оти — йўлбарсдай беомон, қўлндаги шамшири — аждаҳодай одамкуш. Бундай муболагали, лекин Фирдавсийнинг ўзига ярашадиган тасвир, шунга мувофиқ ташбиҳотлар Ш. Шомуҳаммедов томонидан муваффақиятли ифодалаб берилган:

Совутин кўрганлар *оловнамо* дер,
Қиличин тафтидан ёнар қаро ер.
Овозидан дашту тоғлар *дарз кетди...* (1, 378)
Шундай деб суғурди қиличин қиандан,
Бало наҳангини чиқарди индан...

Ҳ. Гулом, Ж. Жабборов таржима қилган дostonларда ҳам образли ифодаларни сақлашга яхши эътибор берилган. Аслини олганда шеъринг таржимада ифодаларни баъзан алмаштириб бериш каби эркинлик қилишга ҳуқуқ бор. Сабаби ифода-ибораларни ҳамма ерда аниқ,

айнан сақлашнинг иложи йўқ. Шунинг учун баъзан уларнинг ўрнини қоплайдиган вариантлар қўллаш орқали асл нусхадаги кайфият ва ғояни, ҳиссиётлар гаммасини бошқатдан ижод этиш маъқул деб қаралади. Бироқ «Шоҳнома» таржимонлари камдан-кам ҳолларда бу усулга мурожаат қилганлар. Шунда ҳам улар байтнинг конкрет иборасини ўзгартиришга тўғри келганда, Фирдавсийнинг ўз бисотидан фойдаланишга ҳаракат қилганлар.

Бизнингча, жуда тўғри иш қилинган: «Шоҳнома» байтларининг образларини фақат айнан сақлабгина муаллиф услубини китобхонга етказиш мумкин.

Фирдавсийнинг қаҳрамонлар ҳолатини кўрсатиб турадиган, жаиғ пайтида ёхуд гўзаллар жамоли таърифида ишлатадиган доимий сифатлаш ва эпитетлари бор. Чунончи, Рустамнинг сифатлари: филтан, тожбахш, таҳамтан, соҳибн шамшир, изи бахт келтирувчи, жаҳонпахлавон, наррашер, гурд, гав, ял ва ҳоказо. Рахшнинг таърифида шамол, сув, чақмоқ, барқ ташбиҳлари ишлатилади. Ҳусну жамолни кўрсатиш учун ой, офтоб, каманд, сарв, камон образларига мурожаат қилинган. Жисмоний соғломлик, куч-қувватнинг барқ уриб туриши — «Шоҳнома» қаҳрамонларининг асосий хусусиятидир. Жанг манзараси тасвирланганда ранглар қуюқлашади (қора, қизил, кўк), шунга мувофиқ қуёш юзининг беркилиши, ер юзасининг қора мойдай балчиқ бўлиши, қон ариғи, қилич — найзаларнинг нилий ранги тасвирланади. Ҳаракатлар тезлашади, овозлар кучаяди. Энг муболағали тасвирлар жангнинг ҳал қилувчи пайтлари, яккама-якка олишувларни кўрсатишда қўлланилган. Базм, ов тасвирлари кўнгилни очадиган ёрқин ранглар билан берилган. Ташбихлар вазиятга, воқсалар характерига қараб танланган. Масалан, Рустам борган зулумот ўлкаси зангилар юзидек қоп-қора, офтоб арқонга тушиб банди бўлгандай. Ёки ошиқ қизнинг ҳолати:

Рудоба лабиниинг таноби қочиб,

Уларга сўзлади дурри ноб сочиб. (1, 265)

Рухсори нуридан жонида олов,

Кўзлари ўтидан қонида олов. (1, 181)

Образлар муқобиллиги маъно-мазмун муқобиллигини таъминлаб, шеърнинг завқбахшлиги, таъсир қийматини ўқувчига етказишга кўмаклашган...

Профессор Шоислом Шомуҳаммедов «Шоҳнома» таржимасининг биринчи китобига ёзган сўзбошисида ва матбуотда эълон қилган мақолаларида таржима жараёнида юз берган қийинчиликлар, қўлланилган метод ва принциплари хусусида гапириб, иш вақтида пайдо бўлган энг катта муаммо — бу вазн масаласи эди, дея қайд этади. Шундай бўлиши табиий. Чунки шеъринг таржимада вазнини акс эттириш анча мураккаб ва тортишувли проблемадир. «Шоҳнома» таржимасига келганда, бу яна муҳимроқ аҳамият касб этади. «Шеърнинг вазнини акс эттириш, — деб ёзади профессор Ш. Шомуҳаммедов — унинг куйи, музикаси, бинобарин, кайфият ва туйғуларини акс эттириш демакдир»¹.

Ана шу талабга асосан, кўпгина таржимонлар ва таржима назарийётчилари асл нусханинг вазнини айнан сақлаш гоёсини олга сурадилар. Бошқача айтганда, таржимада **эквиметрик** позицияни қатъий ҳимоя қилиб чиқардилар. Бироқ бу маънодаги вазилар мувофиқлигига кўп ҳолларда амалда эришиб бўлмайди. Сабаби вазн — халқ тили ва унинг адабий-эстетик анъаналари билан чамбарчас боғлиқ ҳолда пайдо бўлган ҳодиса. Ҳар бир миллий адабиётнинг (баъзан бир неча қўшни халқлар адабиётининг) ўз шеъринг системаси, тарихан шаклланган вазн тури бор. Таржимада бу ҳолни ҳисобга олмасдан иложимиз йўқ. Вазнини айнан сақлашга интилиш баъзан она тилига зўравонлик қилиш, ватан адабиёти талабларини менсимаслик каби хунук оқибатларга олиб келади. Немис таржимонлари Шайх Саъдий «Бўстон»ини ўз вазни (мутақориб) билан таржима қилишга уринганлар, лекин бу иш муваффақиятли чиқмаган. Бундай мисоллар кўп. Шу сабабли бир-биридан узоқ адабиётлардан асар таржима қилинганда кўплар вазнини айнан сақлашни эмас, балки ватан адабиётидан мувофиқ, яқин келадиган вазн турини топиб қўллашни маъқул кўрадилар. Яъни таржимада **эквиметриклик** учун эмас, балки **эквиритмиклик**ни қўлга киритиш учун кураш олиб борилади. Чунончи, рус таржимонлари «Шоҳнома» ритминини акс эттириш саринитилиб, А. С. Пушкин замонидан то ҳозиргача бўлган ўнлаб вазн хилларини синаб кўрдилар.

---

¹ «Шоҳнома», биринчи китоб, Ғ. Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 1975, 711-бет.

Дақиқий ва Фирдавсий мутақориб баҳрини бежиз танламаганлар¹. Чунки мутақориб салобатли тантанавор ритми юзага келтирадиган вазн туридир. У бошқа вазнларга нисбатан жангнома оҳангини ифодалашга мувофиқроқ. Шунинг учун «Шоҳнома»дан кейинги барча қаҳрамонлик дostonлари шу баҳрда яратилган.

Абулқосим Фирдавсий мутақориб имкониятларидан шу даражада усталик билан фойдаланганки, гўё бу вазни унинг ўзи ижод этгандай. «Шоҳнома»ни ўқир экансиз, у фақат шу баҳрда яратилиши мумкин, бошқа баҳрда бундай асар ёзишнинг иложи йўқ, деган фикрга борасиз. Дарҳақиқат, мутақориб деганда классик адабиётда аввало «Шоҳнома» кўз олдимизда гавдаланади.

Бундай қараганда, Шарқ классик адабиётидан таржима қилувчи ўзбек адиблари олдида вазн муаммоси йўқдай бўлиб туюлади. Ҳақиқатан ҳам, кўп асрлик адабиётимиз арузда яратилган, адабий-эстетик анъаналар, услуб ва усуллар жиҳатидан ўзбек ва тожик шеърятти орасида катта яқинлик мавжуд, «Қутадғу билик», «Садди Искандарий», «Чордарвеш» (Хиромий), «Русия қўзғолони» (Сидқий Хондайлиқий) ва бошқа бир қанча дostonларимиз мутақориб баҳрида ёзилган. Шундай бўлгач, «Шоҳнома»ни ўз вазни — мутақориб мусамман мақсур баҳрида таржима қилиш лозим, деган хулоса ўз-ўзидан келиб чиқади. Аммо бунда яна бир «лекин» бор: аруз инқилобга қадар шеърятимизнинг асосий вазни эди, совет даври ўзбек шеърятининг етакчи вазни ҳижо системасидир. Шунга кўра ҳозирги китобхонларнинг кўпчилиги қисми бармоқ шеърятти руҳида тарбияланган. Шу маънода таржимонларимизнинг ўзбек китобхонлари арузда ёзилган шеърни ҳазм қилолмайди, уни бармоққа солиб ўқийди, деган фикрлари тўғри. Албатта, бу гапни китобхонларнинг ҳаммасига нисбатан айтиш хато. Арузни талаффуз қилолмайдиган зиёлилар билан бирга, бу вазнда ёзилган шеърни жуда қадрлайдиган, севиб, тушуниб ўқийдиган китобхонлар ҳам талай. Афтидан, гап қайси вазннинг тилимизга мос келиш-келмас-

---

¹ Тўрт туроқли қусурли (мақсур) мутақорибнинг парадигмаси қуйидагича: V—/V—/V—/V—/ (фаўвлун, фаўвлун, фаўвлун, фаўл). Солим руқилар бир қисқа ва икки чўзиқ ҳижодан иборат, охириги «қусур»ли руқилар—бир қисқа бир чўзиқ ҳижодан тузилган, талаффуз оҳанги биринчи чўзиқ ҳижода кучаяди — муайян ургу ҳосил бўлади.

лигида эмас, балки кишининг қайси адабий анъана руҳида тарбияланганидадир. Ҳам аруз, ҳам бармоқ шеърляти руҳида тарбия топган китобхонлар адабиётимизнинг бу икки хазинасидан бирдай баҳраманд бўлиб келмоқдалар.

Умуман, вазнлар хусусидаги баҳснинг акс-садоси таржимачиликка ҳам таъсир қиляпти. Оригинал адабиётда бармоқ ва аруз вазнларида шеър ёзиш ёнма-ён ривожланиб бораётгани каби Шарқ шеърлятидан таржима қилишда ҳам икки хил вазн барабар қўлланилмоқда. Рудакий, Саъдий, Ҳофиз, Жомий, Қамол Хўжандий газаллари, айрим дostonлардан парчалар аруз вазнида ўгирилган бўлса, Хайём ва Бедил рубоийлари, «Хирадномаи Искандарий» (Жомий), «Бўстон», «Гулистон» (Саъдий) асарлари бармоқда таржима қилинган. Шу жумладан, «Шоҳнома» ҳам бармоқ вазнида таржима этилган.

Албатта, вазннинг яхши ёки ёмони бўлмайди. Ҳар бир вазн муайян даврда, муайян вазиятда кишиларнинг кайфияти, туйғуларини, улар қизиққан ижтимоий мазмунни акс эттиришга хизмат қилади. Лекин аруз ҳақида гап борганда шуни айтиш керакки, у шунчаки бир ўлчов, чорчўба бўлмасдан, балки тарихий колоритни белгилайдиган адабий ҳодисадир. Муҳтарам таржимонларимизнинг фикрини давом эттирадиган бўлсак, вазн, жумладан, аруз — бу бир система бўлиб, тарихан шаклланган адабий анъаналар, қонун-қоидалар, талаб-андазаларни мужассамлаштириб келади. Бинобарин, арузда ёзилган асарнинг образлари, ифода-ташбиҳлари, мусиқаси, хуллас, бутун организм шунга мувофиқ бичилган. Бу унсурлар бошқа вазн қолишига кўчганда «бегоналашиб» қолиши, қандайдир қовушмаганликнинг пайдо бўлиши ана шундан.

Оташин лаъле, ки тожи хусравонро зевар аст,
Ахгаре баҳри хаёли хом пухтан дар сар аст.

Бу улуғ ўзбек шоири Алишер Навоийнинг машҳур «Тухфатул-афкор» номли қасидасининг матлаидир. Мазкур қасида яқинда Ш. Шомуҳаммедов таржимасида босилиб чиқди. Мана ўша матлаъ:

Подшоҳлар тожида ёлқинли лаъл бўлса безак,
Бошдаги ҳар хом хаёлга тоб берувчи чўғ демак.

Ўз вазнида жуда аниқ ва жуда чиройли қилинган таржима. Бир хил қофияга эга олтиш байтли қасида бошдан-охиригача шундай ўгирилган. Дарвоқе, Ш. Шо-муҳаммедовнинг «Шоҳнома»дан қилган илк таржималари ҳам арузда эди. Бунинг таъсири маълум даражада таржиманинг биринчи китобида сезилиб туради. Аруз оҳангига мос келадиган, мутақориб баҳри рукнларига бемалол тушадиган байтлар учраб қолади баъзан. Чунончи:

Агар Сом / каби ул / урушқоқ / экан,
 Баҳодир / ақлли / тиришқоқ / экан..
 Бу ишда /жадаллик / келишмас / эрга,
 Масал бор / шошилган / ялчимас / эрга (1, 443).

Бу фақат шуни кўрсатадики, Фирдавсий шеърятининг ўзи, асар оҳанги таржимон-шоирларимизни беихтиёр мутақориб баҳрига мувофиқ келадиган ритмик муқобиллик излаш сари етаклаган, натижада айрим ўринларда байтлар аруз вазнида яратилган. Шунинг оқибати бўлса керакки, таржимадаги мисраларнинг кўпи ўн бир ҳижоли вазнининг 6+5 ёки 5+6 туроқлашув системасида эмас, балки 3+3+3+2 ёхуд 3+3+5 туроқлашув системасида ижод қилинган. Масалан:

За-во-ра / фил-тан-га / ке-ла-ди / я-қин,
 Я-қо-си / йир-тил-ган / юз-ла-ри / сўл-ғин.

Бу эса мутақориб рукнлари ҳижоларининг гуруҳланиш тартибига мосдир. Мутақорибда ҳам, агар уни бармоқ вазни сингари, ҳижола системасига солиб чиқсак, 3+3+3+2 ҳосил бўлади. Бу таркибот паузалар такрорига, бир хилдаги ритмнинг давом этишига қулай бўлиб, «Шоҳнома»да кўп учрайдиган, айтиб ўтганимиз уюшиқлар қатори — сўзларнинг тизилиб келиш санъатига айнан мувофиқдир. Бундай байтлар таржимада алоҳида ажралиб туради. Улар мутақориб баҳрининг бармоқ вазнига муқобил варианты сифатида қабул қилиниши мумкин.

Айтилган гаплар «Шоҳнома» ва унинг таржимаси ҳақида баён қилинган айрим қайдлар, холос. Таржимонлар коллективи чинакам улкан ижодий ишни адо этганлар. Бу замондошларимизга муносиб тухфа бўлди. «Қа-

чонлардир одамизод зеҳни билан яратилган асарларнинг замона гирдобларидан омон қолиб, давримизга келиб етганига гувоҳ бўлиш ҳар бир маданият дўстини беҳад севинтиради»,— деган эди Шайхзода.

«Шоҳнома» — Абулқосим Фирдавсийнинг ўзи башорат қилгандай завоқ билмас шеърят обидаси, маънолар қарвони. Бу қарвон авлоддан-авлодга томон йўл босиб, турли халқлар дилидан манзил эгаллаб келмоқда, ҳар бир янги таржима унинг янги қўнимгоҳидир. «Шоҳнома»ни таржима қилиш, мавжуд таржималар устида иш олиб бориш тўхтамайди — Фирдавсий қарвони йўлда давом этади.

ЗУЛЛИСОНАЙНЛИК ВА ТАРЖИМА

(Садриддин Айний ижоди мисолида)

Адабиётдаги зуллисонанлик (биллингвизм, икки тиллик) ўзига хос бадиий ижод типи бўлиб, тарихий тақдирлари ўзаро алоқадор бўлган икки халқ ижтимоий турмушидаги маълум бир яқинлик натижасида юзага келган этник, психик ва маданий умумийликнинг маҳсули, унинг конкрет кўринишларидан биридир.

Зуллисонанлик тарихини жаҳон миқёсида олиб қарасак, бу ҳодиса учун хос бўлган бир қатор умумий хусусиятлар мавжудлиги яққол кўзга ташланиб туради. Лекин, айни замонда, ҳар бир зуллисонанлик ҳодисасида у мансуб бўлган амалнинг специфик хусусиятлари билан алоқадор бир тарзда юзага келган ўзига хос жиҳатлар бор, албатта. Шунингдек, зуллисонанлик ҳар бир адибнинг ижодий тажрибасида, унинг индивидуал услуби билан боғлиқ ҳолда, ўзига хос шаклда намоён бўлиши мумкин.

Узоқ тарихга эга бўлган ва хилма-хил географик муҳитдаги ижтимоий-маданий марказлар билан боғланган зуллисонанлик ҳодисаси ўзининг специфик хусусиятлари билан бадиий ижоднинг бир қатор муҳим проблемаларини таҳлил этиш учун бой материал бера олади.

Биллингвизм билан боғлиқ муҳим масалалардан бири зуллисонанлик ва таржима муаммосидир. Бу проблема эса конкрет ижодкор тажрибасини биллингвизмнинг тарихий тараққиёти фонидида махсус тадқиқ қилишни тақозо этади. Чунки ҳар бир йирик адиб ижодиётида икки тиллик ҳамда таржима билан боғлиқ умумий ва хусусий жиҳатлар ёрқин намоён бўлиши мумкин. Бинобарин,

биз ана шу масала юзасидан атоқли зуллисонинг адиб Садриддин Айний ижодиёти асосида мулоҳаза юритишга қарор қилдик.

Билингвизм ҳодисаси юзага келиши характерига кўра икки типда бўлиши мумкин:

1. Генетик жиҳатдан умумий бўлган тилларга мансуб миллий адабиётларнинг ўзаро алоқаси натижасида юзага келган зуллисонинг ҳодисаси. Масалан, туркий тиллардан, лотин группаси тилларидан ёки славян группасига кирувчи тиллардан икки ё ундан ортиғида ижод қилиш.

2. Генетик жиҳатдан мутлақо яқинлиги бўлмаган тилларда ижод қилиш (ўзбек ва форс-тожик, ўзбек ва араб, форс-тожик ва араб тилларида асар ёзиш анъанаси).

Зуллисонинг юзага келиши ҳам икки муҳим фактор билан боғлиқ. Булардан бири — маданий-адабий анъаналарнинг таъсири. Маълумки, эски мактаб ва мадрасаларда дарслик ва қўлланмалар араб ва форс тилида бўлган. Шу сабабли ўқиш жараёнида бу икки тил асосий роль ўйнаган. Ҳофиз, Бедил каби атоқли форс шоирларининг девонлари ҳам ўқув программасидан ўрин олган эди. Ана шундай муҳитнинг ўзи ўқимишли ҳар бир кишини форс-тожик тили ва адабиётидан маълум даражада бохабар қилар эди. Турмушдаги яқин муносабатлар эса буни янада мустақамлашга имкон берар эди. Зотан, Алишер Навоий «Муҳокаматул-луғатайн»да шундай ёзади: «Туркнинг улуғидин кичигига дегинча ва навкардин бегига дегинча сорт тилидин баҳраманддурлар, андоқ ким ўз хурд аҳволига кўра айта олурлар, балки баъзи фасоҳат ва балоғат била ҳам тақаллум қилурлар»¹.

Иккинчи томондан, Урта асрларда Мовароуннаҳр ва Хуросондаги туркий халқларнинг адабиёт аҳли орасида форс классик адабиётининг мавқеи ниҳоятда юқори эди. Туркий тилдаги ёзма адабиёт ривожланиш босқичида бўлган даврда форс адабиёти тажрибалари адабий истеъдод мезони, форс адабиётининг бир қатор намуналари эса муайян жанрларнинг идеал модели ҳисобланар эди. Алишер Навоийнинг «Муҳокаматул-луғатайн»да

¹ Алишер Навоий. Асарлар, 14-том. Тошкент, Ф. Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1967, 108-бет.

берган қуйидаги изоҳи бежиз эмас: «Ва форсий мазкур бўлгон шуаро муҳобаласида киши пайдо бўлмади, бир Мавлоно Лутфийдин ўзгаким, бир неча матлаълари бор-ким, таъб аҳли қошида ўқуса бўлур»¹.

Традицион тарбия ва форс адабиёти анъаналарининг таъсири шу даражада эдики, баъзи туркиғўй шоирлар (ҳатто, Навоий ҳам) ўз ижодларининг дастлабки пайтларида кўпроқ форсий тилда асарлар ёзишган. Бинобарин, зуллисонанлик традициясининг шаклланиши ва давом этишида муҳим роль ўйнаган омиллардан яна бири — географик фактор деб айтиш мумкин. Ўзбек ва тожик халқлари узоқ вақт давомида бир-бирига яқин, кўпгина замонларда эса бирга ҳаёт кечирishi ва бир-бири билан қўшилиб кетиши уларнинг психологияси, урф-одати, маданияти ва санъатида бир қатор умумийликни вужудга келтирган, икки халқ вакилларининг кўпчилигида икки тилда ҳам эркин фикрлаш ва ҳатто ижод қилиш кўникмалари ҳосил бўлишига замин яратган.

Зуллисонанлик (биз, асосан, ўзбек ва форс-тожик тилларида асар ёзган ижодкорларни назарда тутамиз) тарихида ҳар икки омил ёнма-ён фаолият кўрсатган бўлса ҳам, бироқ муайян бир даврларда биринчи омил — традициянинг таъсири активроқ бўлган (хусусан, XVI асрга қадар). Кейинги асрларда зуллисонан шоирларнинг кўплаб пайдо бўлиши, асосан, мавжуд муҳитнинг самараси бўлиб, бунда традициянинг роли ана шу жараённинг ривожига ёрдамчи таъсир кўрсатишдан иборат. Албатта, бу даврларда ҳам традицион тарбия натижасида тожик тилида асар ёзган ўзбек шоирлари (ёки бунинг акси) ҳам бўлган. Лекин бундай шоирларнинг тожик тилидаги асарлари ниҳоятда оз бўлиб, уларнинг умумий ижоди доирасида салмоқли ўрин тутмайди.

Агар Айний ижодига ана шу традицион нуқтаи назардан ёндошсак, адиб зуллисонанлик фаолиятининг шаклланиши ва ривожига ҳар икки факторнинг (у туғилиб яшаган муҳит ва традицион тарбиянинг) ҳам роли бор, деган хулосага келамиз.

Лекин шу нарсани унутмаслик керакки, зуллисонанлик ҳодисаси адабий таъсир ёки ўзаро алоқанинг айнан ўзи эмас, у мураккаброқ хусусиятларга эга. Зуллисонанлик — катта ҳаётий заминда, ижтимоий муҳитнинг

¹ Уша асар, 128-бет.

тақозоси билан юзага келган ўзаро маънавий, жумладан, адабий алоқанинг натижаси — оқибати. Агар адабий алоқа ва таъсир сабаб бўлса, зуллисонанлик ҳодисаси (бир жиҳатдан) уларга нисбатан оқибат, яъни натижа ҳисобланади (бошқа бир сабаб — юқорида айтилганидек, шоир яшаган муҳит). Лекин натижа ҳам, ўз навбатида, уни юзага чиқарган сабаблардан бири бўлмиш маданий, адабий анъаналарнинг ривожига актив таъсир кўрсатади.

Зуллисонанликда адабий алоқа ўзига хос моҳият касб этиб, янги босқичда, янгича аспектда давом этади. Зуллисонан адиб эса ана шу жараённинг актив воситачиси сифатида намоён бўлади. У бир миллий адабиётнинг бадий тажрибаларини иккинчи бир адабий заминга олиб ўтиш билан ўзга миллий адабиётга хизмат қилдиради. Энг муҳими: у ёки бу мотив, сюжет, поэтик образ ва воситаларнинг трансплантацияси анча ижобий ҳал этилиши мумкин. Умуман, икки миллий адабиёт ўртасидаги алоқа, ўзаро муносабат (таъсир) бу формада ўзига хос синтетик характер касб этади.

Адабиётимиз тарихида икки тилда ижод қилишнинг қўйидаги типлари маълум эди:

1. Бир асарни икки тилда ёзиш, яъни унинг маълум қисмларини бир тилда, бошқаларини иккинчи тилда яратиш. «Муҳаббатнома» (XIV аср)нинг асосий қисми ўзбек тилида, айрим боблари (номалар) эса тожик тилида битилган. Муламмаъ—ширу шакар санъатини ҳам ана шу усулнинг энг ривожланган, мухтасар шакли дейиш мумкин. Чунки муламмаъ шеърнинг бандлари, байтлари ва мисралари ҳам маълум бир мустақилликка эга бўлади (ўзича «микробоблар»).

2. Икки тилда (баъзан уч тилда) мустақил асарлар ижод қилиш. Бу энг кўп тарқалган усул бўлиб, Навоийдан тортиб («Девони Фоний») деярли барча зуллисонан шоирлар учун характерли ҳодисадир¹.

---

¹ Шундай асарлар ҳам борки, улар ўзбек тилида ёзилган бўлсада, форсий асарлардан парчалар (асосан, шеърини парчалар, масалан, «Мунозара»ларда) ҳам учрайди. Лекин асар структурасида етакчи ўрин тутмаган бундай парчалар бошқа шоирларники бўлиб, фақат иқтибос тарзида келтирилган. Шунинг учун бундай асарлар зуллисонанлик ҳодисаси ҳисобланмайди. Навоийнинг «Хамсатулмутаҳаййирини» асарида учрайдиган форсий текстлар ҳам Абдураҳмон Жомий қаламига мансуб бўлиб шоир уларни айнан келтирган.

С. Айний ижоди эса, ўз характериға кўра, анъана тусиға кирган мазкур типлардан тубдан фарқ қилади ва зуллисонайнлик ҳодисасининг мутлақо янги — ўзига хос (учинчи хил тип) кўриниши ҳисобланади. Бу адиб бир асарнинг ўзини (тўлиғича) икки тилда яратган. Унинг энг муҳим асарлари («Бухоро жаллодлари», «Одина», «Судхўрнинг ўлими», «Қуллар», «Эсдаликлар»нинг биринчи қисми) ҳам ўзбек, ҳам тожик тилида ёзилган.

Албатта, юзаки қараганда, ўқувчида муаллиф ўзининг тайёр асарини осонгина иккинчи тилға ўгириб қўя қолгандай туюлади. Лекин мутлақо шундай эмас. Бордию ана шундай ҳол содир бўлган тақдирда ҳам, бу тажриба ижодий жараённинг муҳим назарий масалаларидан бири — «таржимон» ва «автор — таржимон» проблемасини ўрганиш нуқтаи назаридан катта аҳамиятға эга бўлган бўлур эди. Чунки асар бошқа шахс томонидан таржима қилинганда, биринчидан, бадий асар учун асос бўлган материал (ҳаётий воқеа) таржимон шахсига нисбатан бегона ва ўзича мустақил ҳисобланади. Иккинчидан, асар ижодкори билан таржимоннинг фалсафий-ижтимоий дунёқараши ёки шу асар доирасидаги позицияси бир-бириға тўғри келмаслиги (ҳеч бўлмаса, ўзига хос томонларига эга бўлиши) мумкин. Учинчидан, тасвир услуби ва методида ҳам айрича томонлар бўлиши шубҳасиз. Тўртинчидан, тасвир воситалари (тил, бадий унсурлар)да ҳам тўла умумийлик бўлиши мумкин эмас.

Авторнинг ўзи таржимон бўлган тақдирда, аввало, мазкур масалаларнинг бир қанчаси муаллиф ва таржимон учун алоҳида-алоҳида бўлмай, бир шахсда бирлашиб кетади (ҳаётий материал, дунёқараш, тасвир методи, услуб ва ҳоказо). Иккинчидан, тасвир воситалари қидириш процессининг ўзи ҳам (янги тилда) таржимонга нисбатан автор-таржимонда (бу ерда Айнийда) ўзига хос ҳолда кечади: а) автор-таржимон тайёр восита — эквивалентлардан (ўзида мавжуд запаслардан) фойдалана олади; б) янгича мос восита — эквивалентларни топиш (мушоҳада қилиш) ва тасвир жараёниға жалб этиш процесси эркинроқ ва тезроқ амалға ошади; в) бир тил асосида шаклланган тасвир услубини иккинчи бир тил қонуниятлари асосида қайта таҳрир қилиш, унга сайқал бериш процесси амалға оширилади. Бошқача қи-

либ айтганда, услубда **миллий адаптация** ҳодисаси рўй беради.

Бу масалалар ўз асарини бошқа тилга оддий таржима қилган авторнинг ижодий лабораторияси учун тааллуқли, албатта. Лекин Садрриддин Айний ана шу оддий таржима йўлидан борганми ёки бошқача йўл тутганми? Бу саволга Айнийнинг икки тилда ёзилган асарларидан кичкина бир парча ёки бобни қиёслаш орқали ҳам аниқ жавоб топса бўлади. «Қуллар» романининг ўзбек ва тожик тилларидаги вариантларидан баъзи ўринларини қиёслаб кўриш натижасида маълум бўлдики, Айний томонидан амалга оширилган тажриба ўз ички қонуниятларига эга бўлган мураккаб ижодий жараёндир. Унга нисбатан «таржима» терминини айнан қўллаш мутлақо жумиқ эмас. С. Айнийнинг «автотаржима»си ижодий қайта баён бўлиб, уни ижод процессининг ўзига хос бир босқичи, алоҳида формаси деб айтиш мумкин.

«Қуллар» романини ўзбек тилидан тожикчага ағдарар экан, ёзувчи ўзининг тайёр ладан нисбатан жуда катта ижодий муносабатда бўлади. Чунончи, асарининг иккинчи саҳифасидаёқ дастлабки икки абзацнинг ўрни алмаштирилган ва уларнинг структурасида ҳам маълум ўзгартишлар қилинган. Айрим парчаларни қиёслаб кўринг:

«...Уй деворига осилган милтиқ, қилич, қалқон, совут, найза, олтиэмчак ва камон каби яроқлардан уй эгасининг эски сардорлардан бири бўлганлиги билиниб турар эди»¹.

«...Милтиқи **шоҳдора** шоф, шамшер, сипар, зиреҳ, найза шапшар, каманд барин яроқҳои жанг, ки бар девори ил хона овезон буданд, аз сардорҳои собиқи жангий будани соҳиби хонаро маълум мекарданд...»². Шундан кейин романининг тожикча вариантыга каттагина бир абзац қўшилган.

Мана бу парчага эътибор қилинг:

«— Бу — Абдурахмон сардор билан йўлдошларининг отлари туёқлари остидан кўтарилган чанг эди» (13-бет).

«Ин гарду ғуборе буд, ки аз суми аспи Абдурахмон сардор ва ҳамроҳонаш бархоста буд. Дар работи Қилич-

¹ Қараг: С. Айний. Асарлар. Саккиз томлик, учинчи том. «Тошкент» бадиий адабиёт нашриёти, 1964, 2-бет.

² С. Айний. Ғуламон. Нашриёти Давлатии Тожикистон, Сталинобод, 1950, саҳифаи 7.

халифа ғайр аз ҳаракати дасти занони қолинбоф ва гардиши чиллаки бачагони ресмонтоб дигар жунбише дида намешуд» (саҳ. 15).

Иккинчи бобнинг кейинги қисмлари ҳам жиддий таҳрир қилинган. Ўзбекча вариантдаги баъзи абзацлар тожикча нусхада қисқартирилиб, тасвирда ихчамликка эришилган. Шунингдек, айрим деталлар қўшилган. Қисқаси, автор таҳрири асарнинг бутун структурасини қамраб олган. Ундаги ҳар бир деталь иккинчи тилга жиддий таҳрир орқали ўтган.

Масалан, ўзбекча вариантда адиб туркман миллатига мансуб персонажларни ўз тилида сўзлатади, масалан, («дугоним») уларнинг қўшиғини ҳам ўз талаффузида («Додлама, додлама, дод саси галди») келтиради. Лекин тожик тилида бунинг имкони бўлмаганлиги (яъни туркманча тожиклар учун тушунарли эмаслиги) учун уларни тожикча таржимада беради. Яна бир деталь характерлидир: романинг ўзбекча вариантыда бешинчи бўлим йигирма, тожикча вариантыда эса ўн тўққиз боб. (15- боб олдингисига қўшилиб, махсус белги — уч юлдуз билан ажратилган.)

Хуллас, Айний ўз асарини иккинчи тилга ўйирганда жуда катта ижодий ишни амалга оширган. Ана шу мураккаб ижод жараёни асар поэтикасида бир қатор ўзгаришларни вужудга келтирган. Таҳририй характердаги бу ўзгаришлар муайян ғоявий-эстетик ниятнинг маҳсули ҳисобланади. Қаҳрамонлар қиёфасини ёрқинроқ, бўрттириброқ кўрсатиш, психологизмни чуқурлаштириш, тасвирда конкретликка эришиш, воқеа оқимида динамик тус бериш учун экспрессив баённи таъминлаш, айрим ўришларга мантиқий урғу бериш, у ёки бу воқеа-ҳодисага эмоционал муносабат билдириш — авторнинг роман таҳрири устидаги меҳнати жараёнида раҳнамолик қилган омиллар тартидан ана шулардан иборат.

Роман таркибида келтирилган шеърлар ҳам, ҳатто муаллифнинг саҳифа остида берилган изоҳлари ҳам баъзан жиддий таҳрир қилиниб, айрим ўринларда бутунлай ўзгартирилган. Масалан, биринчи қисмнинг бешинчи бобида бахши тилидан келтирилган «Қилич сўфи ўғлонлари от ўйнатса», деб бошланувчи шеър ўзбекчада 12 мисра бўлса, тожикча вариантыда 16 мисрадан иборат ва унинг мундарижаси, ҳатто поэтик системасида ҳам тафовут мавжуд. Ёки ўзбекча вариант (V бўлим, иккин-

чи боб)даги ёшларнинг кўплашиб, қарсақ чалиб ижро этган ва ўзбеклар орасида кенг тарқалган:

Ҳасанми е, Ҳусанми-е,
Лакалакда ўйнасамми,—

деган ашуласи тожикча нусхада тожикларнинг қуйидаги машҳур байти билан алмаштирилган:

Ҳо, Лайли, Лайли, Лайли-е,
Жонам фидои Лайли.

Умуман, Айний ўз асарини тожик тилига кўчирганда, биринчидан, имкони борича асосий деталларнинг тожикча эквивалентини топишга ҳаракат қилади (қаҳрамонлар қиёфасига, характериға зид келмайдиган ўринларда, албатта). Иккинчидан, фақат асардаги бошқа миллатнинг (масалан, туркман) ўзингагина хос белгиларни тожик тилида айнан бериш имкони бўлмаган тақдирда уларни таржима қилиб келтиради.

Худди ана шундай ижодий меҳнатни устод Айнийнинг «Одина» повести вариантларини чоғиштирган пайтда ҳам кўришимиз мумкин. Маълумки, Айний бу асарини тожик тилида ёзиб, кейинчалик ўзбекчалаштирган. Ана шу икки нусхани юзаки қиёслаш билан ҳам асар структурасидаги ўзгаришлар, адибнинг бу борадаги ижодий принциплари ҳақида ёрқин тасаввур ҳосил қилиш мумкин.

Айрим мисолларға мурожаат этайлик¹.

«Ҳижрон» бобидан:

«Ин андешаҳо ва мулоҳизаҳо хирмони сабр ва шикебони Бибинойшаро ба бод меод» (202).

«Ҳижрон» бобидан:

«Бу ўйлашлар Ойшабибининг тўзим хирмонини ел йўлиға қўяр, унинг умид ўчоғиға сув қуяр эди» (23).

«Ҳамдардон» бобидан:

«Одина мажбур буд, ки ин дардро танҳо кашад, ин талхиро танҳо чашад ва ин борро танҳо бардорад» (227).

«Ҳамдардлар» бобидан:

¹ Келтирилган парчалар қуйидаги нашрлардан олинди: С. Айний, Куллийет, жилди I, «Одина», Нашриёти Давлатии Тожикистон, Сталинобод, 1958; С. Айний. Асарлар. Саккиз томлик. Тўртинчи том, «Одина», «Тошкент» бадий адабиёт нашриёти, 1965.

«Одина бу дардни ёлғиз чекмоқ, бу азобни ёлғиз тортмоқ ва бу юкни ёлғиз кўтармоққа мажбур эди. Ҳақиқатан ҳам, ишқ дарди одамни коллективдан четга чиқариб, ёлғизлик билан қайғурмоққа мажбур қиладиган давосиз дарддир» (43).

Хуллас, устод Айний бутунлай бошқа системага мансуб бўлган ўзга тил воситалари ва имкониятлари асосида роман¹ ва повестнинг янги вариантларини яратган. Шунинг ўзи ҳам С. Айний ўз асарларининг иккинчи бир тилдаги вариантлари устида жиддий иш олиб борганлигига ёрқин далил бўла олади.

Икки тиллилик ҳодисаси билан боғлиқ муаммолардан яна бири — зуллисонайн адиб услубининг генетик асос билан, яъни унинг ўзи мансуб бўлган миллий тил ва бадий услуб билан алоқаси масаласидир.

Албатта, бир муаллифнинг икки тилдаги асарлари у мансуб бўлган миллий тил ва адабиётларнинг қонуниятлари нуқтаи назаридан баҳоланади. Айни замонда, ана шу миллий ўзига хослик конкрет индивидуал услуб билан боғлиқ ҳолда умумий характеридан фарқ қилади: миллий анъана энди янгича заминда фаолият кўрсатади. У ҳар доим қарама-қарши поэтик система ва анъананинг таъсирида ёки у билан ёнма-ён туриб, яқин алоқада бўлади. Бинобарин, бир қатор элементлар улар учун умумийдир (фикр оқими, поэтик материал ва ҳоказо).

Зуллисонайн адибнинг ҳар икки тилдаги асарлари ҳам бир хил савияда бўлиши мумкин. Бироқ унинг иккинчи бир тилда ёзган асарларида услубига ўз она тили учун хос бўлган баъзи бир нозик элементлар беихтиёр ўтиши турган гап. Умуман, бу масалада икки муҳим факторни назарда тутишга тўғри келади:

1. Зуллисонайн адиб ижодиётининг шаклланишига туртки бўлган омилларнинг (юқорида эслатилган икки муҳим сабаблардан бири ёки ҳар иккиси) ҳамда у ижод қилиб турган муҳитнинг характери.

2. Ана шу типдаги адибнинг шахси билан боғлиқ бошқа хусусиятларнинг таъсири (яъни, ундаги шахсий таомил, маҳорат ва ҳоказо).

---

¹ Романнинг ўзбекча варианты (1964 йилги нашри) 24,8 босма жуз бўлса, тожикча варианты (1950 йилги нашри) 39 босма жуздан иборат.

Мазкур сабабларнинг таъсирида у ёки бу адибнинг икки тилдаги асарлари ўртасида мувозанат бир хилда бўлмаслиги ёки у асосий эътиборни қаратган тил ва ўша тилдаги адабиёт хусусиятлари унинг иккинчи тилдаги асарлари характерига таъсир кўрсатиши мумкин.

Масалан, Навоий — Фоний дастлабки шеърларини форс-тожик тилида ёзган ва кейинги даврларда ҳам ана шу тилда ижод қилган. Лекин у ўзбек тили ва адабиёти ривожига катта аҳамият бериб, деярли барча муҳим асарларини ўз она тилида ёзади. Унинг XV аср форс шеърятининг муҳим ютуқлари қаторидан ўрин олган «Девони Фоний»сини туркий тилдаги шеърлари билан бир даражада баҳолаш у қадар ўринли эмаслигини Бобир ўз вақтида таъкидлаган эди. Ёки Ҳашмат Возеҳнинг (XIX асрнинг иккинчи ярми) ўзбек тилидаги шеърлари юксак нафосатга эга бўлса ҳам, уларни Фузулий шеърлари билан қиёслаш мумкин эмас, деб ёзган эди.

С. Айний ижодини шу нуқтан назардан кузатсак, ўзига хос бир манзаранинг гувоҳи бўламиз. Бу катта қаламкаш гарчи ҳар икки тилни пухта билган ва ҳар икки тилда самарали ижод қилган бўлса ҳам, кейинчалик у ўз асарларини, асосан, тожик тилида ёзади (сўнгра ўзбек тилига ўгиради) ва унинг интенсиф ижодий фаолияти кўпроқ тожик тилидаги матбуот билан қаттиқ боғланган ҳолда давом этади. Бу жараён эса унинг ўзбек тилида ёзган асарлари услубида ўзига хос хусусиятларнинг пайдо бўлишига сабабчи бўлган (лексикада, сўз ясашда, гап қурилишида ва ҳоказо). Умуман, С. Айний ўзбекча (ўзи ўгирган) асарлари услубига хос белгиларни, бир томондан, у мансуб бўлган муҳитдаги ўзбек тилининг шева хусусияти билан, иккинчи томондан, адибнинг индивидуал услубидаги генетик асоснинг (бу ерда тожик тилининг) мавқеси тарзида изоҳлаш мумкин.

Айтиб ўтилганидек, адабиётдаги зуллисонайлик маълум бир тарихий шароит ва маданий муҳитнинг маҳсули бўлиб, унинг ривожини ҳам ана шу заминнинг характерини билан боғлиқ. Айний ижодиётининг сермахсул пайти эса Октябрь революциясидан кейинги даврга — ўзбек ва тожик халқларининг миллат сифатида, икки адабиётнинг ҳақиқий миллий адабиёт сифатида шаклланиши ва ўз-ўзича мустақил ривожланиши даврига тўғри келди. Ана шундай шароитда Айний ижодиётида зуллисонайлик ҳодисасининг давом этишига имкон яратган омил-

лар нималардан иборат эди?— деган савол туғилиши табиий. Аввало, Айнийда бу ижод типи (зуллисонайнлик) Октябрдан олдин шаклланди ҳамда у революциядан кейин ҳам бу анъанани давом эттирди ва қулай шароитнинг мавжудлиги туфайли, уни янада ривожлантирди. Иккинчидан, бу борада Айний яшаб ижод этган муҳит, шароитнинг ҳам маълум роли бор. У кўпчилик икки тилда сўзлаша оладиган жойда (Бухоро, Самарқанд) яшаб ижод этди. Учинчидан, Айний икки тилдаги матбуот билан доимо мустақкам алоқада бўлиб, иккала матбуот фаолиятида ҳам актив иштирок этди. Тўртинчидан ва энг муҳими, унинг асарлари учун объект бўлган воқелик ҳар икки халқ (Бухоро хонлигидаги ўзбек ва тожиклар) учун муштарак бўлган ҳодиса эди. Тасвир объектининг умумийлиги эса ҳар икки тилда ҳам (олдин ё кейин бўлишидан қатъий назар) бадий тасвирлаш ишини маълум даражада осонлаштирди. Чунки Айний асарларида марказий ўрин тутган тожик ва ўзбек халқларининг ҳаёт шароити ҳам деярли бир хил, характер, урф-одатлари ҳам ниҳоятда яқин, орзу-умид ва идеаллари ҳам айнан, кураш йўллари ҳам бир хил ва бирга кечган. **Зуллисонайнликнинг янги тарихий шароитда** (Айний ижодиёти воситасида) давом этиши учун имкон берган шарт-шароит ана шулардан иборат.

Хуллас, адабиётдаги зуллисонайнлик муайян тарихий шароитнинг тақозоси билан юзага келган ҳодиса бўлиб, у бадий адабиётнинг ижтимоий муҳит билан, маданий-адабий традициялар билан алоқасини ўзида ифода қилувчи ўзига хос бадий тафаккур типи ҳисобланади.

Кўп асрлик тарихга эга бўлган адабий зуллисонайнлик анъанаси С. Айний ижодида мутлақо янгича аспектда намоён бўлди ва ёзувчининг бу соҳадаги ижодий тажрибасини ана шу ҳодисанинг моҳиятан янгича типи деб баҳолаш мумкин. Садриддин Айний томонидан икки тилда ёзилган асарларни қиёсий ўрганиш, бир томондан, ёзувчи ижодий лабораториясининг айрим сирларини очиб беришга имконият яратса, иккинчи томондан, бадий тафаккур учун хос бўлган бир қатор назарий масалаларни, жумладан, зуллисонайнлик ва таржима проблемасини тадқиқ этиш учун ҳам қимматли материал беради.

МАСНАВИЙ ТАРЖИМАСИДА РАДИФ

Қофияга «мингашган» сўзлар

Арабча «ради́ф» сўзи аслида отда суворийга мингашган кишини англатиб, «йўлдош», «ҳамроҳ» маъносида ҳам қўлланилади. Шунга кўра шеърда ҳамма вақт қофиядан кейин, яъни унга «мингашиб» ёки «йўлдош» бўлиб келган сўзлар такрорини ради́ф деб атаганлар. Бу калима худди шу маъносида адабиётшунослик термини сифатида ишлатилади.

Бироқ илмий адабиётларда ради́фга турлича таъриф берилганини кўриш мумкин. Масалан, адабиётшунос Марат Ҳамроев шундай ёзади: «Ради́ф...— ўзбек, уйғур, туркман, озарбайжон ва турк классик ҳамда ҳозирги замон шеърлятида қофиядан кейинги сўз (баъзан икки ёки уч сўз) такрори. Бироқ, шундай ҳоллар ҳам бўладики, ради́ф қофиядан олдин ҳам, баъзан мисранинг бошида ҳам келиши мумкин»¹.

Аввало, шуни айтиш лозимки, ради́ф — фақат туркий халқлар адабиётигагина эмас, умуман, Шарқ шеърлятига хос поэтик ҳодиса. Атаманинг ўзидан ҳам англашилиб турганидек, у дастлаб араб поэтикасида ўрганила бошланган, эҳтимол, бошқа Шарқ халқлари ижодиётида ҳам у араб адабиёти таъсирида пайдо бўлгандир.

Иккинчидан, ради́фни бир ёки икки сўз билан чеклаб қўйиш мунозарали. Р. Ҳодизода, М. Шукуров, Т. Абду-

---

¹ М. Ҳамроев. Ради́ф. Словарь литературоведческих терминов, М., «Просвещение», 1974, стр. 319.

жаббаровлар тузган «Адабиётшунослик истилоҳлари лугати»да ҳам шунга ўхшаш фикр айтилган¹. Ваҳоланки, Алишер Навоийнинг замондоши, шеършунос олим ва таржимон Қамолиддин Ҳусайн Воиз Қошифийнинг баъзиича, «радиф бир ё бир неча сўздан ташкил топиши мумкин, баъзан эса бутун бошли мисрада бир сўз қофияю, қолганлари радиф бўлиб келади»². Биргина ўзбек адабиётида радифнинг беш-олти сўзли бўлиши мумкин эканлигини кўрсатувчи кўп мисоллар бор. Масалан, Лутфий ижодида тўрт-беш сўзли, Алишер Навоий шеърлятида, ҳатто, олти сўздан ташкил топган радифлар учрайди.

Учинчидан, радиф қофиядан кейин келиши шарт. Қофиядан олдин жой олган сўзлар такрорига эса Шарқ классик поэтикасида ҳожиб санъати дейилади. Мисра бошида келган сўзлар такрори илми бадеъда раддуссадрил-аллибтидо, ҳозирги адабиётшуносликда эсананафора деб юритилади.

Қофияга мингашган радиф назмда оддийгина такрор эмас. Сўзларнинг мисралардаги параллел қайтариги талаффузда қофиянинг узвий қисми, унинг давомидай жаранглайди, оҳангдошликни қуюқлаштиради, интонацияни кучайтиради. Натижада шеърини уйғунлик даражаси орта боради. Агар шеър аруз вазнида битилган бўлса, мураддаф мисралар янада ўзгача бир мусиқийлик касб этади. Бу мусиқийлик, бу куй кишига ҳузур бағишлайди.

Бундан ташқари, радифнинг шеърини асарда жуда муҳим вазифаси бор — у маънони кучайтиришга хизмат қилади. Кўпинча байтдаги фикрнинг асосий юки шу поэтик элемент зиммасига тушади, шоирлар фикрда ниммага кўпроқ урғу бермоқчи бўлсалар, ўша сўзни радифга оладилар.

Қадимги шеършунослар радифни гоҳ қофия илмига, гоҳ бадий санъатларга қўшиб ўрганганлар. Бундай икки хил қараш ҳозирги шеършунослар орасида ҳам учраб

¹ Р. Ҳодизода, М. Шукуров, Т. Абдужаббаров. Лугати истилоҳоти адабиётшуносий. Нашриёти «Ирфон», Душанбе. 1964, саҳ. 82.

² Қамолиддин Ҳусайн Воиз Қошифий. Бадеъ ул-фкор фи саноеъ ул-ашъор. Изд. «Наука», Главная редакция Восточной литературы, М., 1977, стр. 6 а.

туради. Бизнингча, радиф ўзининг вазифасига кўра, кўпроқ санъат тури ҳисобланади. Тўғри, қофия ҳам санъат, лекин у бошқа санъатлардан ўзининг қонун-қоидалари, талаблари билан фарқ қилгани сабабли алоҳида илм доирасида ўрганиб келинган. Радиф эса тасвирий илм доирасида шеърдаги иштироки, ишлатилиши тамоман шоирнинг ихтиёрига, маҳорати ва санъаткорлигига боғлиқ, у шеърятнинг қофия каби албатта бўлиши шарт ҳисобланувчи унсур эмас.

Шундай қилиб, радиф санъатига шеъринг такрорнинг бир кўриниши деб қараш керак бўлади. Радифнинг қофияга боғлиқ жойи шундаки, биринчидан у ҳаминша қофия билан ёнма-ён келади, иккинчидан, радиф ҳам қофия каби оҳангдошликка хизмат қилгани учун унга яқин туради.

Радиф бошқа шеъринг санъатлардан бир қатор хусусиятлари билан, асосан, асарда қўлланилишидаги ўзига хослиги жиҳатидан фарқланади. Шоирнинг радифдан фойдаланиш имконияти эса жанр талабларидан келиб чиқади. Масалан, маснавийда радиф бир байт доирасидагина амал қила олади. Мабодо, бир хил қофиядаги кетма-кет икки байтда бир сўз радифга олинган бўлса ҳам барибир, улар бир-бирини тақозо қилмайдиган бошқа-бошқа радифлар ҳисобланади. Бу маснавийда шоирнинг радифдан фойдаланиш эркинлиги классик жанрларнинг ҳаммасидан кўра кенгроқ эканлигидан далолат беради. Чунончи, ғазал, қасида каби шеъринг турларда биринчи байтда келган радиф охириги байтга қадар қайтарилиши шарт. Демак, бундай шеърда биттагина радиф қўллаш имконияти бор, холос. Шунинг учун жанр ҳажман кичрая борган сайин, радиф зиммасига юклатиладиган бадий вазифа шунчалик орта боради.

Бироқ маснавийда радиф эркинлиги шу даражадаки, шоир хоҳлаган байтини мураддаф ижод этиши, истган сўзини мисра охирига олиб, унга алоҳида урғу бериши, айнан бир сўзни кетма-кет бир неча байтда такрор радифга олавериши мумкин.

Маснавийнинг энг яхши намуналарида радиф ҳаминша шоир мақсади, фикру туғёнини ифодалаш воситаси вазифасини ўтаган, «башарий орзулар хизматида» (Мақсуд Шайхзода) бўлиб келган.

Улуф Навсийнинг машҳур «Фарҳод ва Ширин» достони таржималари радиф санъати ва унинг бошқа тилда акс этиши масалаларини тадқиқ қилиш учун бой материал беради. Достон жами 5782 байтдан иборат. Шундан 965 тасини мураддаф қўшмисралар ташкил қилади. Бугина эмас. Асарда радиф қўллашдаги шоир услубининг, маҳоратининг нозик қирралари яққол кўзга ташланиб туради. Қилинган кузатишларга суяниб, шунини бемалол таъкидлаш мумкинки, радифларнинг ишлатилиши жиҳатидан шоирнинг бошқа бирорта достони унинг «Фарҳод ва Ширин» асари каби ранг-барангликка эга эмас.

Радиф Шарқ шеъриятининг услубий унсурларидан биридир. Таржимада бу поэтик приёмни қайта акс эттириш муаммоларини тадқиқ қилиш автор услубини сақлаб қолиш масаласини ўрганишнинг ажралмас қисми ҳисобланади.

Навоий ўзигача қалам тебратган туркигўй шоирларнинг бирортасида учрамайдиган қатор оригинал радифлар ижод этиб, ўзбек шеъриятининг радиф фондидини бойитган эди. Бинобарин, унинг ўзи фахрланиш ҳисси билан:

Эй Навоий, қилғали таъ аҳли жинси шеър назм,
Назминг ўлди барчасига қофия, балким радиф!¹—

деб ёзади. Адабиётшунос М. Ҳакимовнинг далолат беришича, шоир ғазалларидаги 1338 радифнинг 289 тасинигина арабча ва форсча сўзлар ташкил қилади. Қизиги шундаки, Навоий ишлатган қофияларда чет тилдан кирган калималар жуда катта қисмини эгаллагани ҳолда, ғазаллардаги радифларнинг 80 фоизи туркий сўзлардан иборат. Бу туркий тилда феълнинг жумла охирида келиши қонуниятининг амал қилишидан бўлса керак. Зеро, 1049 туркий радифнинг 602 таси феълдан тузилган².

«Фарҳод ва Ширин»даги 965 радифнинг 725 таси ёки 75 фоизи ўзбекча сўзлардан иборат бўлиб, булардан

¹ Алишер Навоий. Асарлар, ўн беш томлик, 1-т., ЎзССР Давлат бадий адабиёт нашриёти. Тошкент — 1963, 238-бет.

² М. Ҳ а к и м о в. Навоий ғазалларида қофия ва радиф тузилишининг баъзи хусусиятлари. Адабий мерос, 6, 1976, Т., 81—82-бетлар.

407 тасини феъллар ташкил қилади. 60 та кўп сўзли ра-
дифда ҳам феъл иштирок этган.

Таржимада тиллар ва адабиётларнинг узоқ-яқинли-
ги катта аҳамиятга эга. Масалага шу нуқтаи назардан
ёндашадиган бўлсак, дostonни озарбайжон тилига ўн-
гиришнинг бирмунча енгилликлари бор, деб айта оламиз,
чунки таржима жараёнида эски ўзбек тилидаги умум-
туркий сўзларнинг бир қисми ҳозирги озарбайжон тили-
га шундайича ёки озгина «озарийлашган» ҳолда кўча
қолади. Феълларнинг жумла охиридан жой олиши қо-
нунияти ҳам бу икки тил учун муштарак ҳодисадир.
Бунинг устига, арабча ва форсча сўзларнинг мавжудли-
ги жиҳатидан ҳам ўзбек ва озарбайжон тиллари ораси-
да яқинлик мавжуд. Бу икки халқ адабиёти бўлса
тарихан ўхшаш анъаналар асосида ривожланиб келган.

Аммо дostonни тожикчага таржима қилувчи киши
бундай имкониятга эга эмас. Чунки, гарчи ўзбек ва то-
жик адабиёти бир-бирига яқин бўлса-да, тиллар ораси-
даги фарқ бунга йўл қўймайди. Шунинг учун «Фарҳод
ва Ширин»даги жами 965 радифдан 103 та тожикча ва
130 та арабча сўздан тузилган радифларни, — ўшанда
ҳам, — агар улар ҳозирги тожик ўқувчиларига тушунарли
бўлса, — ортиқча машаққатсиз таржима қилса бўлади.

Дostonни русчага ағдараётганда эса асл нусхадаги
радифларни айнан (яъни таржима қилмасдан) ўтказиш
имконияти, бир-икки атоқли отлардан ифодаланган ра-
дифларни ҳисобга олмаганда, бутунлай барҳам топади.
Боз устига, радиф рус поэтикасига хос шеърый усул
эмас. Рус шеъриятида ҳам мисралар охиридаги парал-
лел такрорларга дуч келамиз. Бироқ бу такрорлар қо-
фия билан боғланмайди ва у радиф бўлолмайди. Европа
адабиётшунослигида бундай санъатни «эпифора»
деб атаганлар. А. Квятковскийнинг радифни ҳам эпифора
категорияси доирасига киритиш мумкин¹, деган фикрига
қўшилиб бўлмайди. Чунки радиф ва эпифора бошқа-
бошқа тушунчалардир. Шунинг учун ҳам рус классик-
лари ижодида баъзан-баъзан учраб қолувчи қофиядан
кейинги сўзлар такрорига, тадқиқотчи П. И. Тартаков-
скийнинг фикрига кўра, радиф деб қарамаслик керак,
чунки радиф рус поэзиясида фақат «шарқона» руҳдаги

¹ А. Квятковский. Поэтический словарь, изд. «Советская
Энциклопедия», М., 1966, стр. 361.

шеърлардагина ҳақиқий поэтик ҳодиса (феномен) даражасига кўтарила олиши мумкин¹. Озарбайжон ва тожик адабиётлари учун радиф, албатта, бегона унсур эмас. Таржима жараёнида буни эътиборга олишга тўғри келади.

Агар ана шу назарий эҳтимолларга суяниб фикр юритадиган бўлсак, унда объектив шарт-шароитларга биноан, русча таржимада радиф, умуман, учрамаслиги ёки сон жиҳатидан оригиналдагига нисбатан кескин камайиб кетиши мумкин, деган хулоса келиб чиқади. Ваҳоланки, радиф аҳамиятсиз санъат эмас, акс ҳолда Алишер Навоий «Фарҳод ва Ширин»даги ўртача ҳар олти байтнинг бирини радифли қилиб яратмаган бўларди. Шунинг учун радиф иштирок этган асарни радифли қилиб ўгириш шарт. С. Иванов бу санъатни асл нусханинг миллий колоритига дахлдор унсур ҳисоблайди². Миллий ўзига хослиги сақланмаган таржимани эса чинакам қийматга эга асар деб бўлмайти.

Тилларнинг яқин-узоқлигига қараб қилган тахминимизга кўра, радифлар сони озарбайжонча ва тожикча таржималарда кўпроқ, русчада эса анча кам бўлиши лозим эди. Аммо таржималар асл нусха билан қиёс қилинганда бошқача манзарага дуч келамиз. Буни қуйидаги жадвалда акс эттиришга ҳаракат қилдик. (Достон озарбайжончага беш шоир томонидан таржима қилинганлиги учун радиф кўрсаткичлари мутаржимлар бўйича ҳам ҳисобга олинди.)

«Фарҳод ва Ширин»	Радифли байтлар	Жами байтлар
Оригинал	965	5 782
Русча (Л. Пеньковский)	685	4 537
Тожикча (М. Аминзода)	336	2 958
Озарбайжонча	376	5 215
Шундан:		
Маммед Раҳим	227	1 278

¹ П. И. Г ар т а к о в с к и й. Русская советская поэзия 20—30-годов и художественное наследие народов Востока, изд. «Фан» УзССР, Ташкент — 1977, стр. 179.

² С. И в а н о в. Поэма Алишера Навоия «Язык птиц» (Опыт переводческого истолкования), в кн. «Мастерство перевода», Сб: детский, 1974, изд. «Советский писатель», М., 1975, стр. 157.

А. Воҳид	17	267
Алиакбар Зиятой	86	2 050
Нигор Рафибейли	34	822
Марварид Дилбозий	26	798

Кўриниб турибдики, дostonдаги радифлар аҳамиятини тўғри англаб, уни қайта яратишга жиддий киришган Маммед Раҳим ва Лев Пеньковскийлар таржималарида бу санъат асл нусхадаги «ўрни»ни топган. Лекин зинҳор улар радифларни санаб чиқиб, шу асосда иш кўришган, деган тасаввурга бормаслик керак.

Таржимонларнинг маҳорати билан қайта бунёд этилган радифлар асарга алоҳида бир руҳ, ўзига хос оҳанг бахш этади. Радиф шеърий ансамбль маромига жўр бўлаётган алоҳида бир мусиқий садодир. Таржимон ана шу садони туйиб, оҳангнинг ана шу нозик пардасини ҳис эта олдим, бас, радифлар энди сохта, сунъий йўл билан эмас, табиий ва аксар илҳом меваси сифатида қуйилиб келаверади. Илҳом манбаи эса, албатта, оригиналдаги жозибадир. У ҳамиша таржимонни ўзига банд этиб, маҳлиё қилиб турсагина асл нусхадаги мафтункорлик таржимага ҳам кўча боради. М. Раҳим билан Л. Пеньковский таржималаридаги радифлар сонининг оригиналдаги радифлар миқдорига барабар келиши ана шу қалбан ҳис қилинган жозибанинг юзага чиқишидан иборат.

Тўғри, бу иккала таржимоннинг ижод жараёни бир хил кечмаган. Озарбайжон таржимонига нисбатан Л. Пеньковскийни изланишга, бош қотиришга мажбур этган тўсиқлар кўпроқ эди. Шунга қарамай, М. Раҳимнинг ютуғини бутунлай тиллар ва адабий анъаналар яқинлигига боғлиқ, деб бўлмайди. Бу истеъдодли адиб санъаткорлигининг мевасидир. Чунончи, дostonнинг инсон ички кечинмалари, юрак тугёни бўртиб ифода топган, энг эмоцияли, бадий баркамол бобларидан бири — Шириннинг Фарҳодга мактубида 23 радиф ишлатилган. Шуниси қизиқки, бобнинг озарбайжончасидаги радифлар миқдори ҳам худди шунча. Асл нусхадаги фақат 9 мураддаф байт радиф билан ўгирилганки, шунинг 5 тасигина тиллар ўртасидаги лексик муштаракликка мисол бўлиши мумкин. Қолган ўн тўрт радифни таржимон янгидан яратади.

Радиф таржимаси хусусида мутаржимлардан С. Ива-

нов¹, Л. Пеньковский² ҳамда Ш. Шомухаммедов³ ва таржимашунос олим Н. Комиловлар⁴ қимматли фикрларни баён қилганлар. Уларнинг хулосаларига кўра, маснавийда учраган радифларнинг ҳаммасини ҳам ўз ўрнида тиклаш шарт эмас. Кўпинча «радифни бериш таржимон учун жиддий қийинчилик, қолаверса, баъзан ҳал қилиб бўлмайдиган чигалликлар туғдиради»⁵. Радиф аҳамияти яққол сезилиб турган байтларни эса мураддаф мисраларда қайта ижод этиш лозим. Бироқ «таржимоннинг радифни қайта яратишдаги бош вазифаларидан бири радифнинг китобхон томонидан мисрага экзотик «қўшимча» тарзида қабул қилинмаслигига эришишдир»⁶. Маҳоратли таржимонларнинг аксарияти ана шу йўлдан борган.

«Фарҳод ва Ширин»нинг русча, тожикча, озарбайжонча таржималари асосида маснавий радифини бир тилдан иккинчисига ўтказишнинг турли усуллари кўриб чиқиб, қуйидаги хулосаларга келиш мумкин.

Радифнинг байтдаги ўрни яққол сезиладиган, мантиқий урғу кўпроқ қофиядан кейинги ана шу сўзларга юклатилган жойда уни *таржима қилиб ўз ўрнида тиклаш усули қўлланилган*.

Уй олтун, фарши олтун, томи олтун,
Май олтун, зарфи олтун, жоми олтун⁷.

Байтдаги «олтун» сўзи мураккаб такрор системасида — ҳам асосий, ҳам ички радиф тарзида келган. Бундай мисралар радифсиз ўгирилса, маъно йўқолади. Шу

¹ С. Иванов. Поэма Алишера Навои «Язык птиц», стр. 156—159.

² Л. Пеньковский. От переводчика. «Фархад и Ширин», Госиздат художественной литературы УзССР. Ташкент — 1957, стр. 26—27.

³ Ш. Шомухаммедов. «Шоҳнома» таржимаси ҳақида сўз. «Таржима санъати», Мақолалар тўплами, 4-китоб. Ғ. Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент — 1978, 193-бет.

⁴ Н. Комилов. Муҳаммадризо Огаҳийнинг таржимонлик маҳорати, канд. диссерт., 257—263-бетлар.

⁵ Ш. Шомухаммедов. Ўша асар, ўша бет.

⁶ С. Иванов. Поэма Алишера Навои «Язык птиц», стр. 158.

⁷ Алишер Навоий. Ҳамса. УзССР Фанлар академияси нашриёти, Тошкент — 1960, 118-бет. Бундан кейинги мисолларда фақат саҳифасигина кўрсатиб борилади.

сабадан озарбайжончага бу сўз ўз ўрнида аниқ таржи-
ма қилинган:

Ев гызыл, йер гызыл, орда дам гызыл,
Мей гызыл, габ гызыл, алда жам гызыл¹.

Барча радифларни шу тартибда бошқа тилга ўтка-
зиш имкони бўлса-ку, нур устига нур бўлар эди. Бироқ
бу — қийин масала ва бундай усулни қатъий принцип
қилиб қўйиб иш кўриш таржимада сунъийликка олиб
келади. Маснавийда шундай байтлар бўладики, радиф
билан ўгирилмаса, юқорида кўриб ўтганимиздек, ўз аҳа-
миятини йўқота боради. Буни эса таржимон ҳисобга
олиши, радифларни жиддий кузатиши зарур.

Деди: ҳар ишки қилмиш **одамизод**,
Тафаккур бирла билмиш **одамизод** (196),—

мисраларида шоир «одамизод» сўзига алоҳида урғу бер-
ган. Инсоннинг бишлиш қудратига, тафаккур кучига
қатъий ишонган Алишер Навоийнинг фалсафаси ифода
этилган бу жумлада «одамизод»нинг қофиядан сўнг
такрор тилга олинаётганлиги бежиз эмас. Озарбай-
жонча:

Деди:—На иш гўрса инсан алила,
Маҳиййатин анлар фикир йолила (71),—

ёки форсча:

Ҳар он кори ки ояд з-одамизод,
Шавад аввал варо дар фикр бунёд²,—

байтлари, бемалол радифга олиниши мумкин бўлган
«одамизод» сўзи оригиналдаги ўрнини топа олмаганли-
ги учун, асл нусха даражасида жарангламайди. Л. Пень-
ковский бу байт мазмунини икки қўш мисрада анча

¹ Алишер Навоӣ. Фарҳад ва Ширин, Азарбайжон Дўвлат
нашрийати, Бакы—1968, 59-бет. Бундан кейинги мисолларда
фақат саҳифасигина кўрсатиб борилади.

² Алишер Навоӣ. Ҳикматли сўзлар (Саккиз тилда), Тош-
кент, 1968, 59-бет.

эркин баён этиб, аввалги байтда оригинал радифи маъносидаги сўзни қофиядан олдинга олади:

Фарҳад сказал: «Что человек творил,
То разум человеческий открыл¹.

Бироқ бу уни қониқтирмаган шекилли, кейинги байтда «людей» сўзини радиф қилиб келтиради:

И, значит, размышления людей —
Такой же ключ к творениям людей (77).

Радифга олинган сўзнинг ўзини таржима қилмай, айнан кўчириш усулининг доираси бирмунча чекланган бўлиб, агар шу сўз асар ўгирилаётган тилда ҳам аynи маънони ифодаласагина, фақат шундагина «таржима»сиз таржима қилинишига имконият туғилади. «Фарҳод ва Ширин»нинг тожикча ва озарбайжонча нусхаларидан бунга кўплаб намуналар келтириш мумкин, лекин биз қуйидаги биргина мисол билан чекланамиз:

Суруб гор ичра юз офот ичинда,
Сикандар ўйлаким зулмот ичинда (216).

Озарбайжончада:

Қаздилар қаҳада даҳшат ичинда,
Сикандар сайагы зулмат ичинда (105).

Учала таржимада ҳам баъзан радифли байтни унинг ичидаги **исталган сўзни радифга олиш орқали ўтказиш** усулига амал қилинган, бунда санъатнинг соф шаклий функцияси акс этиб, маъно оригиналдагидан бир оз бошқачароқ тарзда ифодаланади. Масалан:

Ҳунарни асрабон неткумдур, охир,
Олиб туфроққаму кеткумдур, охир?! (239) —

байтида радиф мисраларнинг интонациясини, ритмини кучайтиришга ва шу билан фикрнинг ўқувчига ниҳоятда

¹ Алишер Навоӣ. Сочинения в десяти томах, т. IV, изд. «Фан» УзССР, Т. 1968, стр. 77. Бундан кейинги мисолларда саҳифасигина кўрсатиб борилди.

кучли таъсир этишига хизмат қилади. Буни М. Аминзода тожикчага:

Хунарро сарф нанмоям чаро ман?
Ба зери хок хоҳам бурд ё ман?¹ —

тарзида «янги» радиф билан ўгирган. Навоий гуманизмини мужассам этган бу сатрлар, гарчи бошқа радиф билан бўлса ҳам, кўнгилдагидай янграган. Бироқ Навоийнинг рус таржимони байтни:

А я такие знанья берегу,
И неужели им не помогу? (177) —

қабалида радифсиз таржима қилади, натижада муаллифнинг образли, афоризм даражасига кўтарилган бақувват фикри бунда бирмунча саёз, анчайин таъсирсиз бўлиб чиққан. Бунинг устига, мутаржим:

Хоть я не для того пришел сюда,
Но слишком велика у них беда... (177), —

мисраларини ҳам ўзидан илова қиладики, бу Фарҳод образи талқинига салбий таъсир кўрсатади. Чунки Навоийнинг Фарҳоди авом халқнинг меҳнат-машаққатини кўргач, унинг фикру ёди ана шу мазлумларнинг оғирини енгил қилиш билан банд бўлади, таржимадаги Фарҳоддек: «Мен бу ерга уларга ёрдам бериш учун келмаган бўлсам ҳам...» — деган мужмал гап қилмайди.

Лев Пеньковский — диди нозик таржимон. У биринчи байтнинг оригинал ўрнини боса олмаслигини қалбан ҳис қилиб, уни «тўлдирмоқчи» бўлади, бироқ... Таржимага асл нусха руҳи кўтармайдиган байт тугул, биргина сўзнинг қўшилиши ҳам баъзан ортиқчадир.

Юқорида таржимада радифни радиф билан ўтказса, айни муддао бўлур эди, дедик. Бироқ «Фарҳод ва Ширин»да, қолаверса, ўзбек классик адабиётидаги бошқа асарларда ҳам шундай радифлар учрайдики, улар асосий маънони белгиламайди ва унинг мазмуни қофияда акс этган бўлади. Профессор С. Иванов таъкидлагани-

¹ Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин, Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, Сталинобод — 1958, сах. 95.

дск¹, қофияю радиф қўшма феълдан ташкил топганда кўпинча қофия, яъни асосий феъл етакчи маънони ташийди.

Сурудиким улусни хуррам айлаб.

Анинг хуррамлигин дарду ғам айлаб (176),—

байтидаги радиф кўмакчи феъл — «айлаб»ни таржимага ҳам айнан кўчиришни шарт қилиб қўйиш сунъийликка олиб келади. Бу хил радифлар оҳангдошликни қуюқлаштиргани билан матнда алоҳида аҳамият қасб этмаслиги ҳам мумкин. Бундай пайтда ўша радиф иштирок этган қўшма феълнинг маъносини бериш биринчи планга чиқади. Шу боис дostonдаги қатор радифли байтларнинг радифсиз ўгирилишини қонуний ҳол деб билмоқ зарур.

Кўриб ўтилган усуллардан фойдаланиш ҳар бир таржимада ўзига хос йўсинда намоён бўлган. М. Аминзода, асосан, радифли байтни радиф билан таржима қилиш йўлидан борган, тожикча радифлар, гарчи миқдор жиҳатидан оригиналдагига нисбатан бир оз кам бўлса-да, анча пишиқ чиққан — уларда радифларнинг Навоийвор жарангини туясиз. Русча нусхадаги радиф намуналари ўз ўрни нуқтаи назаридан асл нусхага қараганда бирмунча эркин ижод этилгани билан, таржимада дostonдаги радифларнинг умумий руҳи сезилиб туради. Озарбайжон таржимонлари (Маммед Раҳим бундан мустасно)нинг эса асардаги радифлар аҳамиятига эътиборсиз қараганликлари шундоққина кўриниб турибди. Бинобарин, Навоийда ҳар олти байтнинг бирида учрайдиган бу санъатнинг,— М. Раҳим таржималарини қўшмаганда,— ҳар йигирма олти байтда бир бор пайдо бўлиши дostonнинг бадий тароватини пасайтиришга сабабчи бўлган.

Такрорнинг такрорлари

Радиф санъати, аслида, шеърий такрорнинг бир кўринишидир. «Фарҳод ва Ширин»да бу такрорнинг такрорларига — радифлар силсиласига дуч келамиз. Тўғри, маснавийда бир бор қўлланилган радифнинг асар

¹ С. Иванов. Поэма Алишера Навои «Язык птиц», стр. 157.

давомида яна кўп марталаб қайтарилиши табиий ҳол. Бу радифлар бошқа-бошқа ўринларда, алоҳида-алоҳида мақсадларда ишлатилган сўзлар такроридан иборат бўлади. Алишер Навоий эса баъзан бир сўзни радифга олгач, шу сўзга алоқадор фикрларини қуюқлаштириб бораверади-да, кейинги байтда ёки кўп ўтмай яна шу калимани радиф қилиб келтириб, унга янгича маъно беради. Бу ўқувчининг диққатини бир нуқтага жамлаш вазифасини ўтайдиган Навоёна усулдир. Радифлар силсиласи деганда ана шуни кўзда тутмоқ лозим.

Чин хоқони ўз ўғли Фарҳод учун қурдирган қасрларда ўтказилган базмлар тасвир этилган бобда байт ора қуйидаги мураддаф мисралар мавжуд:

Чу булбулдин бўлур пайкар гузин гул,

Бу маъни бирла дерлар оташин гул.

...Бўлур гулшан ҳарими сарбасар гул,

Латофат ичра бир гулшанча ҳар гул.

Баҳорнинг баҳорлиги гул билан, шу боис, шоир қасри баҳорий тавсифига бағишланган байтларни «гул»га ўрапти, бу сўзни қайта радифга оляпти. Навбатдаги сатрларда эса «гул» ўзакли калималар қофиялаштирилган:

Насими субҳ ўлур боғ ичра гулбор,

Бўлур боғ оташин гул бирла гулнор (186).

Қисқаси, ушбу бобдаги 41 байтли парчада «гул» сўзи 45 бор тилга олинган. Мазкур мисраларнинг русча ва озарбайжонча таржималарида (тожикчага бу боб ўгирилмаган) радифлар силсиласи акс этмаган. Бироқ, асл нусхада бўлгани каби, учала таржимада ҳам радиф такрорининг бошқа кўплаб намуналарини кўрамиз. Уларнинг айримлари ўз ўрнида қайта тикланган бўлса, баъзилари имкони туғилган пайтларда янгидан ижод этилган. Мисоллар келтириб ўтирмасдан шуни айтиб ўтиш кифояки, Ширин васф этилган 36-бобда шоир «ул» оломошини, «ул эрди», «улдур» формалари билан бирга, 5 марта радиф тарзида келтиради ва бир неча бор уни қофия компонентларидан бири сифатида ишлатади. Тожикчада ҳам бу сўз «ў» ва «ўст» тарзида 6 марта радифга ҳамда 3 байтда («ў» ва «ўро» шаклида) қофияга олин-

ган. Озарбайжон таржимони А. Зиятой эса, шоирнинг бу маҳоратини қайта намоён қилиш у ёқда турсин, 97 байтли бобда атиги биттагина радиф қўллайди, холос.

Маснавийда бир байт радифининг кейинги байтга айнан кўчиши билан улар, ғазал ва қасидада бўлгани каби, бир бутун қофия системасидаги ўзаро ҳамоҳанг сўзлардан кейин такрорланмайди, балки бошқа-бошқа қофияларга эргшиб келувчи алоҳида-алоҳида радифлар ҳисобланади. Шунинг учун бунда байтлар охири-нинг бир тартибдаги такрори баъзан шеърий оҳангга путур етказиб, услубий ғализликка олиб келиши мумкин. Салоҳиятли шоир бунга йўл қўймайди — услубга жило бериб, талаффузни осонлаштиришнинг имконини топади.

Не бедод айлаб ўлтурдилар **они**,
Солиб ўт ичра куйдурдилар **они**.
Етишмай кимса фарёдиға **онинг**,
Не ишлар келди Фарҳодиға **онинг** (278).

Бу парчадаги биринчи радиф Фарҳодни ва иккинчиси хоқонни англатиб келяпти. Ёки:

Мақоминг тоғ ё саҳрому **эркин**,
Ёнингда бистаринг хорому **эркин**?
Ҳумон ишратинг маъдум **экинму**,
Бошингга соя солғон бум **экинму**? (294) —

сатрларидаги бир маънода қўлланилган радифлар сил-силасининг сеҳри — сўроқ юкламасининг ўзаро ўрин алмашиб келишида. М. Аминзода бу сеҳрнинг ўз тилидаги «лисоний» калитини топа олган:

Мақомат кўҳ ё саҳро **магар шуд**,
Ба пахлу бистарат хоро **магар шуд**?
Ҳумон ишратат маъдум **шуд-мий**?
Ба фарқат соя афкан бум **шуд-мий**? (192)

Навоий маҳоратининг бу қиррасини рус китобхонларига ҳам ярқиратиб намоён қилишда Лев Пеньковский анчагина ижодий изланишлар олиб борганлиги кўзга ташланади. У радифларни ёнма-ён байтларда турли келиш-лик қўшимчалари билан қўллашдан ташқари, ҳатто, айнан олганда асл нусхада мавжуд бўлмаган шундай

йўллар ҳам топадики, улар буюк шоир услубининг умумий руҳига мос келади. Буни асл нусхага «қўшимча» ёки ундан «ошириб таржима қилиш» деб тушунмаслик керак. Чунки таржимон асарга янги мазмун қўшаётгани йўқ, балки матнда баён қилинган мазмунни китобхонга таъсирчан етказишнинг бадиий ифода воситаларини кашф қилган, холос.

Л. Пеньковский баъзан олдинги байтда икки сўзли радиф ишлатиб, кейингисида шу сўзлардан биринчисини қайта радифга олади. Баъзан эса биринчи қўшмисра радифидаги икки сўзнинг биринчисини кейинги байт радифига ва иккинчи сўзни мисралар ичига кўчиради. Натижада радиф такрори, айни ўринда, Алишер Навоий ижодида жуда кўп учрайдиган яна бир санъат — т а р д и а к с н и вужудга келтирган:

Железо заколдовывать он мог,—
Всего себя расковывать он мог,
Мог отмыкать замки мгновенно он,
Незримо мог, уйти из плена он (274).

Шуни ҳам айтиб ўтиш жоиздирки, иккинчи байтдаги биринчи мисранинг аввали бўлган «мог» сўзининг иккинчи мисра ўртасида қайтарилишига радд ус-с а д р и л-а л-ҳ а ш в санъати дейилади.

Шундай қилиб, Л. Пеньковский рус адабиётида бўлмаган шеърий санъатларни қўллаб, биринчидан, Навоий маҳоратини кўрсатишга эришган бўлса, иккинчидан, рус тилида шарқона поэтик усулларни бемалол ишлатиш мумкинлигини намоён этган.

Озарбайжон таржимони Маммед Раҳим бўлса радифдаги сўзлар такрорининг русча, тожикча таржималарда кўзга ташланмайдиган ўзига хос ифода йўлини топади. Бунда такрорларнинг бири радиф ва иккинчиси анафора бўлиб келади, яъни байт бошидаги сўзлар кейинги байт охирига кўчади:

Надан мамлақати абад етдилар,
Надан ўлкалари барбад етдилар?
Тапды ватанлари тарават надан,
Галды ўлкалари саламат надан? (292)

Энди:

Диёру ёр дардин қаттиғ **этган**,
Фироқу ҳажр жомин аччиғ **этган**.
Бировгаким бериб ғурбатда маскан,
Жаҳон аҳлин қилиб жониға душман,—

байтининг таржимасини кўриб ўтайлик. Унинг озарбай-жончаси қуйидагича:

Иурдуну, йарыны салыб завала,
Ичирмиш ҳижрдан она пийала.
Ҳар каса ғурбати маскан **едибдир**,
Она инсанлары душман **едибдир** (237).

М. Раҳим биринчи байтни радифсиз ағдариб, унинг радифини иккинчи байт қофиясидан (бу қофия оригиналдан шундай кўчган) кейинга олади. Хўш, нега? Асл нусхада юқоридаги мисралардан икки байт, кейин яна «этган» сўзининг синоними радиф бўлиб келган:

Бало тоғин саросар хора **қилғон**,
Анга ишқ аҳлини овора **қилғон** (297),—

сатрлари мавжуд. Уни мутаржим:

Баланын дағыны о хара **етмиш**,
Орда ашиглари авара **етмиш** (237),—

тарзида ўтказади. Натижада, синонимни қурбон қилиб бўлса ҳам, радиф такрорига эришади. Бунинг учун эса, биринчидан, радифларни алоҳида- алоҳида шаклда қўллайди ва иккинчидан, биринчи радифни кейинги (радифсиз) байтга ўтказади-да, такрорлар орасидаги масофани камайтириб, такрорий радифли қўшмисраларни ўзаро «яқинлаштиради».

Камолу фазлу ойинингдин **афсус**,
Ҳаёву ақлу тамкинингдин **афсус**.
Замиру раъйи покингдин **дарего**,
Фигони дарднокингдин **дарего**.
Қўлингдин ҳайфу шастингдин доғи **ҳайф**,
Шукуҳу зўри дастингдин доғи **ҳайф** (244),—

Шопурнинг дўсти Фарҳод устида бўзлаб айтган бу аламли монологда радифдаги аслида бир маънони англариб келаётган калималарнинг экспрессивлиги, байтдан байтга ўтган сари, ниҳоятда қуюқлашиб боради: оҳанг, интонация авж пардаларга кўтарилади ва шу йўсинда шоир китобхонни Шопурнинг дардларига бево-сита шерик қилади — радиф санъати бу ерда дўстининг ҳушдан кетиб, ўликдек йиқилганига дил-дилдан ачинаётган, фиғон чекаётган Шопурнинг ҳолатини ўқувчининг кўзи олдида яққол гавдалантиришга хизмат этган.

Мазкур парчанинг тожикча таржимаси ҳам чинака-мига ҳаяжонга солади кишини:

Ба фазлу рутбау оинат афсус!
Ба идроку ҳаё, тамкинат афсус!
Зи раъи он дили покат дарего!
Зи оҳи дарду ғамнокат дарего!
Зи дастат ҳайфу аз шастат басе ҳайф!
Шукуҳи қувваи дастат басе ҳайф! (107).

Тўғри, бунда икки тил лексиконининг, қолаверса, адабий анъаналар (айниқса, вазн)нинг яқинлиги М. Аминзодага жуда қўл келган ва у бу имкониятни тўла ишга сола билган. Лекин, таржимон бу ютуққа фақат объектив қулайликлар орқасидангина эришган, дейиш адолатдан эмас, унинг маҳорати, классик шеър-ият руҳини беришга бел боғлаб қалам тебратиши нати-жаси бу. Худди шундай шарт-шароитга эга озарбайжон тилига бу парча қўйидагича ўгирилади:

Ўуксак камалина, фазлина афсус,
Ҳайана, сабрини, аглина афсус.
Афсус о идрака, афсус о галба,
Афсус бу дагларла кирдийин ҳарба.
Ҳайиф о саната, о маҳарата,
Ҳайиф голундакы куча, гудрата! (150)

Бу таржимада асл нусхада кўринган кучли ҳаяжон тўласича сақланмаган. Таржима қилишдан мақсад асарни «ўзгартириш» эмас, ўзгартиришдан мақсад асарни таржима қилиш, яъни уни иккинчи тилда мутолаа қилув-чиларга иложи борича аслидай етказишдир. Таржима жараёнида асарнинг у ё бу даражада ўзгаришларга уч-

раши ноиложликдан келиб чиқади. Лекин бадий асарнинг бирор хусусияти (ёки бирон парчаси) иккинчи тилга «осон» кўчирилса ёинки таржима сўзлари оригинал сўзларига айнан мос келиб қолса, мутаржимнинг меҳнати ҳеч ҳам камситилмайди. Аксинча, унинг маҳорати худди шу қулайликлардан қай тахлит фойдалана билишида кўринади.

Шуниси қизиқки, бир санъатни иккинчиси билан алмаштириш, таржимачилик тажрибасида синашта усул бўлса-да, баъзан бир санъатнинг вазифасини унга жуда ўхшаш, ҳатто, функциядош санъат ҳам удалай олмас экан. Кўришиб турганидек, сўзлар такрорини радифдан анафорага ўтказиб таржима қилиш айни ўринда ижобий натижа бермаган.

Радифларнинг бу ердаги вазифаси шу қадар муҳимки, гўё уларсиз шакл бузиладигина эмас, фикр ифодаланмай қолади ёхуд бу фикр инсоннинг ҳиссий дунёсига таъсир қила олмайди, китобхонни ҳаяжонга солиш қудратини йўқотади. Бошқача қилиб айтганда, бу такрорлар буюк шоир қалбининг чинакам тугёни, ҳақиқий шеърий илҳом меваси ўлароқ қоғозга тушган. Шубҳасиз, Навоий навосининг бу нозик пардаси таржимада ҳам қайта садо бериши, юксак башарий орзулар тараннум этилган дostonнинг умумий куйига ҳамоҳанг жангланглиши керак.

Санъат ичида санъат

Аслида бадий асар организмнинг бир элементи бўлмиш мустақил санъат алоҳида олганда ҳеч қандай маъно англатмайди — санъатнинг санъатлиги фақат матнда кўринар экан, уни бошқа поэтик приёмларга сира боғлиқ бўлмаган, мустақил ҳолда учраши мумкин эмас, чунки ундаги мазмун ва маъно бари бир контекстан, мавжуд тасвирий воситалар қуршовидан келиб чиқади. Шеършуносликда улар шартли равишда ажратиб ўрганилади ва шунинг учун «мустақил бадий санъат» тушунчасининг нисбий эканлигини унутмаслик лозим. Биз радиф иштирок этган байтдаги ҳар қандай санъатдан ҳам «алоқадорлик» излаш тарафдори эмасмиз. «Фарҳод ва Ширин» дostonида радиф билан чамбарчас боғлиқ бўлган, бошқача қилиб айтганда, радиф ёки унинг компонентларидан бири бирор бошқа санъат-

нинг вужудга келишида бевосита қатнашадиган шундай шеърӣй воситалар борки, улар ҳақида гапирмасдан бўлмайди. Чунки бу санъатлар биргалашиб битта мақсадга хизмат қилади ва ўзаро бир-бирини тўлдиради. Бу хил алоқадорликдаги приёмларнинг аксарияти, радифнинг ўзи сингари, лафзий санъатлар сирасига кирганлиги ҳам фикримизни қувватлайди.

**Ики-уч ойча зиндон ичра турса,
Ики-уч юз нигоҳбон ичра турса. (180)**

Бу байтнинг икки қанотида ҳам параллел такрор (анафора ва радиф) қўлланилиши мисраларга ҳар томонлама зеб бериб турибди. Бунда сатрларнинг иккаласида ҳам бир-бирига яқин фикр баён этилган ва улар бир-бирини тўлдириб ёки қувватлаб келади. Гўзал оҳанг, шеърӣй интонация бу ерда мазмуннинг ниҳоятда таъсирчан чиқишини таъминлайди. Қўшсанъатнинг бу кўрилиши фақат жуфт қофияли байтларгагина хос эканлигини ҳам айтиб ўтиш керак.

Айнан олганда, шоир маҳоратининг бундай қиррасини иккинчи тилда қайта тиклаш бир қатор қийинчиликлар туғдириши турган гап. Бироқ бу усулни айнаи байт таржимасида сақлаб қолиш имкони бўлмаганда бошқа байтда қайта яратиш у қадар мушкул эмас, айтиш мумкинки, бошқа ҳар қандай тилда ҳам уни қўлласа бўлади. Шу сабабли бундай қоришиқ санъатли байтни ҳамisha албатта «ўзидай» ўтказишни қаттиқ талаб қилиш ярамайди.

Фикримизнинг далили ўлароқ, қуйидаги байтларда амал қилган шундай усул айнаи шу қўшмисранинг аслида бўлмай, гўё бир қанча мисралар таржимасида қурбон қилинган санъатлар эвазига юзага келгандай кўринади:

Ба ин сон оҳу афғон чист боист?

Ба ин сон ашки ғалтон чист боист? (19)

Зачем тебе терпеть мученья здесь?

Зачем сидишь ты в заточеньё здесь? (275)

Надан мамлакати абад етдилар,

Надан ўлкалари барбад етдилар (292).

Худди шу хусусиятни радифга боғлиқ санъатларнинг кўпчилигига хос, деб ҳисоблаш мумкин. Шаклан бир хил бўлган сўзларнинг бошқа-бошқа маънони билдириб

келишига асосланган мана бу байт таржимасида аҳвол бошқачароқ:

Хутути макрдин юзинда юз чин,
Тилига ўтмайин умрида сўз чин (298).

Бундаги биринчи «чин» — «ажин», иккинчиси — «рост» маъносида келган ва бу усулни тажнисли радиф¹ деб номласа бўлади.

Макрдан узунда хатт варды чин-чин,
Дилина ўмрунда калмамишди чин (249),—

мисраларида омоним сўзлар байт охирида жойлашгани билан радиф эмас, қофия вазифасини ўтаяпти ва бу жуда ўринли қўлланган. Чунки бу ерда санъатнинг жозибаси унинг радифли эканлигида эмас, балки кўпроқ тажнисли эканлигидадир. Радиф эса шу санъатни ифода-далаш воситаси, холос. Шунда ҳам оригиналдаги яна бир тажнис «юз» (бет ва юз сони) таржимада қурбон қилинган. Демак, радифга эргашган санъатларнинг айрим турларини таржима қилаётганда радифнинг ўзидан кўра унинг «санъати» биринчи планга чиқиши мумкин экан.

Тажнисни ташкил қилган сўзларнинг ўзбекча бўлганлиги сабабли бу байтнинг русча таржимасида ҳам, тожикчасида ҳам мазкур санъат акс этмаган.

А если так,— кушак и меч к чему?

И в жгучих мыслях душу сжечь — к чему? (378) —

¹ Мавриди келганда мазкур байт мисолида шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, айрим тадқиқотчилар фақат бир маънони ифодалаб келган сўзлар такроринигина радиф санайдилар. Масалан, Шамсиддин Муҳаммад бинни Қайс Розий бу санъатга таъриф берар экан, сўзларнинг бир маънони англашиб келиши кераклигини уқтиради. (Қаранг: Арузи ҳумоюн, Мизон ул-авзон-лисон ул-қалам. Мухтасари «Ал-мўъжам», таълифи Шамсиддин Муҳаммад бинни Қайс Розий, таълифи Абдулқаҳҳор Исҳоқ ал-мулаққаб ва ал-мутахаллус ба Шариф, Техрон — 1958, саҳ. 80.) Тожик назмшуноси Баҳром Сирус шундай ёзади: «Радиф деб шеърнинг шундай қисмига айтадиларки, у қофиядан кейин келиб, доимо бир маънода такрорланади». (Қаранг: Б. Сирус. Назарияи нави қофиябанди дар назми тожик. Нашриёти «Ирфон», Душанбе — 1972, саҳ. 6). Ҳолбуки, биргина Алишер Навоийнинг шеърий меросида кўплаб учрайдиган тажнисли радифлар бу хил қарашни рад этади.

қўшмисрасидаги радиф компоненти тажниси қалб (ёки акс тажнис) санъатининг ҳам узвий қисми бўлиб хизмат қиляпти. Асл нусхада бу хил санъат намуналари кўп учраса-да, уларнинг биронтаси радифга боғлиқ келмаган эди. Л. Пеньковскийнинг бу урниши тантанавор услубнинг миллий «кўйлагини» акс эттиришда кичик бир ҳисса бўлиб қўшилган. Шунингдек, қуйидаги байтда мутаржим радифга боғлиқ ҳолда радд ус-садр ил-аларуз санъатини ҳам ишга соладики, бу усул, «Фарҳод ва Ширин»да радиф билан бирга келмаса-да, Алишер Навоий асарларининг умумий услубий руҳига мос тушади:

**Весь мраморный, белее мела весь,
Не мраморно-камфарно — белый весь! (49)**

Қисқаси, радиф санъатларини таржимада ҳам қайта яратишда Л. Пеньковский, М. Аминзода ва М. Раҳимлар маҳорат кўрсатиб улуғ шоирнинг жозибадор услубидаги нозик қирраларни аввал ўзлари учун «кашф қилганлар» ва кейин ўз тилларида қайта яратганлар.

Навоий услубининг муҳим қисмини ташкил этувчи бадий санъатлардан ҳар бирининг ўзига хос томонлари мавжуд бўлганидек, уларни таржимада қайта яратишдаги муаммолар ҳам шунга яраша хилма-хилдир. Шунинг учун санъатларни таржимашуносликда айрим-айрим ҳолда тадқиқ қилишга эҳтиёж туғилади. Лекин, шеърини санъатларни бадий асарнинг бир бутун организмидан ажратиб олиб бўлмагани сингари (гарчи поэтикада алоҳида-алоҳида ўрганилса-да), санъатлар таржимаси масалаларини таржима назариясининг умумий проблемаларидан хориж ҳолда текшириш ҳам ножойз. Тадқиқотнинг бу йўналишига миллийликни, давр колоритини, миллий образлар дунёсини акс эттириш; мақол-маталларни қайта яратиш; таржимада тиллар узоқ-яқинлигининг, адабий анъаналар, шеърини системалар ўртасидаги тафовутларнинг таъсири масалалари ҳам қўшилиб кетади.

Шундай қилиб, кузатишларимиздан келиб чиқадиган хулосалар шуни кўрсатадики, радифни, умуман олганда, объектив равишда ҳар қандай тилда у ё бу даражада акс эттириш мумкин.

Радиф — лафзий санъат. У — Шарқ шеърятининг кичик, лекин муҳим услубий воситаларидан бири. Муаллиф услуби акс этмаган таржимани тўлақонли таржима ҳисоблаш мумкин бўлмаганидек, радифи умуман қайта яратилмаган таржима асарида муаллиф услуби сақланган, дейиш ҳам қийин. Бинобарин, машҳур совет олими, академик В. М. Жирмунский шундай ёзган эди: «Фақат стилистик приёмлар бирлиги ва ҳаммадан бурун, шеърнинг маъноси, унинг ягона эмоционал оҳанги ўзида шу шеърнинг куйини муайянлаштиради»¹.

Зотан, ана шундай услубий унсурлардан бири бўлган радиф шеърнинг маъносига ҳам, эмоционал оҳангига ҳам дахлдордир.

---

¹ В. М. Жирмунский. Теория литературы. Поэтика. Стилистика, Изд-во «Наука», Ленинградское отделение, Ленинград — 1977, стр. 75.

«АЛДОҚЧИ СЎЗЛАР» БИЛАН БАҲС

Оиладош тиллардан ўзаро таржима қилиш шу оила доирасига кирмайдиган тиллардан ўгиришга нисбатан принцип жиҳатидан фарқлидир.

Шу билан бирга, муайян оилага тегишли бўлган тилларнинг ўзи ҳам таржима амалиёти нуқтаи назаридан асосан икки йирик туркумга: а) лексик жиҳатдан умумийлиги кўп бўлган ва б) лексик жиҳатдан умумийлиги кам бўлган туркумларга ажралиб кетади. Биз «яқин тиллардан» ёки «қардош тиллардан таржима» дер эканмиз, одатда, лексик умумийлиги кўп бўлган оиладош тилларнинг биридан иккинчисига ўгириш масаласини кўзда тутамиз; бинобарин, умумий тилшуносликдаги яқин тиллар деган тушунча билан таржимашунослик фанидаги яқин тиллар тушунчаси шу маънода икки хилдир.

Маълумки, оиладош тиллар фақат лексика бўйичагина эмас, фонетик, грамматик, иборавий-стилистик компонентларга кўра ҳам ўзаро қиёсланади — тилларнинг қай даражада ўзаро комплекс яқинлиги шу компонентларнинг қанчалик мувофиқ келиши билан белгиланади. Бироқ, қандай тилдан бўлмасин, бадиий асар таржимаида оригинал лингвистик хусусиятларининг асосий фактори сифатида **лексика** майдонга чиқади, негаки, «Поэзиянинг материали образлар ҳам, туйғулар ҳам эмас, балки сўзdir. Поэзия сўз санъатидир»¹.

¹ В. М. Жирмунский. Задачи поэтики, в кн: «Теория литературы». Поэтика. Стилистика. Изд-во «Наука», Ленинград — 1977, стр. 22.

Бундан ташқари, оиладош тилларни «лексик мувофиқлиги» бўйича икки туркумга ажратиш, умуман олганда, сунъий характердаги ишдир. Чунки биринчидан, тиллар турмушда ҳеч қачон «лексик яқин» ва «лексик узоқ» деган икки гурпуада бўлинмайди (уларнинг бундай узоқ-яқинлиги тилдан тилга томон тадрижий равишда ошиб боради). Иккинчидан эса, бундай «чегара» қўйиш ҳамisha мавҳум ва нисбий характерда бўлади. Аммо «тилшуносликда жуда ҳам кўп шундай муаммолар борки, уларни ҳал этиш учун тилларни худди шундай — бир сафга қўйишга тўғри келади»¹.

Турган гап, тилларнинг лексик узоқ-яқинлиги бу тилларда битилган бадий асарларни қай йўсинда таржима қилиш масаласини белгилаб бера олмайди. Негаки, мутаржим асарнинг лингвистик хоссаларининг таржима қилмайди, зеро бадий асар хусусиятлари унинг тил хусусиятларидангина иборат бўлмай, ўзида бадий, услубий, миллий, эстетик факторларни ҳам мужассам этади.

Бироқ айни ўринда муҳим бир омилни ҳисобга олиб ўтиш керак бўлади; қирғиз тилшунос олими К. Қ. Сартбаевнинг таъкидлашича, «тилларнинг яқинлигини халқлар территорияси, урф-одати, хўжалиги, қабул қилган дини, маданияти сингари факторлар билан аниқлаш мумкин эмас»². Бу — тўғри фикр, лекин уни қувватлаган ҳолда шуни ҳам айтиш керакки, юқорида санаб ўтилган факторлар турли халқлар тилларининг узоқ-яқинлигини белгиламаган тақдирда ҳам, ҳар ҳолда, унга катта таъсир ўтказувчи факторлар бўлиши мумкин. Яъни муайян халқлар яшайдиган территория ўзаро қўшни бўлса, хўжалиги, психологияси ва маданияти ўзаро яқин бўлса, шубҳасиз, бу халқларнинг тилларида шунга мувофиқ хусусиятлар юзага келади. Масалан, ўнлаб асрлик тарихий муддат давомида ўзбек ва тожик халқларининг муштарак иқтисодий-ижтимоий ҳаёти, ҳатто, бу икки халқнинг тили мутлақо бошқа-бошқа системада бўлишига қарамасдан айни тилларда ҳайратомуз тарзда ҳар

¹ А. А. Леонтьев. Что такое язык? Изд-во «Педагогика», Москва — 1976, стр. 34.

² К. Қ. Сартбаев. Турк тилдеринин салыштырма грамматикасы, Фрунзе — 1962, I-булум, 4-бет.

томонлама уйғунликларнинг юзага келишига сабаб бўлди. Дунё тилшунослигининг харитасида бундай кўри-нишлар анчагина кўп учрайди, бинобарин, дадил айтиш мумкинки, ижтимоий-иқтисодий ҳаёт тилларнинг ўзаро муносабатини белгилагани каби, ўз навбатида, тилларнинг яқинлиги халқларнинг иқтисодий ва маданий жиҳатдан ўзаро яқин алоқада бўлганлигини кўрса-тади.

Худди шу маънода «яқин тиллардан таржима» тарзида фикр юритиш сўз санъатининг бу соҳасига қуруқ лингвистик ва соф формал ёндашиш эмасдир, зеро (айрим истисно ҳолларни ҳисобга олмаганда), **яқин тиллардан** ағдариш, ўз навбатида, миллий-эстетик хусусиятлари ўзаро **яқин адабиётлардан** таржима қилиш тушунчасини ҳам бир қадар қамраб олади. Бошқача айтганда, қайси тиллар ўзаро яқин бўлса, шубҳасиз, бу халқларнинг адабиётларида ҳам шунга мувофиқ хусусиятлар мавжуд бўлади.

Таржима назариясида — бу соҳа ҳали кам тараққий қилган, муайян жанрдаги асар таржимасига қандай принцип асосида ёндашиш мутаржимнинг интуициясига ҳавола этилган бўлиб, айрим ҳолларда яқин тилда битилган асар таржимасида тутилган йўл узоқ тилдаги асарни ағдариш принциpidан қарийб фарқ қилмайди, бу эса, асарни бузишга, ўқувчининг қардош халқ адиби ижодига нотўғри баҳо беришга ҳамда таржимачилик фанининг тараққиётига зид бўлган хулосаларнинг келиб чиқишига олиб келади.

Эҳтимол шунинг учундир, кейинги йиллар таржима-шунослигимизда яқин тиллардан ўгириш бобида, бизнингча, нотўғри бўлган бир қараш юзага келди. Унга кўра, қардош тилларнинг, улар қандай хусусиятларга эга бўлишидан қатъий назар, биридан иккинчисига таржима қилиш узоқ тиллардан ағдаришга нисбатан муқаррар равишда **қийин** бўлади, зеро, яқин тиллар лексиконида шаклан бир хил, мазмунан эса йироқ, ҳатто буткул бошқа маъно англатувчи сўзлар анчагина мавжуд; мазкур сўзлар ўгириш давомида таржимонни янглиштиради ва асл нусха матнидан таржима матнига кўчиб ўтиши мумкин, бунда эса таржима муқаррар бузилади, чунки мутаржимни янглиштириб таржима текстига кириб қолган сўз оригиналдаги функцияни таржимада бажармаслиги устига ноўрин қўлланганлиги

боисидан мантиқий узвийлик ҳамда бадий мукамалликка путур етказди¹.

Дарҳақиқат, шаклан бир хил, аммо мазмуни ўзга, демакки, ўгириш чоғида эквивалент ёхуд муқобил вариант сифатида ўзгартирмай қолдириш мумкин бўлмаган сўзларга қариндош тиллардан таржима қилиш жараёнида тез-тез дуч келиш мумкин.

«Жўра» (жора) калимаси туркманчада «дугона», «дугонажон» (мурожаат) маъносида келса, ўзбекларда у, асосан, эркакларга кўчади ва шунинг баробарида, мазмун ҳам кенгайиб, «дўст-биродар», «гапхўрлик компанияси», «гапхўр-жўрабоз», шунингдек, «жуфт матоҳ» (бир жўра шоҳи)ни ҳам англатади.

Худди шу сўз қирғиз тилида ўз функциясини яна ҳам кенгайтиради ва ўзбек тилидаги маъно вариантларининг барчасини қоплашдан ташқари «бўза», «бўзахўр», «юз беражак воқеаларнинг олдиндан аломати», «кимгадир, ё нимагадир атаб бирон нарсани олдиндан мўлжаллаб қўйиш» сингари тушунчаларни ҳам ифодалаши мумкин.

Ёки бўлмаса деярли барча турк тиллари учун муштарак бўлган «олчоқ» сўзини олиб кўрайлик. Бу сўзнинг асл маъноси қадимда асосан «мулојим»ликни билдиргани ҳолда², ҳозирга келиб, масалан, ўзбек тилида «аблаҳ», «пасткаш», «разил» мазмунини англатса, туркманларда олчоқ (алжақ)лик инсондаги ижобий хусусият саналади — бу сўз юқоридаги тушунчанинг тамомий акси ўлароқ, хушфёъл, кўнгли очиқ кишиларга қўлланади. Шу сўз турк тилида уч хил вариантда — а) пастак паст бўйли (бино), б) камтарлик, в) аблаҳ — кўриниши мумкин³.

¹ К. И. Чуковский. Высокое искусство, М., 1968, с. 341—342; М. Ф. Рыльский. Художественный перевод с одного славянского языка на другой, М.—1958, стр. 8; Олексий Кундзинч. Слово и образ, литературно-критические статьи. М.—1973, с. 32—35; А. Сатибалдыев, в кн: «Актуальные проблемы теории художественного перевода». М.—1967, том I, стр. 280—281; М. Каримов. «Некоторые проблемы перевода с казахского и киргизского языков на узбекский язык». Автореф. канд. диссертации, Ташкент, 1974, стр. 4. Ж. Юсупов. Туркий тиллардан таржима қилиш хусусида, «Адабиётшуносликка онд тадқиқотлар». Т., 1978, 9-бет.

² Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк, индекс, 18-бет. Тошкент — 1967.

³ В. Г. Шербинин. Краткий турецко-русский словарь, М., 1977, с. 26—27.

Булар ўзаро анча яқин бўлган тиллар мисолида айрим «сўз товланишлари»дир. Территориал олис жойлашган оиладош тиллар контактида бундай номувофиқликлар янада кўпроқ ва кенгроқ даражада учрайди. Оддийгина «ўлжа» сўзининг «кутилмаган ризқ» маъносидан ташқари, «ҳарбий асир», «ютуқ», «фойда», «даромад», «топилдиқ» ва боринги, «қароқчилик» тушунчаларини англатишини ҳам қабул қилишимиз мумкин, аммо, масалан, олтой ва телеут халқлари «ўлжа» деб «тушов» ва «кишан»ни айтишлари, қўмиқлар эса хотинларини «ўлжа» деб ҳисоблашлари кўпчиликка маълум бўлмаса керак.

Чуваш аёллари ўз эрининг кенжа укасини, яъни қайнисини, туркманлар, турклар, олтой, хакас, тува, ёқут халқлари эса барча йигитларни «ўғил» деб чақирдилар, ўтмишда ёқутларда батрак-хизматкорлар «ўғил» деб номланса, тува шахматчилари ҳозир ҳам шошиб қолганда «ўғил» (пиёда) сурадилар, гагауз ва қисман татарларда асалари уяси ва тўдасини «ўғил» дея атайдилар.

Хуллас, яхшилаб тайёргарлик кўрмаган ҳолда ўзга қутидан бол олмоқчи бўлган таржимоннинг ҳолига вой бўлиши мумкин, кутилмаганда ниш урувчи асалари янглиғ бундай сўзлар минглаб топилади, чунки қариндош тилларнинг ҳар бири бу жиҳатдан баайни асалари уясининг ўзидир.

Шундай таржималар ҳам учраб туради:

Ой нурида қишки тун
Худди айрон қуйгандек.

Беш юз йил! Теваракка бир зеҳн сол,
Ўзгартирди беш иқлиму еру элни.

— Тузоқ дегани нима?
— Қийналиши жонингни!

Мазкур мисралар қирғиз шоири Аали Тўқамбоев шеърларининг ўзбекча таржималаридан олинди. Кўрииб турибди (таъкид бизники — З. И.), бу парчаларда муайян нуқсонлар бор. Шоир, қор қоплаган қиш манзараси ой нурида қатиқ тўкилгандай, дер экан, ўқувчи бунга ишонади ва унинг ҳам қалбида **бадий ҳис** уйғо-

нади. Бироқ мутаржим «айран»ни «қатиқ» дея таржима қилиш ўрнига «айрон» деб ўгириши оқибатида таржима ҳам айрондай серсув бўлиб қолган. Кейинги мисралар мисолида эса «беш кылым» — беш иқлим (?) бўлмай, «беш аср» (юз йиллик) ва «тозок» — «тузоқ» эмас, «дўзах» эканлигини айтиб ўтиш лозим.

Яқин тиллардан ағдаришда, хусусан, шеърят таржимасида шу каби қусурлар ниҳоятда кўп. Бинобарин, бу тиллардан ўгириш ана шунга кўра анчагина қийин, ҳатто... ноқулай бўлиб туюлиши ҳам мумкин.

Аммо яқин тиллардан ўгиришда юз бераётган ноқулайликлар, чалкашликлар, охир-оқибатда асарнинг бузиб таржима қилинишига «сабаб бўлаётган» бу хилдаги нуқсонларга диққат билан разм солинса, айб шаклан бир хил, мазмунан эса фарқланувчи сўзлар, яъни «сохта эквивалентлар»да бўлмай, бошқа ёқда эканини сезиш қийин эмас.

Бу ўринда йирик таржимашунос олим А. В. Федоровнинг шу масала хусусидаги фикрлари алоҳида аҳамиятга эга эканини айтиб ўтиш лозим: «Асл нухадаги сўзга мувофиқ келадиган бирон-бир сўзнинг топилмаслиги — ғоятда кам учрайдиган ҳодисадир, — деб ёзади у, — «сохта эквивалентлар» қандайдир принципаал муаммо ҳамда алоҳида қийинчиликларни келтириб чиқармайди»¹. «Сохта эквивалентлар»га ғоятда бой бўлган туркий тиллар ва бу тиллардаги асарларнинг ўзаро таржималарини қиёслаш фактлари ҳам буни тўла тасдиқлайди.

Яқин тиллардан таржима қилишда «сохта эквивалентлар»нинг таржимонга панд бериш ҳоллари аслида мутаржимнинг оригинал тилини етарли даражада билмаслиги туфайли келиб чиқади.

Қизиғи шундаки, тил билмаслик туфайли турли-туман нуқсонларга йўл қўйилишини айрим илмий адабиётларда оқлашга ва ҳатто бу — табиий жараён сифатида муқаррар деб уқтиришга ҳаракат қилинади.

«Инглизча-русча ва русча-инглизча «сохта эквивалентлар» луғати»нинг муаллифларидан В. В. Акуленко ёзади: «Тиллараро синонимлар шундай сўзлардирки, улар ҳар икки тилда ҳам мавжуд бўлади ва мазмунан бир-бирига тўла ёки қисман мос келади (ва бинобарин,

---

¹ А. В. Федоров. Введение в теорию перевода. М., 1958, стр. 140, 146.

таржимада эквивалент бўлиб хизмат қилади)»¹. Қиёсланаётган иккала тилда ҳам мавжуд бўлган, ҳар жиҳатдан ўзаро мос тушган сўзлар — эквивалент сўзлар эканлиги равшан, бироқ маънолари бир-бирига қисман уйғун келган сўзларни ҳам эквивалент ҳисоблаш, бизнингча, нотўғри бўлур эди. Ўз амалий фаолияти давомида бу фикрга асосланиш, яъни асл нусхадаги сўзнинг мазмунига мўмкин қадар тўла мос келадиган сўзни қидириб топиш ўрнига «мазмун қисман мос келадиган эквивалент»ни қўллаш мутаржимга ҳеч қачон муваффақият келтирган эмас.

В. В. Акуленконинг шаклан яқин ва мазмунан йироқ сўзларни «тиллараро омонимлар» ва «тиллараро паронимлар»га ажратиб², уларнинг моҳиятини конкретлаштиришини маъқуллаган ҳолда, бундан келтириб чиқарган хулосасига, чунончи, киши муайян тилни қанчалик яхши билса, ҳақиқий ва сохта эквивалентларни шу қадар аниқ фарқлай олиш ўрнига, парадоксал равишда, шунчалик кўп қориштириб юборади³, деган фикрига эса сира қўшилиб бўлмайди. Бу мулоҳаза тиллараро лексиканинг номувофиқликлари билан шуғулланган ва демакки, бу тилларни чуқур эгаллаган бошқа бирон соҳа кишиларига нисбатан айтилса, эҳтимол тўғридир, бироқ таржима амалиёти ва бутун тарихи шуни кўрсатадики, тилни мукамал билган ва оригиналнинг барча ўзига хосликларини тўла ҳис қилган кишиларга қараганда тилни чала билган, уни бирёқлама ўрганган таржимон бир неча ҳисса кўп янглишади; бу янглишишларнинг асосий қисми эса, албатта, «сохта эквивалентлар» ҳисобига юзага келади. (Тўғри, ҳар икки тилни яхши эгаллаган таржимоннинг ижодида лингвистик қусурлар сира учрамайди, деб бўлмайди, бироқ бу қусурлар сохта эквивалентларни фарқлай олмаслик оқибатида эмас, асосан, ўз она тилининг бой имкониятларидан тўлиғича фойдалана билмаслик туфайли келиб чиқади.)

«Жалын бўлуп журўғум»,
Канаттуудай желпинет,—

¹ В. В. Акуленко. О ложных друзей переводчика, в кн. «Англо-русский и русско-английский словарь «ложных друзей переводчика», М., 1969, стр. 371.

² Уша китоб, 371—372-бетлар.

³ Уша китоб, 373—374-бетлар.

деб ёзади қирғиз шоири Аали Тўқамбоев. Мазкур сатрлар қуйидагича таржима қилинган:

Қанот ёзиб юрагим,
Қушдек яйраб елпинар.

Ўқувчининг юраги эса сиқилади, негаки, у на юракнинг «елпиниши»ни тасаввур қила олади, на қушнинг... «Желпиниш» ва «елпиниш», дарҳақиқат, тиллараро синонимлардир, бироқ уларни эквивалентлар сирасига киритиш амалда қандай натижа бериши шу мисолдан кўриниб турибди. «Желпиниш»ни бу ўринда «қанот қоқиш», «талпиниш» дея анча «узоқ» сўзлар орқали ўгириш билан мазмунга ва умуман шеърнинг поэтик руҳига шунча яқинлашиш мумкин бўлар эди.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, айрим тадқиқотчиларни яқин тиллардан, хусусан, туркий тилларнинг бирини иккинчисига ўгириш узоқ тиллардан ағдаришга инсбатан бирмунча қийин деган нотўғри хулосага олиб келган таржима асарлари матнидаги хато ва нуқсонларнинг ўндан тўққиз қисмини «сохта эквивалентлар»га ўхшаган, аслида эса — агар шундай аташ мумкин бўлса — «тусмол эквивалентлар» ташкил қилади.

«Тусмол эквивалентлар...»

Мутаржим инглиз тилидан бирон-бир роман ёки ҳикояни ўзбек тилига ағдарар экан, асл нусха матнида иттифоқо, ҳам мазмунан, ҳам шаклан бир хил бўлган сўзга масалан, «A dish» калимасига дуч келди, дейлик. «A dish» ўзининг талаффузи ва мазмунига кўра тилимиздаги «идиш» (идиш-оёқ) сўзи билан айнан эквивалентдир.

Таржима асари матнида бу сўз тўғри ўгирилган бўлиб, «идиш» дея ёзилган экан, биламизки, таржимон «A dish»ни «идиш» сўзига ўхшаб кетганлиги ва бориники, контекст ҳам қандайдир «идиш» маъносига бирон сўзни тақозо қилаётганлиги учун тусмоллаб ёзиб қўя қолмаган. У «A dish»ни инглиз тили лексик хазинасидаги бошқа сўзлар билан бирга, комплекс ҳолда, ўзга бир тилнинг минглаб оддий сўзлари сирасида ўрганган (ўргангани давомида, тасодифан, бу сўзларнинг эквивалент эканлигини ўзи учун кашф қилган бўлиши эса, мумкин, албатта).

Энди «тап» ҳамда «роол» сўзларига диққат қилайлик. Биринчи сўз инглиз тилида асосан «эркак», «инсон», «киши» ва яна бошқа бир қанча маъноларни ифодаласа, иккинчи сўз «кўлмак», «ҳалқоб сув», «капиталистик ширкат даромадининг тақсим усули» каби тушунчаларни англатади.

Башарти, юқоридаги сўз тўғри таржима қилиниб, «идиш» тарзида ўгирилган экан, биз аксар ҳолларда буни пайқамаймиз ҳам, бизга у (ҳақиқатан ҳам шундоқ бўлиши керак) одатий, нормал бир ҳол бўлиб кўринадди, холос. Аммо борди-ю, кейинги мисоллардаги сўзлар мазмунини таржимон дуруст илғаёлмай, масалан, «мен» ҳамда «пул» шаклида ағдарса, кўпинча унга кескин раддиялар билдирилади, таржима санъатидан беҳабар, тилни ҳис қилмовчи ва асл нусха тилини билмовчи бундай мутаржим ҳақли равишда қаттиқ танқид остига олинади.

Бироқ қирғизча «берк» (1. «Барг». 2. «Ўта пишиқ», «мустаҳкам») сўзи ўзбек тилига «берк» («ёпиқ») деб таржима қилинса ёки туркманча «ховсала» («қўрқув») — «ҳафсала», «чоғмак» («қайнаб-тошмоқ») — «чўкмоқ», «горумли» («боодоб») сўзи кўрмак» дея таржимоннинг мулоҳазасиз тусмоллашига кўра ўгирилса, кўпинча таржима мақтала беради. Ҳолбуки, ҳаммага маълум: келтирилган мисоллардаги каби сўзларни аниқтиник билмаган, уларни тўғри таржима қилмаган ижодкор кўнгилдагидек муваффақиятга эриша олмайди. Зеро, тил билиш таржимонликнинг биринчи шarti, бу санъатнинг алифбесин эмасми?

Қариндош тиллардан ўгириш амалиётида сохта ва тусмол эквивалентлар мутаржимни чалғитган ҳоллар жуда кўп; бу тўғрида мисолларни истаганча тақдим қилиш мумкин.

Модомики шундоқ экан, яқин тиллардан таржима қилишда сохта ва тусмол эквивалентлар **объектив** қийинчиликларни келтириб чиқаради ва бу **қонуният** тарзида мавжуд, деб хулоса чиқарса бўладими? Ахир муайян соҳада ўхшаш ҳодисаларнинг у ёки бу даражада юз бериши ва такрорланиб туриши мазкур ҳодисалар орасида ўзаро боғлиқлик ва умумийликлар мавжуд эканини кўрсатиши, нимагаки, айни ўринда биз томондан ҳали англамаган, лекин мудом амал қилаётган қонуниятлар борлиги ҳақиқат-ку? Аслида эса бу хулоса

тўғри эмас. Чунки «қиёсланаётган ҳар қайси икки тилда «таржимонларнинг сохта дўстлари»нинг миқдори, тафот даражаси ва нутқ бўлимларига дахлдорлиги ҳар хилдир. Аммо тиллараро паронимия соҳасидаги айрим ўзгачаликлардан ташқари, айти тиллар ҳар бирининг вакили учун уларнинг таркиби ҳамиша бир хилда умумий бўлади»¹. Гарчи шундай бўлса-да, сохта ва тусмол эквивалентлар таржима нуқтаи назаридан ҳеч бир лингвистик компонент бўла олмайди. Булар ҳар бир тилда (ёки бирон-бир асарнинг асл нусхасида) шу тил (ёки шу асар)нинг ўзи учун мавжуд эмас, асарда қандайдир алоҳида функция бажармайди, балки у иккинчи бир тил билан қиёслангандагина аниқланади; икки тил учун сохта ва тусмол эквивалент ҳисобланадиган сўзлар учинчи тил вакили наздида бундай хоссага эга бўлмаслиги ҳам мумкин. Бу — биринчидан.

Иккинчидан, шундай ўринларда таржимон ҳамиша ҳам янглиша бермайди. Айтайлик, бир мутаржим қирғизча «тоқай» (ўрмон;— сохта эквивалент) ва «атаганат» (аттанг-а, буни қаранг-а, эсиз;— тусмол эквивалент) сўзларини тўқай ва отақанот(?) тарзида ўгириб қўяр экан, бу тил билмаслик туфайли келиб чиқадиган алоҳида қусурдир, бинобарин, бошқа бир таржимон ҳам буни албатта такрорлайди, дейиш ёки татбиқан шунга мувофиқ келадиган умумлашмалар чиқариш — хато.

Бизга сохта ва тусмол тарзда «эквивалент» бўлиб кўринган сўзлар асл нусхадаги минглаб оддий сўзлар сирасида, контекст ичида бўлади. Демакки, шу «алдоқчи» сўзнинг мазмуни унга ёндош келган сўзларда, ифода этилаётган мазмун ва мантиқда, грамматик конструкцияда — гарчи қисман бўлса ҳам акс этади. Шунга кўра, ҳар бир таржимон мантиқий муҳокама йўли билан маъноси ўзига у қадар равшан бўлмаган сўзнинг ҳақиқий эквивалентини топиб, ўз ўрнига қўя олади. Аммо бутун бир асар таржимасини, бутун таржимонлик фаолиятини мана шундай «муҳокама» асосига қуриш, хусусан, яқин тиллардаги лексиканинг умумий ўхшашлигига таянган ҳолда оригинал тилини махсус ўрганиб, таржи-

---

¹ В. В. Акуленко, ўша китоб, 377- бет.

ма қилиш ўрнига, тусмоллаб ўгириш практикаси ҳайратомуз «эквивалент»ларни кашф этишга олиб келади, холос.

Энди назариянинг амалий ишга таъсири масаласига келсак, яқин тиллардан таржима қилиш узоқ тилдаги бадий асарларни таржима қилишга нисбатан бирмунча қийин, деган фикр охир-оқибатда: 1) таржимоннинг асл нусха тилини етарлича билмаслигини хаспўшлашга олиб келиши;

2) яқин тилларда битилган асарни узоқ тил орқали ағдаришга амалда фатво бўлиб хизмат қилиши;

3) узоқ тиллардан таржима қилишнинг ижодий харақтерини камситиши мумкин.

Бундан ташқари, яқин тилларда битилган асарлар таржимаси ўзга оилага мансуб тиллардан ўгиришга нисбатан қандайдир «бирмунча оғир» бўлар экан, бу фикрни мантиқан давом эттирсак, ўз-ўзидан келиб чиқадикки, тиллар қай даражада ўзаро яқин бўлса, ўгириш машаққатлари шунча мос равишда орта бориши лозим. Ваҳоланки, амалда биз бунинг тескарисини кўрамиз. Чунончи, бир қанча хусусиятларга кўра бошқа тилларга қараганда ўзаро ёндош бўлган ўзбек — уйгур тилларидан, ўзбек — татар тилларидан таржималарни аслига қиёслаш натижалари юқоридаги фикрни рад этади.

Сохта ва тусмол эквивалентлар борасидаги мулоҳазаларни рад эта туриб, айни чоғда бу чалкаш лексикани иккинчи тилда акс эттиришнинг баъзи муаммолари борлигини ҳам (хусусан, поэзия соҳасида) қайд қилмоқ лозим.

Қирғизчада «тамақтан ўткўндун баары тамақ» деган матал бор. Таржимон олдида, аввало, маталнинг мазмунини тўла сақлаб қолиш ва шу билан бирга ундаги тажнис санъатини ҳам акс эттириш қийинчилиги кўндаланг туради. Дуруст, «томоқ» сўзи ўзбек тилида ҳам овқат маъносини беради. («Ўзбек ойим Офтоб ва Моҳира қудаларни дастурхонга қистади:— Олинг, қуда, сиз, ёшларни қўя беринг, буларни йнгит асраса, сиз билан мени томоқ асрайдир!» А. Қодирий). Аммо «томоқдан ўтганининг бари томоқ» дея таржима қилиш мумкинмикин? Ёинки «томоқдан ўтгани — луқман пок!» дея унга афористик шакл бериш дурустроқми?

Қирғиз шоири Беганас Сартовнинг бир шеъри шундай яқунланган:

Кече ўткўн кундўрдун
Узурунў куйундум.
Эртенкиге жетуугў
Бугун жанги туйулдум.

Шу сатрлар таржимасида мутаржим шеър формасини ёхуд қофияларни ўзгартиришга мажбур бўлади; негаки қирғиз тилида «туйулиш» — «тугилмоқ», «ҳозирланмоқ», «тайёр бўлмоқ» маъносини англатса, бу сўз ўзбекчада «туймоқ» феълининг мажҳул формаси — «туйилмоқ»ни ифода этади. «Туйулиш» билан этимологик бир ва мазмунан ёндош бўлган «тугилиш» эса эндиликда («кўнгилга тугмоқ»ни ҳисобга олмаганда) ҳозирланмоқ маъно оттенкасига эга эмас.

Маълумки, туркий халқларнинг поэтикаси қадимда қофияга нисбатан кўпроқ аллитерацион оҳангдорликка мойил бўлган. Узида бу хусусиятни кўпроқ сақлаб қолган айрим адабиётлар шеъриятида аллитерация кенг қўлланади ва ҳатто ўхшаш функция бажарувчи қофиядан устун туриши ҳам мумкин. Шунга кўра, уни шеъринг системасида аллитерация эндиликда қарийб қўлланмайдиган халқлар тилларида акс эттириш алоҳида санъаткорликни талаб қилади.

Таржима санъатининг бундай ноёб намуналари «Манас» эпосини ўзбекчалаштириш жараёнида Миртемир ижодида намоён бўлган.

...Алмамбет ботир чийиллаб жонига теккан қушни отиб, уни қўлига олиб айтади:

Чўлуккун чўлдў сен бўлдунг,
Чўккўн арыстан мен бўлдум.
Ангқаган чўлдў сен бўлдунг,
Ач арыстан мен бўлдум.

Чанқоқ чўлда сен бўлдинг,
Чўккан арслон мен бўлдим.
Овлоқ чўлда сен бўлдинг,
Оч арслон мен бўлдим.

Тўғри, барча ўринларда ҳам аллитерацияни тиклай элишнинг иложи йўқ. Бу ҳол шеърни аллитерацион оҳангдорлик у қадар аҳамиятли бўлмаган адабиётларга

таржима қилишда айниқса сезилади. Негаки, масалан, оҳангдорликни юзага чиқаришда қофия асосий ўринда бўлган шеърий, ўз табиатига кўра, шу тилга қилинган шеърий таржималарнинг **қофияси** иложи борича бут, тўла бўлишини тақозо қилади. Бундай пайтда айрим сўзларнинг «нумувофиқ»лиги билан шеърий тузилишлар орасидаги фарқлар қўшилиб келishi мумкин. Шуни ҳам айтиш керакки, бадий таржима учун айрим калималар, ибораларнинг «таржима бўлмаслик» хусусиятидан кўра, яхлит поэтик нафосатнинг ўзгариши ёки бутунлай акс этмай қолиши кўпроқ зарар келтиради. Чунки бу асарнинг услубий хусусияти, бадий қийматини ўзгаритиришга сабаб бўлади. Қ. Чуковский айтгандай: «Бадий таржимада айрим сўзларнинг нумувофиқлиги кўпинча текстни ақлга сиғмас даражада бузишга олиб келса-да, бу нари борса учинчи даражали аҳамиятга эга, зеро... асл нусханинг энг муҳим хусусияти, асосий моҳияти унинг услуби...»¹

...Муайян тарихий давр ичида қўшни халқларнинг муштарак ҳаёт кечирishi бу халқларнинг ижтимоий тафаккурида ҳам шунга мувофиқ умумий дунёқарашни юзага келтиради. Бу умумийлик шу халқларнинг тилларида ва шу тиллардаги адабиётларда ҳам акс этади. Зеро, «Идеялар тилга айланганда уларнинг ўзига хос хусусиятлари йўқ бўлиб кетмайди, уларнинг ижтимоий характери улар билан бир қаторда тилда ҳам мавжуд бўлиб тўраверади»².

Худди шунга кўра, яқин тилларда ижод этилган адабиётлар фақат лингвистик жиҳатдангина эмас, шу билан бирга эстетик ва традицион умумийликларга ҳам эга бўлади. Бу факторлар таъсирида яқин тиллар таржимачилиги алоҳида характер касб этади.

Узоқ тиллардан таржима қилишда (хусусан, поэзия соҳасида) асарнинг эстетик маъносини иккинчи бир халқ ўқувчисига унинг шаклий элементларини тўла сақлаган ҳолда етказиш қийин. Асл нусханинг мазмун-шакл уйғунлигини бузмаслик мақсадида формал хоссаларини иложи борича сақлаб қолишга интилиш қанчалик кучли

¹ Қ. И. Чуковский. Высокое искусство, стр. 20.

² К. Маркс ва Ф. Энгельс санъат тўғрисида. «Ўзбекистон» нашриёти. Тошкент — 1975, 1- том, 71- бет.

бўлса, яъни асарнинг фақат сўзларигина таржима қилинса, бу амалда унинг эстетик маъносини шу қадар кўп ўзгартириш (бузиш)га олиб келади.

Сўзнинг контекстдаги эмоционал-экспрессив хоссалари, ҳар бир адабиётда ўзига хос тарзда кечади. Аммо бу ўзига хосликни келтириб чиқарган факторлар аслида мувофиқ ва муштарак характерда бўлгани учун яқин тиллардаги адабиётларда образлилик ҳам нисбатан муштарак хусусият касб этади, бу ҳол ўз навбатида таржима амалиётида бирмунча жиддий принципиал ўзгачаликларни юзага келтириб чиқаради.

Бу энг аввало мазмун-шакл муносабатида кўринади. Чунончи, узоқ тиллардан таржима қилишда мазмун ва образлиликни максимал даражада тўла қайта тиклаш учун асл нуханинг матнидан, унинг сўзларидан иложи борича қочиниш ва шу орқали унинг руҳига кириб бориш йўли хос бўлса, яқин тиллардан ағдаришда асл нуханинг мазмун ва шаклида мутаносиблик деярли зарар кўрмайди.

Адабий образлилик ўзаро уйғун характерда бўлар экан, асл нуханинг мазмун ва шакли таржима учун мундарижа, шакл мутаносиблигининг идеал намунаси ҳисобланаркан, асл нуханинг ана шу бутунлигини сақлаб қолган ҳолда иккинчи тилга ўтказиш адекват таржиманинг мақбул ва табиий йўлидир.

Яқин тиллардан ўгиришнинг алоҳида афзалликлари ҳам мана шундан келиб чиқади.

Бунда шоир ёки ёзувчининг ўзи танлаган шакл, ўзи яратган оҳанг, ўзи тизган сатр ва сўзлар иккинчи тилда ҳам янграй беради, иккинчи тилдаги асарда ҳам адибнинг «ўз нафаси» сезилади. Аёнки, бундай ҳолда бадиий таржиманинг энг мушкул жиҳати, энг олий шарти — муаллиф услубини тўғри акс эттириш масаласи ҳам хийла осон ҳал этилади.

Ўтмишда ижод этилган асарларни ўгириш масаласига келганда, шуни ҳисобга олиш керакки, классик поэзия, хусусан, аруз ёхуд аллитерацион бармоқ поэтикасининг муайян традициялари асосида ривожланган миллий шеърят ҳамда у билан узвий равишда равнақ топган прозанинг лисоний, эстетик ва шаклий хоссалари, шунингдек, интонацияси аксар ҳолларда айни хилдаги поэтик традицияга эга бўлган иккинчи бир мил-

лий поэзия ва прозанинг лисоний ва эстетик хусусиятига параллел равишда мос келиши мумкин.

Компонентларнинг бу қадар ҳар томонлама мувофиқ бўлиши таржима жараёнида, албатта, катта роль ўйнайди — асл нусха элементларининг таржима матнига ўзгармаган ҳолда «кўчиб ўтиш» даражаси янада ортади. Натижада, бундай таржималар гўё миллий адабиётнинг классик асарлари қаторига қўшилиб кетади:

Галибана яктырып, акрен гена ал танг ата,
Монгланып, хасратланеп ялкау гына ак ай бата,
Бер-бер артлы юк булып кукларда йолдызлар суна,
Танг жиле куйды исеп, яфраклар аз-аз селкена.

(Абдулла Тўқай)

Голибона нур сочиб, оҳиста олранг тонг отар,
Мунг билан, ҳасрат билан оҳиста сокин ой ботар,
Битта-битта йўқ бўлиб, осмонда юлдузлар сўнар,
Тонг ели аста эсар, япроқлар оз-моз силкинар.

(Миртемир таржимаси)

Бизда қардош туркий элларнинг Насимий, Фузулий, Махтумқули, Абай, Бердақ, Тўқтағул, Абдулла Тўқай, Муса Жалил сингари ўнлаб забардаст шоирлари асарлари суйиб мутолаа қилинади. Бунинг сабаби — улар ижодининг талай қисми тўғри принцип асосида моҳирона таржима бўлгандир.

Албатта, бу таржималарда ҳам нуқсонлар йўқ эмас. Лекин энди бу нуқсонлар ўқувчининг талаб ва савиясини тўғри англамаслик, яъни таржима меъёрини ҳис қилмасликдан келиб чиққан.

Дарҳақиқат, бадий таржимада меъёр масаласи жуда муҳим. Хусусан, яқин тиллардан ағдаришда меъёрни била олмаслик кўп ҳолларда асарни меъёрига етказиб таржима қила олмасликка сабаб бўлаётир

Бироқ, ўз-ўзича олиб қаралганда, «меъёр» мавҳум ва ҳаминша ўзгарувчан тушунича. Ҳар бир даврдаги ҳар бир халқ адабиётига мансуб бўлган ҳар бир адибнинг ҳар бир асари қайси даврда қайси халқнинг тилига ўги-

рилар экан, меъёр ҳамиша, ўзига хос тарзда, янги-янги имконият кенгликлари ва чегаралар доирасида намоён бўла беради.

Аmmo мана шуларнинг ҳаммасига қарамай, меъёр бадний таржима амалиётида иккинчи даражали роль ўйнайди.

Таржимада муваффақиятга эришишнинг бош омили, «услуг калити» — принципдир. Муайян асар таржимасига қандай принцип асосида ёндашиш масаласи тўғри ҳал қилинмас экан, меъёр хусусида фикр юритиш беҳуда.

Мана Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг машҳур байтлари:

Келди очилур чоғи, ўзлигинг намоён қил,
Парчалаб кишанларни, ҳар томон паришон қил,
Мактаб, анжуман боргил, унда фикр очиб гоҳи,
Илму фан тиғи бирлан жаҳл бағрини қон қил.

Мазкур ғазал қирғиз тилига тубандагича ағдарилган:

Заманинг ушул, селкилер,
Қызыл гулдўй ачылар.
Уқусангар эркингер,
Эркекке тенг башингар.
Эскиликтин кишенин
Бырча-қырча узуп сал,
Партиянын бергенин
Жўқ дебестен қўлунга ал.

Шеърнинг таниб бўлмас даражада ўзгариб кетганлигига сабаб меъёрнинг бузилиши эмас, энг аввало, нотўғри принцип танланганлигидир, бинобарин, мутаржим «меъёрга мос келадиган» тузатишлар киритиб, минг уринмасин, бундай таржима ҳеч қачон адекватликка даъво қилолмайди.

Яқин тиллардан ўгиришда таржимон тилларнинг, адабий аъаналарнинг ўзаро мувофиқ ва муштарак ҳолатларидан иложи борича фойдаланишга тиришмоғи лозим, борди-ю, у мазкур тайёр имкониятлар бахш эта-

диган афзалликлардан қочса ва «юз фоиз таржима» қилишга уринса, таржима ундан муқаррар «ўч олади».

Узоқ тиллардан ўзаро таржима қилишда фикрдаги образлилик, В. М. Жирмунский таъбири билан айтганда, «мазмуний фактлар» таржимада қайта тикланади, ammo шаклий образлилик воситалари, «формал фактлар»¹ иложи борича таржима қилинади, алмаштирилади ёхуд ташлаб кетилади. Муайян бадий асар ёхуд унинг бирон парчасига кўрк бўлиб турган, уни янада жонлантирган формал санъатлар (сўз ўйинлари)нинг аянчли қисмати шундайки, кўпинча бу воситалар таржимада қурбон берилади.

Яқин тиллардан ўгиришда эса ана шу иккинчи санъат ҳам иккинчи заминга кўчиб ўтади.

Бундан ташқари, яқин тилларнинг бирида мавжуд бўлган, шу тилдаги адабиёт томонидан кенг истифода этиладиган муболаға, ўхшатиш, метафора, литота каби бадий тасвир воситалари ҳамда идиоматик бирликлар, мақол ва маталлар ўзларининг мазмуний ва шаклий хоссаларини қарийб ўзгартирмаган ҳолда иккинчи тилга ҳам кўчадиган ҳоллар жуда кўпдир:

Қыжыры қайнап, қырданып,
Қыраанынг Алманг, сурданып,
Суу кўтўрбўй сиркеси,
Ызгычқа айткан бир сўзду.

Ғаши келиб, сурланиб,
Ҳар зумда бир турланиб,
Сув кўтармай сиркаси.
Қизғиш қушга тикиб кўз,
Айтар полвон андак сўз:

(«Манас» таржимасидан)

Яқин тиллар орасида эквивалентли характердаги бундай сўз ва сўз бирикмалари жуда кўп, уларни беҳи-

---

¹ В. М. Жирмунский. Теория литературы. Поэтика. Стилистика. Изд-во «Наука», Ленинград — 1977, стр. 17.

соб миқдорда мисолга келтира бериш мумкин. Агар биз мана шундай фактларнинг барчасини ҳаёлан жамлаб, уларни кўз олдимизга келтирадиган бўлсак, шаклан яқин ва мазмунан йироқ бўлган сўз ҳамда сўз бирикмалари (сохта эквивалентлар) яқин тиллараро умумий лексик ва фразеологик хазинанинг арзимас бир улушини ташкил қилишини кўраимиз.

Бироқ бу ҳол бошқа бир хавфли фикрни келтириб чиқармоқда: баъзилар яқин тиллардан ағдариш том маъноси билан таржима қилиш бўлмай, балки айрим номувофиқ сўзларни алмаштирган ҳолда бир тилдаги асарни иккинчи бир яқин тилнинг ёзув транскрипциясига мослашдир, бамисоли адаптация тарзидаги ишдир, деган қарашни олдинга сурмоқдалар.

Хўш, унда, таржима қилишнинг ўзи нима?

«Таржима қилиш,— деб ёзади таниқли таржимашунос олим Ғайбулла Саломов,— муайян тил воситалари билан бир карра ифода этилган нарсани бошқа тил билан аниқ ва тўла ифодалаш демакдир»¹.

Дарҳақиқат, бу ўринда бизни муайян терминда ифода этилган жараённинг структурал-процентавий анализи эмас, балки натижа қизиқтиради. Бир мустақил тилдан иккинчи мустақил тилга асл нусханинг мазмуний ва шаклий элементларини қониқтирарли даражада сақлаб қолган ҳолда ўгирилган ва иккинчи халқ ўқувчисига ҳам асл нусха воқелиги хусусида тўғри ва бадий жиҳатдан мукамал таассурот берган асар таржима ҳисобланмоғи лозим. Асл нусханинг фақат мазмунинигина эмас, шу билан бирга лисоний ва шаклий хоссаларини ҳам ўзида мужассам этиши билан ўқувчига оригиналнинг шу жиҳатларидан ҳам етарли эстетик маълумот бера олган тўлақонли таржима «асл нусханинг бадииятига кириш учун унинг сўзларидан нари қочган», охиrhoқибатда эса ҳар томонлама чалажон бўлиб қолган «юз фоз таржима»лардан юз карра афзалдир. «Мутаржим шахсининг аралашуви қарийб сезилмайдиган адабий асарнигина таржима ҳисоблашимиз лозим,— деб ёзади академик Е. Э. Бертельс.— Таржимон, она тилининг имкониятларига кўра, бошқа тилдаги асарнинг фақат моддий (мазмуний — З. И.) томонларинигина эмас, шу билан бирга формал жиҳатларини ҳам ҳеч бир ўзгар-

¹ Ғ. Саломов. Таржима назариясига кириш, 96-бет.

тирмаган ҳолда иккинчи тилда қайта тиклашни ўз олди-га мақсад қилиб қўяди. Бу принципдан ҳар қандай чекиниш—асарга қайта ишлов бериш ва ўзидан қўшиши демакдир, айни чоғда қайта ишлов ва оригиналдан узоқлаша бориш охир-оқибатда шундай бир асарни юзага келтирадики, бу асар, асосий негизни ҳисобга олмаганда, асл нусха билан ҳеч қандай алоқадорликка эга бўлмайди»¹.

Масаланинг иккинчи томони ҳам бор. Яқин тиллардан бундай ўгириш чинакам таржима эмас, дейиш, пировард-натижада яқин тиллардан ўгиришнинг ижодий характерини камситади, унинг ўзига хос, ҳар қандай таржимачилик заҳматларидан кам бўлмаган қийинчиликларини йўққа чиқаришга ва оғир ижодий изланишларни бошидан кечирган таржимон меҳнатига нотўғри баҳо беришга олиб келади.

Бундай қарашлар ўз-ўзидан юзага келмайди, албатта. Таассуфки, яқин тиллардан ағдаришда «таржима» деб аталиши мумкин бўлмаган, асл нусхага мутеона назар ташлаб, иложи бўлса унинг бирон ҳарфини ҳам ўзгартирмай иккинчи тилга кўчириб ўтказиш тенденцияси устун бўлган ўғирмалар, дарҳақиқат, мавжуд...

«Қиз —

Боғда тўғочинг бўлай, қафасда қарлиғочинг бўлай,
Бўсоғангда гул терай, ранг-баранг очилтирай,
Бошга қиссанг хуш ҳидли гул билан ғунчанг бўлай,
Уйга кирсанг ўлтиргани тўрдаги зилчанг бўлай...»¹

Айтинг-чи, бу «таржима»ни ўқиган киши баҳрибайт айтишаётган шоир йингитга қарата, ўз дугоналари даврасида, юзлари гул-гул ёниб ҳиссиёт тўла дилини изҳор қилаётган қизнинг ҳолатини уқиб ололадими? Бундан ҳам муҳими — бу сатрлар халқ қўшиғи, дея номланишга лойиқми, улар таржима дейишга муносибми, борди-ю,

¹ Е. Э. Бертельс. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература, Изд-во «Наука», М., 1965, стр 379.

² Уйғур халқ байтлари, ЎзССР «Фан» нашриёти, Т., 1967, 21-бет (курсивдаги сўзларнинг ҳаммасига изоҳ берилган).

муносиб бўлса, унда, санъаткорнинг ижодий фаолияти нимада кўринади, ўгирмачи томонидан сатрларга мажбуран жойлаштирилган бу сўзлар орасида шеъриятга хос бўлган бирон-бир оташангиз сўз борми?

Йўқ, албатта.

Имодиддин Насимийнинг бир ғазали таржимасини олиб кўрайлик:

Енарам ишқингдан, оқар кўзларимдан ёшлар,
Фурқатинг дарди чиқарди юрагимда бошлар (?)
Муддаи гар таън этиб, бошимга қоқар ишқини, (?)
Сийнага вожиб эмасдур мунча отмоқ тошлар.
Ғамдан инжалди (?) вужудим, бўлди янги ой киби,
Кўзларимга тушди сўнгра шул ҳилоли қошлар.
Хаста бўлдию кўнгил ишқингда эй жон пораси,
Ичарман ғам матбахиндан (?) турли-турли ошлар.
Зулфингга кўнглим дўлошди (?) билмади ошифтаким,
Зулфинг учиндан домодам ела борди бошлар¹ (?)

ва ҳоказо, ва ҳоказо.

Булар, албатта, таржима эмас. Аксинча, шу асарларни кейинчалик чинакамига таржима қилиш йўлини тўсадиган, санъатдан холи машқлардир, холос.

«Таржимоннинг талқини тўғри бўлиш учун, аввало, асарнинг асосий хусусиятлари ва охир-оқибатда унинг объектив қиммати сақланмоғи лозим»².

Яқин тиллардан ўгириш амалиётида бундай «содда» таржималар дарҳақиқат оз эмас.

Қардош тилларда битилган шеърий асарларнинг жуда катта қисми шундай хусусиятга эгаки, уларнинг матнидаги сўзларнинг қарийб барчаси иккинчи тилда ҳам учрайди ва шунга кўра таржима тилида мавжуд бўлмаган айрим сўзларни алмаштириш йўли билан афдариш орқали адекватликка эришиш ҳам мумкин. Бироқ бу «алмаштириш» механик юмуш бўлмай, аксинча, кўпгина ҳолларда мутаржимни санъаткор сифатида саралайдиган оғир ижодий изланишдир.

Асл ижодкор бундай ҳолда асарнинг руҳи ва мазмунини тўғри ҳамда тўла акс эттириш учун, башарти ло-

¹ Насимий. Асарлар. Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Т., 1977, 154-бет.

² Иржи Левый. Искусство перевода, стр. 75.

зим бўлса, асарнинг шаклий ва лисоний хоссаларини бирмунча реконструкция қилади, зеро, мақсад — асарни иккинчи тилда, иккинчи халқ ўқувчиси учун эстетик маъно бера оладиган тарзда қайта тиклашдир. Бунинг учун эса ўгирувчи кишига тил билиш ва шеър тўқий олиш хислати кифоя қилмайди: «Санъатни баҳолай олиш учун айна санъатни қабул қилувчи киши (бу ўринда таржимон—З. И.)нинг ўзи ҳам муаллиф даражасида махсус истеъдод соҳиби бўлмоғи керак»¹. Худди мана шундай асосга қурилган ҳақиқий таржималаргина яқин тиллардан ўгириш хусусиятлари борасида тўғри маълумот бера олади.

---

¹ В. Левик, в книге: «Актуальные проблемы теории художественного перевода», том II, М., 1967, стр. 5

**ҲАЁТ
АДАБИЁТ
ТАРЖИМА**

ШАРҚ ШЕЪРИЯТИНИНГ ФИДОЙИСИ

Бадий таржимани санъат ва адабиёт заргарлари якдиллик билан «олтин кўприк» деб таъриф этадилар. Бу таърифда чуқур маъно бор. Чунки ҳар бир халқнинг адабиёти шу халқ ҳаёти, тақдири, қалбининг ҳақиқий кўзгуси, орзу-интилишларининг ёрқин инъикосидир. Бинобарин, бадий таржиманинг олтин кўпригида халқлар ўзаро қалб бойликларини, маънавий интилишларини бир-бирларига самимий ошкор этадилар. Бадий таржима халқларни ичдан яқинлаштиради, улуғ ва пок максадалар, идеаллар учун курашда уларни бир сафга жипслаштиради. Ҳамнафасликни мустаҳкамлайди.

Шу боисданки, бизнинг мамлакатимизда бадий таржимачилик ишига катта аҳамият берилади. Жонажон партиямиз ва ҳукуратимиз бу соҳанинг ривожини йўлида тинимсиз оталарча ғамхўрлик кўрсатиб келмоқда. Шу боисданки, халқлар ва маданиятлар ҳамкорлигининг ажойиб заҳматкашлари — бадий таржимонлар ва уларнинг машаққатли фаолияти бизда юксак қадрланиб ва эъзозланиб келинади.

Атоқли шоир, совет бадий таржимачилигида ўз мактабини яратиб қолдирган йирик сўз санъаткори Владимир Васильевич Державин ана шундай заҳматкашлардан бири эди.

Владимир Державин Россиянинг энг серманзара масканларидан бири Қострома заминиди, у ердаги Кологрив шаҳарчасида туғилди. Бўлажак ижодкорнинг болалик ва ёшлик йиллари шу шаҳарчада, Унжа дарёси бўйларида ўтди. Маҳаллий рассом, улуғ рус мусаввири

Репиннинг шогирди Ефим Честяков гўдаклигидаёқ бадий лаёқати кўзга ташланган Державинни ўз тарбиясига олиб, унга мўйқалам санъати сирларидан таълим беради. Кейинчалик, Державин Москвага бориб, бу соҳадаги машқ ва изланишларини давом эттиради. Социалистик реализм адабиётининг улуғ яловбардори Горький билан учрашиш бахтига муяссар бўлади. Улуғ адиб уни меҳнат коммуналарига ишга жойлаштириб қўйди ва аҳволдан муттасил огоҳ бўлиб турди. Державин миннатдорчилик маъносига кейинчалик ўзи чизган «Данте ва Вергилий дўзахда» номли график расмини Горькийга ҳадя этади.

Аmmo Державин рассомлик сўқмоқларида узоқ ушланиб қолмади. Унинг қалбида эҳтиросли нидо бериб турган шеърятнинг латиф садолари ёш ижодкорнинг йўлини адабиётга бурди. Державин бадий ижод майдонига умрининг охиригача чуқур ихлос билан баракали ижод, меҳнат қилди. Халқимизга унутилмас ва серзавқ ижодий мерос қолдирди. Владимир Державин 30-йилларнинг ўртасидаёқ йирик рус совет шоирларидан бири сифатида танилди. Унинг ўзи туғилиб ўсган она тупроқ ва қалбига қадрдон бўлиб қолган кишиларга бағишланган ажойиб шеърлари, дostonлари, инсоният тарихининг тўлқинли даврлари — Христофор Колумб ва Леонардо да Винчилар даври, Америка кашф этилган даврлар руҳини ҳаққоний жонлантирган «Илк дафина» (1936) достони, худди ўша йилларда нашр этилган шеърый китоби рус совет поэзиясининг йирик ҳодисалари қаторидан ўрин олди. Державин инсоният тарихи, маданияти билан чуқур таниш, билимдон инсон эди.

Унинг ана шу улкан маърифати поэтик ижодига ҳам катта мазмун ва теран руҳ бағишлади. Сўзларининг гоявий-бадий салмоғини оширди. Державин умр бўйи шеърятда илҳомбахш қалам сурди. У кўпгина қардош совет республикаларида бўлди. Арманистон ва Грузияда, Озарбайжон ва Ўзбекистонда, Тожикистон ва Ёқутистонда, Латвия ва Эстонияда босиб ўтилган йўллар, бу ўлкаларда кўрган-кечирганлари, дўстона учрашувлар, халқларнинг ўтмиши ва маданияти Державин шеърятига янги олам бўлиб кирди. У халқлар қардошлиги ва дўстлигининг оташин куйчиларидан бири сифатида, интернационал ижодкор сифатида кўп миллатли

адабиётимизнинг ўзига хос, ёрқин, жозибали намояндаларидан бири бўлиб қолди.

Владимир Державиннинг улкан ижодий меросида унинг бадий таржималари салмоқли ўрин эгаллайди. У 30-йилларнинг бошларида бадий таржима ишига қўл урди. Деярли қирқ йил давомида шу соҳада ҳалол ва юксак маҳорат билан ижод этди. 30-йиллардаёқ Н. Тихонов, Б. Пастернак каби атоқли шоирлар билан биргаликда грузин ва арман халқларининг классик ва ҳозирги кун шеърятни дурдоналарини рус тилига ағдарди. Совет халқлари ва чет эллардаги минглаб китобхонлар Шарқ шеърятининг улуғ намояндalarидан Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си, Низомий, Саъдий, Ҳофиз, Жомийларнинг ажойиб асарлари, Умар Хайём рубойлари билан Державиннинг русча таржималари орқали танишишга муяссар бўлдилар. Арман халқининг эпоси «Довуд Сосуний», эстон халқ эпоси «Қалевопоэг», латиш эпоси «Лачплесис», ёқут эпоси «Елдириш Нугун ботир»лар ҳам Владимир Державиннинг кўп йиллик, сермашаққат таржимонлик фаолияти туфайли рус тили орқали жаҳонга тарқалди.

Ўзбек халқи ҳам Владимир Державинни ўзи учун энг азиз сиймолардан бири деб билади, маданиятимиз бойликларини, адабиётимиз дурдоналарини кенг миқёсда пропаганда қилиш соҳасида унинг қилган катта хизмати ва ижодий меҳнатини асло унутмайди. 1967 йили Владимир Державин Тошкентга келиб, улуғ мутафаккир шоиримиз Алишер Навоийнинг «Хамса» туркумига кирган «Садди Искандарий» ва «Ҳайратул-аброр» дostonларини рус тилига ўгириш устида астойдил ва узоқ вақт меҳнат қилди. Бу ишда унга республика Ёзувчилар союзи, ҳурматли адабиётшунос Азиз Қаюмов, Абдуқодир Ҳайитметовлар яқиндан кўмаклашдилар. Миннатдор бўлиб эътироф этамизки, Державин «Хамса»дан қилган таржималари бадий таржима санъатининг ноёб намуналаридандир.

Владимир Державин булардан ташқари «Орзигул», «Равшан» каби ўзбек халқ дostonларини, Навоий, Лutfий, Машраб ва бошқа ўзбек классик шоирларининг кўпгина ғазалларини, Ғафур Ғуломнинг «Турксиб йўлларида», Ҳамид Олимжоннинг «Россия», «Қўлингга қурол ол», «1924 йилнинг январда Самарқанд...» сингари

машҳур шеърларини ҳам рус тилига муваффақиятли таржима қилди.

Қардош совет халқлари ўзаро маданий ҳамкорлик ривожига ва маънавий бойликлар алмашиш ишига унутилмас улуш қўшган Владимир Державинга ҳамиша чуқур ҳурмат ва эҳтиром кўрсатиб келдилар. Унга «Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган маданият ходими», «Арманистон ССРда хизмат кўрсатган санъат арбоби» фахрий унвонлари берилди.

Қардош халқлар адабиётининг толмас тарғиботчиси, садоқатли дўсти Владимир Державин умрининг сўнгги дақиқаларигача шу табаррук ишга ўзини бағишлади. У оғир бетоб ётган кезларида Москвада учрашганимизда туркий тилдаги энг қадимий ёзма ёдгорлик «Қутадғу билик» достонини рус тилига таржима қилиш ниятида эканлигини айтган эди. Аммо бевақт ўлим атоқли сўз санъаткорини орамиздан олиб кетди. Унинг қутлуғ режалари тўла-тўқис рўёбга чиқмай қолди.

«Сўз ҳам ишдир», деган эди доҳиймиз Ленин. Бу ажойиб фикр халқ билан ҳамнафас яшаб ижод қилаётган, давримизнинг улуғ ғоялари тантанасига бадий сўз билан хизмат этаётган совет ёзувчиларига айниқса тааллуқлидир. Чуқур интернационалист инсон, оташин гражданин, ижодкор Владимир Державиннинг поэтик сўзи ва унинг юксак маҳоратли таржималари ҳам дунёдаги энг олижаноб ишга — халқларимиз дўстлиги ва ҳамкорлигини янада мустаҳкамлашга, янги жамиятнинг ҳар жиҳатдан баркамол кишиларини тарбиялаб етиштириш ишига фаол хизмат қилаверади.

МАНАСДАЙ ЗАБАРДАСТ ИЖОДКОР

(Миртемир хотирасига)

Миртемир ҳақида ўйлаш ва унинг муборак хотирасини ёдга олиш ҳам қувончли, ҳам қайғулидир. Шунинг учун қувончлики, Миртемир улкан шоир, жонажон дўст, тенги йўқ дилкаш инсон эди: шунинг учун қайғулики, қалбимизга жуда қаттиқ таъсир қилган бу кулфат алами ҳали унутилган эмас. Биз Миртемирни ҳаммаша машҳур қаламкаш салафлари қаторида барҳаёт, деб биламиз. У биз учун Гафур Гулом, Ойбек, Шайхзода ва ўзбек адабиётининг катта авлодига мансуб бошқа санъаткорлар билан ёнма-ён туради. Шу билан бирга Миртемир биз учун, қирғиз адиблари, қирғиз китобхонлари учун алоҳида ҳурмат-эътиборга сазовор бўлган ва қалбларимиздан алоҳида жой олган ижодкордир. Гап шундаки, Миртемир ўз замонаси тўғрисида жуда катта ва ажойиб фикрлар айта олган нозиктаъб, ўта самимий шоир эди. Ҳа, худди шундай эди! Шеърятга 20-йилларда қадам қўйган Миртемир то етмишинчи йиллар ўртаси, аниқроғи, умрининг охирига қадар ўз замонаси, Ўзбекистон ва унинг одамлари ҳақида тўлиб-тошиб, куйиб-ёниб ёзди, катта гаплар айтди. У, айниқса, келиб чиқиши, тарихи, тил хусусиятлари жиҳатидан қон-қардош бўлган қўшни халқларга катта эътибор билан қаради. Бу, албатта, табиий эди. Шунинг учун ҳам у бизнинг Қирғизистонда, Қорақалпоғистонда халқ меҳрини қозонди, атоқли шоир сифатида эъзозланди. Дарвоқе, «Қорақалпоқ дафтари», «Қирғиз дафтари» деб номланган шеърый туркумлари унинг ижодида энг сара, энг бақувват асарлардир, десам, янглишмасам керак, деб

ўйлайман. «Қорақалпоқ дафтари» ва «Қирғиз дафтари» деб номланган ана шу ҳар иккала туркум унинг ижодий меросида, унинг шеъриятида алоҳида ўрин тутади.

Ўйлайманки, ўзбек китобхонлари Миртемир ижодини менга қараганда чуқурроқ биладилар ва бу улкан шоирнинг номи уларнинг юрагига яна ҳам яқинроқдир. Мен фурсатдан фойдаланиб, шоирнинг эҳтимол ҳали ҳеч кимга маълум бўлмаган ва кўпчилик илғамаган фазилатлари хусусида тўхталмоқчиман. Гап шундаки, шоир қанчалик миллий бўлишидан қатъий назар, ўзининг худди ана шу миллий табиатига, ўз халқи, ўз атроф-муҳитига қанчалик содиқ бўлишидан қатъий назар, агар у чинакам катта шоир бўлса, ўз миллий қобили донрасини албатта ёриб чиқади; ўзига янги китобхонлар, янги дўстлар, янги мухлислар орттиради. Бироқ у бунга тасодифан ва осонликча эришмайди. У бунга бошқа республикалар, бошқа мамлакатлар китобхонлари қалбида гўзал ҳамда эзгу ҳис-туйғулар уйғота олиш воситаси — яна ўша сермашаққат ижод ёрдамида, катта, заҳматли меҳнати ёрдамида эришади. Миртемирнинг номи эсланиши биланоқ қирғиз адибларининг чеҳраси ёришиб, юзида самимий табассум пайдо бўлади. Ҳа, Миртемир бизга жонажон дўст, сирдош ога эди, камтарин, камсуқум, ажойиб ипсон эди; хусусан, мен уни ҳеч қачон унутмайман, негаки, у ана шу иззат-икромга арзирли иш қилган. У катта-кичик баҳоналар билан бизнинг юртимизда тез-тез бўлиб турар эди: съездларимизда, пленумларимизда, конференцияларимизда, хуллас, унинг эътиборига лойиқ кенгашларимизда иштирок этар, ҳамма ишларимизда фаол қатнашар эди. Уни ҳамма, у ҳам ҳаммани танир эди. У ўз кишимиз эди, унинг ташрифи самимият ва ҳарорат учқунларини алангалатиб юборар эди. Биз унинг сиймосида ўзбек адабиётини қадрлар эдик. Биз уни оқсоқол деб, ўзимизнинг оқсоқол, деб қадрлар эдик. У буни биларди, билар ва қадрлар, шунга яраша муомала қилар, шунга яраша эзгулик билан, меҳнат билан, ўз талантининг бир бўлаги, яъни, шеърияти билан жавоб беришга тиришар эди.

Мен ҳали, назаримда, Миртемир шаҳру қишлоқлари ёндош, чегарадош, халқлари азалдан қуда-қудагай бўлган Туркистон ўлкасининг улкан шоири, йирик интернационал шоир эканлигини намоён этган қорақалпоқ ва қирғиз дафтарларини эслатиб ўтган эдим. Гап шундаки,

тилларимиз яқинлиги — ўзбек тилининг қирғиз, қорақалпоқ, қозоқ тилларига яқинлиги бир жиҳатдан катта бойлигимиз, катта тарихий бисотимиз, улкан хазинамиздир. Миртемир ана шу бемисл тарихий бойлигимиздан маҳорат билан фойдалана олди — унинг шеърятини айни мана шу яқинлик моментини, халқларимизнинг этник яқинлиги ва тил яқинлигини ўз кўлам доираси ичига қамраб олди. Шунинг учун улуғ қирғиз эпоси «Манас»ни Миртемир, — ҳа, бошқа биров эмас, — худди шу Миртемир ўзбек тилига ағдарди. Уйлайманки, бу умуман манасшуносликда, хусусан, Миртемир шеърятини, унинг таржимонлик фаолиятида амалга оширилган жуда йирик, жуда қутлуғ ишлардан биридир. У бундай йирик ва мураккаб ишга қанчалик таъсирли, қанчалик жиддий, қанчалик теран муносабатда бўлганлигини мен ҳозир ҳаяжонсиз эслай олмайман. «Манас» эпосининг таржимасига қўл уришдан олдин у бизнинг республикамиз бўйлаб, худди шу «Манас» эпоси билан боғлиқ районлар бўйлаб жуда кўп кезди, бутун Иссиқкўлни айланиб чиқди, Чуй водийсидаги кўп жойларни бориб кўрди. Унинг Талас водийси бўйлаб қилган сафари менинг назаримда, айниқса узоқ ва айниқса самарали бўлди. Талас Манаснинг ватани, «Манас» эпосининг вужудга келиши тўғридан-тўғри шу Талас водийси, шу Талас тарихи билан боғлиқ. Агар янглишмасам, 1975 йили у бизнинг юртимизга охириги марта келган эди. Ушанда ҳам у яна Талас сафарига отланди, ўшанда унинг тоби йўқроқ, саломатлиги унча яхши эмаслиги сезилиб турар эди. Қон босимининг ошиб кетганидан, бош оғриғи азоблаётганидан нолиган эди. Шунга қарамасдан у баланд тоғлар водийси — Таласга борди, Гумбаз мақбарасини — Манаснинг қабрини тавоф этди. Ушанда у бизга: «Мен бутун Таласни кезиб чиқдим, Манасни зиёрат қилдим», деган эди. Бу, албатта, Миртемир меҳнатининг улкан ютуғи, тинимсиз изланиш ва интилишларининг далили эди.

Шуни мамнуният билан айтишим керакки, Миртемир қарийб бир миллион мисрадан иборат, катта-катта тўрт жилдли «Манас»нинг ярмидан кўпроғини таржима қилишга улгурди. Ўзбек тилида «Манас»нинг иккита катта китоби чоп этилди. Биз энди Миртемир таржимасида ўзбек «Манас»ини ўқиймиз. Мен уни ўқир эканман, ҳар сафар Миртемирнинг туркий тиллар бўйича нақа-

дар бой билимга эга эканлигини кўриб, ҳайратга тушаман. Унга, чамаси, фақат ўзбек тилигина эмас, қирғиз, қозоқ, қорақалпоқ, туркман тиллари ҳам яхши таниш эди, таъбир жоиз бўлса, унинг шеърий таомилига ошно ва ўнгай эди. Шунинг учун ҳам унинг ўзбек тилига қилган таржимаси «Манас»нинг буюк, гениал асл нусхасига мос, жуда колоритли чиққан. Дарвоқе, ана шулардан кейин Миртемирни хотиржам ва совуққонлик билан ёдга олиш мумкинми, ахир! Бу мени ҳар сафар ҳаяжонга солади, ҳар сафар у билан бўлган учрашувларимизни, унинг юртимизга қилган сафарларини, унинг улуғ, хайрли ишларини хотирлашга мажбур этади. Хусусан, мен у билан миллий тилларга оид, ҳозирги тиллар тараққиётига оид,— мен ўзбек ва қўшни халқлар тилларини назарда тутяпман,— бир неча бор суҳбат қуриш бахтига мушарраф бўлганман. Ушанда у, фақат бизнинг миллий тилларимиз тараққиёти билан боғлиқ муаммо ва перспективаларга доир катта билими ҳамда тушунчасини намойиш этибгина қолмай, нима қилса яхши бўлади, қандай йўл тутиш лозим, деган масалаларда ҳам салмоқли фикрларини баён этган эди. Мисол учун у, хусусан, ҳозирги шароитда, илмий-техник революция шарофати билан халқларимиз бир-бирларининг тил бойликларини ўзаро фаол ўзлаштиришлари учун қарийб кундалик алоқанинг кўпгина имкониятларига эга бўлган бир пайтимизда, Урта Осиёдаги туркий тилда сўзлашувчи халқлар орасида бирмунча яқин алоқа ўрнатиш, тилларнинг бир-биридан узилиб, ажралиб қолмаслиги, ўз-ўзича ривожланмаслиги кераклиги тўғрисидаги бирмунча кенг ғояларни қўллаб-қувватлади. Яъни, Миртемир бундан анча бурун, Урта Осиёнинг ёндош республикалари телевизион программаларини бир-бирига узатиш ғоясини илгари сурган эди. Айни пайтда мен ҳам буни қизгин қўллаб-қувватлаган эдим. Биз қўлимиздан келганча, бизнинг республикамизда яшаётган ўзбек ёки қирғиз Тошкент программасидан ва аксинча, Қозоғистон, Ўзбекистон ҳамда бошқа қўшни районлар аҳолиси бизнинг эшиттиришларимиздан баҳраманд бўлишини йўлга қўйиш учун ҳаракат қилган эдик.

Шуни айтишим керакки, Миртемирнинг жонажон дўстлари жуда кўп эди. Унинг мен билган ана шундай дўстларидан бири марҳум Мирзо Турсунзода у ҳақда жуда илиқ ва яхши гаплар айтган эди, яъни бу билан

мен, Миртемир форс адабиётини ҳам, табиийки, тожик адабиётини ҳам яхши билганлигини таъкидламоқчиман. Бу эса унинг шеърятини, «Манас»га ўхшаш қадимги ва ўрта асрга оид бошқа асарларни таржима қилишда унинг луғат фондиди бойитди.

Пировардида шуни айтмоқчиманки, Миртемирни Ўзбекистонда қандай севсалар, ҳурмат қилсалар, қадрласалар, бизда, Қирғизистонда ҳам шеърят мухлислари ва, умуман, «Манас»ни миллий-тарихий бойлигимиз сифатида, ақлий эпик ижоднинг чўққиси сифатида севиб, эъзозлаб, қадрлайдиган, уни республикамизга қўшни бошқа вилоятлардаги одамлар ҳам иложи борича кўпроқ ўқишини ўйлаган ҳар бир киши,— у ким бўлишидан қатъий назар,— Миртемирни ёдга олмаслиги мумкин эмас, уни миннатдорчилик билан эсламаслиги мумкин эмас, бинобарин, биз зўр эътибор билан ўрганётган ва ўрганишимиз лозим бўлган жуда қадимий анъаналарга, бой анъаналарга эга бўлган ўзбек халқи адабиётини, маданиятини эҳтиром билан ёдга олмаслиги мумкин эмас ва мен ўйлайманки, биз ҳам ўз навбатида, ўзбек адабиёти ҳамда маданияти бойликларини ўз ижодий системамизга қўшиш учун ҳаракат қилишимиз керак, албатта шундай қиламиз.

МЕНИНГ ДОРИЛФУНУНИМ

Лев Николаевич Толстой замонлар ардоқлаган улуф қалам соҳиби. У дунёнинг барча реалистик адабиётларида ҳамма вақт ҳозир у нозир, ҳамма ерда Толстой ижод маҳоратининг нафаси мавжуд. Назаримда, унинг ўзи бир ҳаёт, катта ҳаёт! Асарларини ўқиётганимизда санъат билан ҳаёт ўртасидаги тафовутни фарқ қилолмай қоламиз. Унинг ижодида вақт ўтиши билан ўнгиб кетадиган бўёқлар йўқ. Бадий ҳаққоният фикру зикримизни қамраб олади, бу ҳаққоният қанчалик аччиқ бўлмасин, ўзга нарсани ҳис қилмаймиз.

Толстой ҳар қандай воқеа ё ҳодисага қалам ураве-радиган воқеанавис эмас, у инсон қалбидаги энг мураккаб туйғуларни таҳлил қилади. Шунинг учун ҳам қаҳрамонлари изланувчан, дилга яқин, бутун борлиғи билан ҳаракатдаги, барҳаёт инсонлар. Толстой ижодида инсон қалбининг бутун зиддиятлари акс этган. У инсондан инсонийликни қидиради.

Лев Николаевич ҳаётни севган, уни ипидан-игнаси-гача яхши билган, синчков санъаткор эди. Ҳаёт ҳар қанча гўзал ё хунук, ҳар қанча қувончли ё қайғули бўлмасин, у Толстой учун ягона ижод манбаидир. Улуф санъаткор тушунчасидаги ҳаёт — бир киши ё бир жамиятнинг тор, ҳавоси бўғиқ муҳити эмас. Унинг ақидасича, инсоният сунъий чегараларни тан олмайдиган эркин, чексиз хилқат. У бир шахсга, айрим бир одамга бахт излар экан, бутун одамзодни, жамиятни назарда тутди. Ҳамма одам бахтли, озод бўлсин, дейди. У ана шундай буюк эркинлик ҳомийси!

Толстой тасвирлаган ҳаёт — бир уммон. Унинг чега-раси, чуқурлиги бир қарашдаёқ кўзга илинмайди. Ундан жавоҳир қидиринг — истаганингизча топасиз. Улуғ адиб сизга гоҳо сеҳргар бўлиб кўринади. Бундай одамни даврнинг фарзанди эмас, отаси, мураббийси деб аташ ўринлироқ бўлади.

Буни тақдир дейсизми ё омад — ҳар икки ҳолатда ҳам мен чекимга тушган катта шарафдан, шубҳасиз, хурсандман. Ҳа-да, Улуғ Инқилобимиз тонги ёришган кунларда мен қишлоқда чанг тўзғитиб юрган бир ялангоёқ бола эдим. Лекин ҳозирги кундан қарийб ярим аср илгари, яъни 30-йиллар бошида Ўзбекистон Давлат нашриёти менга Лев Николаевич Толстойнинг шоҳ асарларидан бири — «Тирилиш» романини таржимага берганига нима дейсиз? Бу тақдир ё тасодифми? Ё бўл-маса тақдирнинг менга буюк илтифоти? Бир маҳаллар ўшда, бир малла бола қўлида Лев Толстойнинг «Уч айиқ» эртагини кўриб сеҳрланган бир қишлоқ боласи билан ўттизинчи йиллардаги «Тирилиш» таржимони ўртасида қандай боғланиш, қандай сир бўлиши мумкин? Аслида бирон сирга ўрин борми ўртада? Буюк рус мутафаккирининг бир қишлоқ боласи камолида, унинг ёзувчи сифатидаги шаклланишида таъсири бўлганми-кан? Бўлган, шубҳасиз, бўлган. Бўлганда ҳам жуда катта мактаблик, ҳатто дорилфунунлик даражасида бўлган.

Келинг, «Тирилиш» романини қандай таржимага олганимни-ю, таржима устида қандай қийналганлигимни бир неча сўзда айтиб ўтай.

Мен Толстойнинг бу ажойиб психологик романини 1928 йилда озарбайжон тилида ўқиб эдим. Менда бу китоб жуда катта таассурот қолдирган эди. Катюшанинг аянчли тақдири, Нехлюдовнинг руҳий кечинмалари тинчимни олиб, кўз ўнгимдан кетмас, қўлимдан китобни туширмас эди. Мен уни қайта-қайта ўқир, ҳар ўқиганимда янги маъно, янги дунё очилур эди кўз ўнгимда. Ўқиган сарим юрагимда бир армон кучайиб борарди. Қани энди менинг ўзбегим ҳам шу китобни ўқиса, китоб саҳифаларида яшириниб ётган катта ҳаёт, катта ҳаяжон уларнинг ҳам қалбларига кўчса, дер эдим.

Нимаям бўлди-ю, бир куни мени нашриётга чақириб қолишди. Бордим. Адабиёт бўлимининг мудирини иссиқ-қина кўришиб, деди:

— Бу ерда ўртоқлар билан ўйланиб, Лев Толстойнинг «Тирилиш» романини сизга таржима қилдирмоқчи бўлдик. Нима дейсиз?

Эвоҳ, неча вақтдан бери юрагингизни мижғилаб келган орзуингиз ушаламан деб турса-ю, сиз кулишдан, қувонишдан бўлак, бирон нарса қила оласизми? Йўқ. Ишонмасангиз, буни орзуси ушалганлардан сўранг. Мен бечора шошиб қолдим. Бир нима дейишни ҳам, бир нима қилишни ҳам билмас эдим. Фақат калла ишораси билан розилик билдирдим.

Таржимани қандай қийинчиликлар билан қилганимни айтиб ўтирмайман. Таржима бўлди, китоб босилиб ҳам чиқди. Лекин ҳаммадан кўпроқ ўзим қонмадим бу ишимдан. Ҳақ гапни айтиш керак, таржима ўша пайт савиясида анча заиф эди. Ёу ишим юрагимда оғир дард бўлиб қолди. Ҳар қандай бемор дардига шифо излаганидек, мен ҳам бу дардимга даво излар, уни тузатиш пайтини кўзлар эдим. Ана шундай пайт келди. 1940 йилда «Тирилиш»ни иккинчи марта, бу сафар анча баланд савияда яхшилаб таржима қилдим. Бу таржимамдан ўзим ҳам хурсанд эдим. Буниси ўзимнинг таржимонлик савиямга ҳам бир имтиҳон эди. Имтиҳондан яхши ўтдим. Бу орада рус тилини ҳам, ўз она тилимни ҳам қониқарли даражада билиб олган, таржимани ҳам ноппа-нозин қиладиган бўлиб қолган эдим. Лекин минг афсус, гитлерчилар Германияси Ватанимизга хиёнаткорона бостириб кирди-ю, кўп савобли ишларимиз қаторида «Тирилиш»нинг иккинчи нашрига ҳам йўл тақатақ тўсilib қолди.

Таржимачиликнинг ўйдим-чуқур йўлларида кўп ўтганим учунми, мен таржимон зиммасидаги бурчни икки олам юки деб тушунаман. Аввало, таржимондан ҳам муаллиф савиясида тажриба, маҳорат, фасоҳат талаб қилганимиз ҳолда, таржимонга берилган ҳуқуқ муаллиф ҳуқуқи олдида жуда-жуда чегараланган, занжирга тортилган ҳуқуқ бўлиб кўринади кўзимга. Оригинал муаллифи асар услубини ҳам, композициясини ҳам, қаҳрамонларнинг характери ва феъл-атворини ҳам ўз билгича, яъни асар кўтарганича ёзаверади. Бу маънода у эркин қуш, истаган тарафига учади. Бадий асарлар таржимонида эса ўз майлича биронта вергул қўйишга ҳам ҳақ йўқ. У жиловда. Жилов муаллиф қўлида. Муаллиф қаёққа бурса, ўша ёққа юришга, ўшанинг айтгани-

ни қилишга мажбур. Таржимонга муаллифнинг далиллари ёқадими-йўқми, таъбир ва иборалари жонзми-йўқми, бари бир, у ҳуқуқсиз, овозсиз, гунг — бир нарсани ўзгартиролмайди. Қозонда нима бўлса, шуни сузади. Мен ёмон асар таржимасининг азоби қанчалар эзишини бошимдан ўтказганман.

Толстой асарлари бошқача, ўзига хос бўлгани учунми, буларнинг таржимон олдида туғдирган қийинчиликлари ҳам бошқача, ўзига хос. Баъзан шундай жумлаларга дуч келасизки, оригиналини жуда яхши тушунасиз — сўзлар бошдан-оёқ таниш, маъно, мақсад — аён, таржима қилганингизда топган эвазларингиз ҳам — ўрнида, мақбул. Лекин оригинални ўқисангиз бошқа бир дунё-ю, таржима бошқа дунё. Бунда нимадир етмайди, нимадир хира, нимадир ҳидсиз. Ахир, ўша «нима» нима? Таржимангизни ўқийсиз — қонмайсиз, юрагингиз гаш. Ана энди ўша «нима»ни қидириб кетасиз. Жумлани Толстойчасига жаранглатадиган мақбул сўзни, муаттар бўйни, чиройли рангни, қулоқларни олқайдиган яйроқи нафасни қидирасиз. Бир кун қидирасиз, бир неча кун қидирасиз, то топгунингизча қидирасиз.

Лев Николаевич Толстой асарларини таржима қилишдаги қийинчиликлардан бири шу бўлса, яна бири бутун-бутун саҳифалардан тошиб чиққан узун жумлалар таржимасидир. Булар вергуллар, ярим вергуллар, қўшнуқталар, «ва»лар, «ёки»лар», «қайсики»лар, ҳоказо ва ҳоказолар билан қўл ушлашиб, чўзилиб кетган мураккаб жумлалардир. Бу ўзига хос, Толстойча жумлаларни қандай ағдарасиз? Бўлиб-бўлибми? Унда Толстой услуби, Толстой забардастлиги қаерда қолади? Агар ўзига хос бўйи, ранги, фалсафий жозибаси билан ром қилиб турган забардаст жумлалар майдалаб ташланса, Толстойнинг ўзи ҳам майдаланиб кетмасмикин? Хўш, ана шундай қулочкаш жумлалар тароватига, нафосатига путур етказмай таржима қилиш осонми? Йўқ, осон эмас! Баъзан одам боласининг қўлидан келмайдиган даражада қийин туюлади кишига. Йўқ, бундай алпомиш жумлалар таржимасида манман деган таржимон ҳам дод деб юборади. Ҳа, ишонаверинг, дод деб юборади. Мана энди айтинг: асарлар таржимони, ҳалол, соф виждон таржимон чекедаги мушкулот оригинал асар яратувчи-

ларникидан осон эканми? Йўқ, менга қолса оғир, неча баравар оғир дердим...

Лев Николаевич Толстой асарларининг қиммати беқиёс: улар ўз бошига бир санъат, катта тарих обидаеи. Бу камёб обидаларнинг ҳар бири сеҳргар меъмор қўли ва қалби билан тарашланган. Уларнинг таржимонларидан лозими — ана шу сеҳрли обидани қўлдан тушириб синдириб қўймасликдир. Синдириш у ёқда турсин, бирон срига заҳм етказишнинг ўзи ҳам катта гуноҳ. Шу маънода таржимон ҳам ўз йўлида меъмор. У ясайдиган обида ҳам полизларда чумчуқларни қўрқитиш учун хашак-хушак, латта-путтадан қилиб, қўлига таёқ ушлатиб қўйилган қўриқчига ўхшаб қолмасдан, муаллиф яратган ҳайкал сингари жонли, жозибали, ифодали бўлиши керак. Баъзи таржималар кўринишда чиройлидек. Қоғоз гул ҳам кўринишда чиройли-да. Лекин бунда табиий жозоба, табиий тароват, табиий оҳанрабо йўқ. У муаттар бўйи йўқлиги, ранглари табиий эмаслиги сабабли тирик гулга ўхшаб кўзларни олқамайди, ҳаёт завқи бермайди, яшашга чорламайди. Сурат бору, сийрат йўқ. Тан бору, жон йўқ. Бадий асарда, жумладан, таржимада ана шу фожиадан сақланиш керак.

Мен агар таржимадами, оригиналдами бирон нарсага эришган бўлсам,— буни таржимон тақдиридаги оғир заҳмат неъматидеб биламан. Қийинчилик билан топилган ноннинг мазаси оғизда қолади. Менинг бадий ижод соҳасидаги фаолиятим гарчи 1927 йилда Ўзбекистон Давлат нашриёти томонидан чоп этилган «Саккизинчи март — хотин-қизлар озодлиги» номли саҳна асарим билан бошланган бўлса ҳамки, қаламимни тарашлаган омил бадий таржима, айниқса, улуғ Толстой асарлари таржимаси устида кўп терга пишиб қилган меҳнатим бўлди. Мен бу олижаноб меҳнатдан беҳад хурсандман, фахрланаман.

Узоқ йиллик тажрибамга суяниб бир нима дейдиган бўлсам, бадий таржиманинг ёзувчи учун жуда катта мактаб эканини таъкидлайман. Қимки шу мактабда ўқибди, таълим олибди, ўрганибди, у бадий ижодда ҳеч қачон оқсамайди. Таржимага кўр-кўрона сурат туширувчи, гула кўтарувчи бўлиб эмас, том маъносида тадқиқотчи, изловчи, ўрганувчи нияти билан киришган одам жуда кўп нарсаларга эришиши мумкин. Мен бунга «Анна Каренина» романини таржима қилиш жараёнида

ишондим. Бутун таржима давомида «Нима учун?», «Қандай қилиб?» дейилган саволлар оғзимдан тушмади. Хайратомуз жумлалар эсимни олганда, «Қандай қилиб ёзди-я?!» деб ҳаяжонга тушсам, бир қарашда эришдек туюладиган жумлаларда «Нима учун?» деб сўрар ва ҳар иккисида ҳам Толстой ҳақлиги билан мени қойил қолдирар эди.

Мен улуғ устоднинг дунёдаги минг-минглаб бахтли таржимонлари сафида эканимдан беҳад фахрланаман.

ТУЮҚНИНГ ҚУЮҚ МАЪНОСИ

Туюқ — қадимги ўзбек адабиётининг, шунингдек, бошқа туркий адабиётларнинг ўзига хос жанридир¹. Тузилишига кўра туюқ рубойга ўхшаб кетади. Рубой каби у ҳам икки байтдан ташкил топади, аба (баъзан абвб) тарзида қофияланади (фақат рубой ҳажазнинг 24 шохобчасида ёзилса, туюқ рамалнинг ўн бир ҳижоли биргина баҳрида битилади). Бу жанрларнинг ўзаро фарқи, асосан, уларнинг қофияларида: туюқ қофияси албатта талаффуз ва имлода ўхшаш, маънолари бошқа-бошқа сўзлардан иборат бўлиши керак. Бинобарин, туюқ рубойнинг ўзига хос, шаклан такомиллашган турдир.

Алишер Навоий ўзининг шеършуносликка оид «Мезонул-авзон» рисоласида ўзбек классик лирикасининг тузилиши ва вазнига кўра фарқланадиган хиллари (жанрлари) ҳақида гапириб, шундай ёзади: «Яна турк улуси, батахсис, чигатой халқи аро шойиъ авзондуким, алар сурудларин ул вазн биля ясаб, мажолисда айтурлар. Бириси «туюғ» дурким, икки байтқа муқаррардур ва саъй қилурларким, тажнис² айтилгай ва ул вазн рамали мусаддаси мақсурдур»³.

¹ Қаранг: П. М. Мелиоранский. Отрывки из «Дивана» Ахмеда Бурханеддина Сивасского. Сб. «Восточные заметки», СПб., 1895, с. 131—152.

² Тажнис (арабча) — ўхшаш, ҳамжинс; сўз ўйини.

³ Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш томлик, ўн гўртинчи том, Тошкент, 1967, 179-бет. Яна қаранг: Алишер Навоий. Муҳокаматул-луғатайн, ўша китоб, 113-бет; А. Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, Т., I, СПб, 1968: с. 411; А. К. Боровков. «Бадаи ал-луғат». Словарь Тали Имани Гератского к сочинениям Алишера Навои. М., 1961, с. 170, факсимиле, л. 52-а.

«Туюқ» сўзининг этимологияси тўғрисида ҳозирча тайинли гап айтиш қийин. Бу калима балки «ҳис қилмоқ», «сезмоқ», «тушунмоқ», «билмоқ», «англай билмоқ» маъноларида қўллашувчи умумтуркий феъл ўзаги — «туй» («дуй») дан келиб чиққандир. Агар шундай бўлса, «туюқ» феълдан ясалган сифатдир ва у мазмунига кўра «ҳис қилинган», «сезилган», «тушунилган», «англай билинган» каби сифатдошларга яқин туради) чоғиштиринг: (бузмоқ—бузуқ, жесмоқ—жесик ва ҳоказо кабилар). В. В. Радловнинг «Туркий лаҳжалар луғатини тузиш тажрибаси»да (III 1436) айтилишича, бу сўз сибирлик туркий халқлар тилида «ҳамма томондан муҳофаза қилинган», «ўраб олинган», «яширин» маъноларини ифодалайди, телеутларда эса *туйук соз* ибораси бор ва у «маъноси тўғридан-тўғри баён этилмаган, лекин ўша маънога ишора қилинган сўз»ни билдиради. «Туюқ» калимаси, балки ҳозирги замон ўзбек тилидаги *туймоқ* феълининг «ўйлаб топмоқ», «фаҳмлаб олмоқ» маънолари билан боғлиқдир. Унда бу сўзнинг маъносини «ўйлаб топишга мўлжалланган», «фаҳмига етишни талаб қиладиган» деб шарҳлашга тўғри келади. Бу сўзнинг этимология ҳақиқатга яқинроқдир ҳамда у В. В. Радлов таъкидлаган телеут тилидаги маънога мос тушади.

Ўзбек классик адабиётида Темурнинг неваралари — Абу Бакр Мирзо ва Искандар Шерозий қаламига мансуб туюқлар борлиги маълум, шунингдек, Лутфий, Навоий, Бобир ва бошқа шоирлар туюқнинг ажойиб намуналарини яратдилар.

Яқин-яқинларгача туюқлар таржимасига ҳеч ким қўл урмаган эди. Туюқни таржима қилиш, ўзига хос техник қийинчиликларни бартараф этиш керак бўладиган мураккаб шеърини вазифа сифатида мени қизиқтириб қолди. Бу масала, маълум даражада, менинг илм жабҳасидаги асосий интилишларим — туркий тиллар грамматикаси қоидалари, бу тиллардаги ўзига хос лисоний ҳодисаларнинг тафсири (интерпретацияси) муаммолари билан ҳам ўзаро алоқадордир.

1963 йилнинг февраль-апрель ойлари мобайнида Алишер Навоийнинг «Рубоий ва туюқлар»¹ китобида

¹ Алишер Навоий. Рубоий ва туюқлар. Тошкент, 1944.

босилган 11 туюғини русчага ўғирдим. (А. Н. Самойлович Навоий туюқлари сонини 16 та деб кўрсатади¹, шоир лирикасининг сўнгги наشريга унинг 13 та туюғи киритилган²). Туюқни таржима қилиш принциплари хусусида мен 1963 йилнинг 8 майида Ленинград Давлат Университетининг Шарқ факультетидаги турк филологияси кафедраси йиғилишида ахборот берган эдим. Амалга оширилган таржималар шоирнинг янги тўпламига³ киритилди, шунингдек, «Звезда Востока» журналининг 1965 йил 8-сонида Ш. Шомуҳаммедовнинг сўзбошиси билан босилди. Юқорида айтилган ахборот айрим тўлдиришлар билан 1966 йил февралда Тошкентда Навоийга бағишлаб ўтказилган анъанавий илмий конференция қатнашчилари эътиборига ҳавола қилинди. Ушбу мақола ўша маърузаларнинг бевосита давоми бўлиб, бунда кейинги—Лутфий⁴ ҳамда Шоислом Шомуҳаммедовнинг⁵ туюқларини таржима қилиш борасидаги — тажрибалар ҳам ҳисобга олинди.

Туюқни таржима қилиш бирмунча қийин масала. Бу хил асарларни ўгириш учун таржимон шаклан мураккаб шеърый жанрларни ўзга тилда қайта яратишнинг назарий асосларидан бохабар бўлмоғи даркор. Совет таржима назарияси қўлга киритган ютуқлар, жумладан, таржима қилиш мумкинлиги ҳақидаги масаланинг ишланиши бунга тўла имкон яратади. Таржима қилиш мумкинлиги масаласи эса совет таржима назариясида ижобий ҳал этилган⁶. Таржима қилиш мумкинлиги ҳақидаги назарияни таржима матнини шакл ва мазмуннинг диалектик бирлигида тушуниш тўғрисидаги марксча-ленинча методология ҳам тўла тасдиқлайди.

Ҳар қандай асар ўз-ўзича, алоҳида-алоҳида эмас, балки умумий бутунлик системасида муҳим аҳамият касб этадиган конкрет элементлардан таркиб топади. Шу бонс таржимада муайян бутунлик доирасида бир

¹ А. Н. Самойлович. Четверостишия — туйуғи Наваи. Мусульманский мир. Вып. 1, Пг. 1917, стр. 3—15.

² Алишер Навоий. Асарлар. Ун беш томлик, учинчи том, Тошкент, 1965, 413—414-бетлар.

³ Наваи. Стихотворения и поэмы. Библиотека поэта, Малая серия, М.—Л., 1965, стр. 229—236.

⁴ Қаранг: «Звезда Востока», 1967, № 8, стр. 103.

⁵ Қаранг: «Правда Востока», 1966, 17 августа.

⁶ Қаранг: А. В. Федоров. Введение в теорию перевода. М., 1958, стр. 125—134.

унсурни иккинчиси билан алмаштириш ёки бир бадий восита ҳисобига бошқасидан фойдаланиш мумкин. Таржимада *аниқлик* асарда кўр-кўрона нусха кўчириш ёки узвий қисмларни шаклан қайта тиклаш эмас, балки маълум бутунликни акс эттириш нуқтан назаридангина аҳамиятлидир. Бир бадий мажмуани (асарни) иккинчи тилга тўла кўчириш эса, ҳам мазмунни, ҳам муайян услубий ёки функционал вазифани уддалайдиган шаклий унсурларни биргаликда акс эттиришни тақозо қилади. Шуниси борки, бутуннинг мазмуни ҳамма вақт ҳам унинг қисмлари мазмунидан иборат бўлавермайди. Шунинг учун ҳам таржимон таржимани асл нусхага максимал даражада яқинлаштириш йўлида бутуннинг турли элементларини сақлаб қолишигина эмас, ҳатто улардан бир нечасини «қурбон» қилишни ҳам билиши керак. Албатта, бунда бутуннинг тўғри ифодаланиши билан айрим бўлақларини қайта яратиш ўртасидаги муайян мувозанатни бузиб қўймаслик лозим.

Табийки, бадий матндаги ўзининг тўғри маъноси билан бирга тилнинг миллий ўзига хослиги натижасида қўшимча вазифа юкланадиган унсурларни (сўз ўйинлари, идиомалар) қайта яратиш ҳам қатор ноқулайликлар туғдиради. Бироқ, таржимачилик тажрибаси шунини кўрсатадики, юқорида айтганимиз — бутуннинг муайян бирлигини тиклашда асарнинг таржима қилиб бўлмайдигандай туюладиган ва авваллари «таржима қилинмайдиган сўз ўйинлари» деб ҳисобланган қисмларини ҳам қайта яратиш мумкин¹.

Шундай қилиб, агар туюқ таржимасида сўзни сўз билан ўгиришга ёпишиб олмасдан, унга маълум мазмун ўзига хос тарзда ифодаланган бир бутун асар сифатида қаралса, бу хил шеър намунасини ҳам бемалол таржима қилиш ва ҳатто мазкур мазмунни баён этиш учун асл нусхадагига ўхшаш шаклий восита ҳам топиш мумкин. Бундай восита эса туюқда — қофиядир. Туюқ қофиялари тажнис санъатига асосланади, яъни оҳангдошлик бунда соф (тўлиқ) ёки мураккаб (составли) омонимлардан ташкил топади. Биринчи тур қофиялар — соф омонимлар рус тилида у қадар кўп эмас («коса» сўзининг уч маъносини қиёсланг: I соч ўрими, кокил;

¹ Қаранг: А. В. Федоров. О художественном переводе, Л., 1941, стр. 231—233. Шу жойда матннинг «таржима қилиб бўлмайдиган» қисмларига оид мисоллар келтирилган.

2. чалғи; 3. дарёнинг қумлоқ ери). Шунинг учун кўпроқ мураккаб омонимлардан сўз ўйини чиқаришга тўғри келади. Бу хил сўзларни қўллаш туюқ таржимасида ўзбекчадаги товушлар уйғунлигини кўчиришга хизмат қила олади.

Хўш, тажнисли қофиялар рус назмида қандай ўрин тутади? Бундай қофиялар XIX асрда ҳажвий мақсадлардагина¹ ишлатилар ва кўпинча оғзаки талаффуз ўхшашлигига асосланар эди. А. С. Грибоедов қўллаган айрим қофиялар бунга мисол бўлади: *на ночь — Алексей Степаноч, на дом — с докладом, сечь-то — нечто, забавы — куда вы, коно мы — знакомы* ва ҳоказо². А. К. Толстой ўзининг юмористик шеърларида бу хил сўз ўйинларидан кенг фойдаланган. Ўтган асрнинг ҳажвчи шоири Д. Д. Минаев (1835—1889) ижодида ҳам тажнисли қофиялар кўзга ташланади:

Область рифм — моя стихия,
И легко пишу стихи я;
Без раздумья, без строчки
Я бегу к строке от строчки,
Даже к финским скалам бурным
Обращаюсь с каламбуром.

Машҳур «Курдюкова хонимнинг чет элдаги довруги ва насиҳатлари» («Сенсации и замечания госпожи Курдюковой за границу, дан л'этранже») асарини ёзган И. П. Мятлев (1796—1844)нинг ҳам икки тилдаги сўзлар асосида ҳажвий тажнислар қўллаганлиги маълум.

Рус шеърятининг кейинги тараққиёти мураккаб ва омонимик қофияларнинг тобора кўпроқ қўлланила борганини кўрсатади. Бу адабиётнинг демократлашиши ва рус шеър техникаси қофия имкониятларининг кенгая бориши томон ривожланганлигидан далолат беради. Тажнислар символистлар, айниқса, қофия борасида махсус изланишлар олиб борган А. Белий, В. Хлебников кабилар ижодида кенг истифода этилди. Масалан, В. Хлебниковда шундай мисраларни ўқиймиз:

¹ Қаранг: В. Е. Холшевников. Основы стихотворения. Русское стихосложение, Л., 1962, стр. 130.

² Қаранг: Б. В. Томашевский. Стих и язык. Филологические очерки. М.—Л., 1956, стр. 177.

Род человеческий, игрою легкою дурачась, ты,
В себе самом меняя виды,
Зимы холодной смоешь начисто
Пустые краски и обиды...¹
Умоляю и молю так
Волебство ночной поры,
Мышек ласковых малюток,
Рощи вечные миры...²

Брюсов шеъряттида ҳам бу сўз ўйинининг ажойиб намуналари кўзга ташланади:

Ты белых лебедей кормила,
Откинув тяжесть черных кос...
Я рядом плыл; сошлись кормила;
Закатный луч был странно кос.
...Вдруг лебедей метнулась пара...
Не знаю, чья была вина...
Закат замлел за дымкой пара,
Алея, как поток вина...

Мураккаб омонимлардан тузилган қофиялар В. Маяковский бисотида сезиларли ўрин тутади: *каждый день я — учрежденья, сорта — изорта* ва бошқалар. Ёки унинг қўйидаги мисраларига эътибор қилинг:

*Лет до ста расти
Нам без старости,
Год от года расти
Нашей бодрости,
Славьте, молот и стих,
Землю молодости.*

Рус шеъряттида шаклдош сўзларни кўпроқ қофияга олиш тажнисларнинг ноодатийлик хусусиятини йўқота ва комизмини камайтира борди. Умуман олганда, қофияда мураккаб омонимлар ишлатиш учун рус тили ғоят катта қулайликларга эга. Бунда қутилмаган ажойиб бирикмалар пайдо бўлиши мумкин. Масалан:

¹ В. Хлебников. Стихотворения и поэмы. «Библиотека поэта». Малая серия, Изд. третье. Л., 1960, стр. 256.

² Уша китоб, 270-бет.

Твоя душа на небо возлетела,
Я безутешно плачу возле тела...
Хотел сравниться с соловьями,
А распевал лишь соло в яме.

Я. Козловскийнинг болаларга атаб ёзган ҳазил шеърларида амалга оширилган бир тажриба эса ниҳоятда қизиқарли¹. Мураккаб қофиялар Алишер Навоий асарларининг Л. Пеньковский (На стол взглянув верху раздвоен он: Вторую ногу спрятал в хвое он...— «Фарҳод ва Ширин») ва бошқаларнинг. (Он в бархате едва ли не лежал, Он ядрышком в миндалине лежал.— «Лайли ва Мажнун») таржималарида кўп истифода этилган эди.

Туюқ таржимасида ҳам айни шу хил — тажнисли қофиялар топиш керак. Бироқ, бунда таржимоннинг ва-зифаси янада мураккаблашади — энди шаклдош сўзлар жуфтлигинигина эмас, **учлмгини** излашга тўғри келади.

Туюқларни таржима қилиш борасидаги изланишларим асосида тубандаги ижодий принципларни баён қилиш жоиздир:

— таржимада туюқнинг мазмунигина эмас, шаклини ҳам бемалол қайта яратиш мумкин;

— русча таржималардаги қофиялар ҳам асл нусхадагидай — ё соф, ё мураккаб омонимлар асосида яратилиши керак, лекин қофиядаги комизмнинг меъёри ўзбекчадаги даражада ва асосан, нозик шеърини қочириқ тарзида бўлмоғи лозим;

— таржимада туюқ мисраларидаги бўғинлар сонининг аслиятдагидан кўра кўпроқ бўлиш эҳтимоли бор, чунки биринчидан, сўзларнинг ўртача узунлиги рус тилида ўзбекчадагига қараганда чўзиқроқ, иккинчидан, таржимада оҳангдош сўзлар мисрада оригиналдагидан кўра ошиқроқ жойни ишғол қилиши мумкин;

— табиийки, туюқнавис фақат маълум мазмунни ифодалашнигина ўйламасдан, шу билан бирга, бу хил шеърнинг **анъанавий шартини** бажариш устида ҳам бош қотиради, бинобарин, туюқ таржимасида ҳам аввал жанр «**андоза**»сига тушадиган қофиялар топиш ва шун-

¹ Яков Козловский. О словах разнообразных — одинаковых, но разных. Изд. «Детская литература», М., 1965. Яна: Яков Козловский. Созвездие близнецов, М., 1974.

дан сўнггина мазмунни ифодалаш пайдан бўлишга тўғри келди.

Шубҳасиз масала анчагина мураккаб. Аммо бу қийинчиликни бўрттириб юбормаслик керак. Ҳар қандай ижодий вазифани удалаш мазмун ва шаклнинг ажралмас бирлигида кечади. Мазмун ўзига хос шаклни, шакл, ўз навбатида, муайян мазмунни тақозо қилади. Шоир биринчи мисрани қоғозга туширдими, кейин ҳам худди шундай қофияли сатрлар ёзишга мажбур. Бордию шеърнинг вазними, қофиясими унга ёқмагудек бўлса, ўзгартиришни илк мисрадан бошлаш керак бўлади. Бастакор ўзига ёққан оҳангни танлаб, куй ярата бошлагандан кейин шу оҳангга мувофиқ пардаларга бўйсунди, дастлаб кўнгилда туғилган ниятини эса бевосита мазкур оҳанг қонун-қоидаларига мослаштира боради.

Туюқ қофиясининг албатта тажнисли бўлиши, шубҳасиз, таржимон «эрки»ни бир қадар чеклаб қўяди. Бироқ бу ерда миқдор ўзгариши юз беради, холос. Ижод жараёнининг сифат жиҳати эса ўзгармайди. Туюқ таржимасида учинчи мисра (қофия **ааба** тарзида бўлса) вазиятни маълум даражада «юмшатади», бу сатрда қофияланган мисралардаги «қурбон»ларнинг ҳиссасини чиқариб олиш мумкин.

Туюқ таржимаси учун тўртинчи рукндан кейин туроққа ажраладиган 15 (агар қофия муаннасий — женски бўлса) ва 14 (агар қофия музаккарий — мужской бўлса) ҳижоли, етти рукли ямб вазни лозим топилди.

Классик ва ҳозирги шоирларимизнинг туюқларини таржима қилиш бўйича тўпланган дастлабки тажрибалар, асосан, ана шулардан иборат.

ҚАРДОШЛИК КАЛОМИ

(Латвиядан мактуб)

Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида чоп этилган новеллалар мажмуасидан иборат «Олов ҳалқа» аталмиш китобимни қувона-қувона қўлга олдим¹. Бу мен учун кутилмаган бир суюнчи бўлди. Мазкур китоб «Пиреней ортида» деган илк берилган ном остида бир қанча иттифоқдош республикаларда ва хорижда ҳам босилиб чиққанди. Айниқса, шу нарсдан мамнунманки, бу китоб орқали ўзбек ўқувчилари ўз она тилида менинг асарларим билан илк дафъа танишиш имкониятига эга бўлиб турибдилар.

Бир қанча ўзбек адиблари билан узоқ йиллик биродарлик алоқаларим бор. Олдинги вақтларда адабиёт соҳаси билан боғлиқ ўлароқ содир бўлмиш йирик тадбир ва маъракаларда қатнашиш баҳонасида Тошкентга бир неча марта йўлим тушган.

Серқуёш Ўзбекистон ҳақидаги ғоятда дилбар хотираларим қалбимда яна шундай муносабатлар билан жонланадики, инчунин, менинг кўпчилик ватандошларим сизнинг меҳрибон, меҳнатсевар халқингиз номини ҳануз ниҳоятда самимий миннатдорчилик каломи билан тилга оладилар, ўзбеклар уларни Улуғ Ватан урушининг оғир йилларида дўстона бағрини очиб қабул қилганлари, бошпана ва иш берганларини эслайдилар. Жангу жадал йилларида Тошкентда Латвия Компартияси Марказий Комитети ва Латвия ССР Министрлар

¹ Жан Грива. Олов ҳалқа. Шоир Усмонхўжаев таржимаси. Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент — 1978.

Советининг Урта Осие буйича вакили (А. Ф. Деглав) жойлашган бўлиб, у маҳаллий органлардаги ўзбекларнинг кўмаги билан эвакуация қилинган лотиш аҳолисидан хизмат жабҳасида кўпроқ фойда етказишга муяссар бўлган эди. Менинг рафиқам Айна Фолмане Ўзбекистонни ўзининг иккинчи Ватани деб билади. Қизлик даврида у Тошкент қишлоқ хўжалигини механизациялаш мактабини битириб, бир гуруҳ лотиш тракторчилари ва комбайн ҳайдовчилари қаторида, бир неча йиллар мобайнида трактор миниб, комбайн юргизиб, колхоз далаларида (Янгийўл районининг «Пахта» колхози ва бошқа қишлоқларида) ҳосилни экиш ҳамда йиғиштириб олишда тер тўкиб меҳнат қилган, шу тариқа узоқ ўлкаларда, жанг майдони ортида аҳолига ва фронтдаги жонбозларга кўмаклашган.

Асаримни чоп этганингиз учун чин қалбимдан қуллуқ сизларга. Китоб безакдор қилиб босилибди, бунинг учун рассомга ҳам ташаккур.

Бизнинг ўлкаларга ташриф буюрсангиз, бажонидил мезбонингиз бўламыз.

Хурмат ва эҳтиром ила: *Жан Грива.*
Юрмала шаҳри.

1978 йил 18 декабрь

ОЙБЕКНИНГ ТАРЖИМОНЛИК МАНЕРАСИ ХУСУСИДА

1939 йилда — совет таржима мактабининг яратилиш тонгида Ойбек томонидан бажарилган «Рим адабиёти»нинг таржимаси илмий, бадий ва айни чоқда маърифий қизиқиш уйғотади.

Маълумки, таржимонлик фаолияти Ойбекдек улкан санъаткор ҳаётида катта ўрин эгаллайди. Ойбекнинг таржима устида олиб борган иши нисбатан кейинроқ — унинг қатор оригинал асарлари яратилгандан сўнг бошланган. Шунинг учун ҳам Ойбекнинг асосий таржимонлик методи унинг оригинал санъаткор сифатида ўзига хос ижодий манераси билан боғлиқ.

Таржимон Ойбек, ёзувчи Ойбек сингари, турли-туман жанрларга: лирик поэзияда ҳам, фалсафий поэзияда ҳам, прозада ҳам, классик трагедия ва ўзига хос драматик асарда ҳам барабар ижод қилади. Бу йирик таржимоннинг ўзига хос ижодий манерасини тадқиқ қилиш шунинг учун ҳам айниқса мароқлидир.

Шу нарса аёнки, таржимоннинг маданияти, тафаккур тарзи, зиёлилиги, маълумотлилиги, яъни интеллектуал меҳнат учун зарур бўлган барча хусусиятлари унинг ишида кичик роль ўйнамайди. Ойбек таржималарини ўқиб, унинг улкан таржимонлик истеъдодига эга эканига ишонч ҳосил қиласиз: у оригинал оламида — таржима этилаётган муаллиф оламида туриб, шу сониядаёқ ўз фикри-зикрини она тилига кўчира олади.

Ойбек, ҳар қандай катта санъаткор сингари, қатъий текстуал мувофиқликни ўзининг бирламчи вазифаси деб билмайди. Таржима этилаётган муаллифнинг ижо-

дий манерасини акс эттириш, умуман бадий компонентларни тўғри ифодалашга интилиш унинг бош принципи ҳисобланади. Бу ҳол оригинал акс этган тарихий реалликни қайта мужассамлаштиришга интилишда, демак, сюжет—фабула негизини ҳам, эмоционал-образли тузилмани, тоналликни, лексикани, интонацион-ритмик структурани ҳам акс эттиришда кўринади.

Ойбек ўз таржималарида асарнинг ташқи компонентларинигина акс эттирувчи шаклан тўғри ва аниқ кўчимларга қарши. У таржимани фан сифатида, санъат сифатида идрок этади. Ана шу икки тушунчани уйғунлаштира билиш таржимон Ойбекнинг ўзига хос хусусиятидир. Ойбекнинг таржимонлик меҳнати адабиётшунос ва танқидчининг меҳнати билан ўзаро туташади. Бу — ҳар бир таржимани, асарни теран таҳлил этишдан бошланади. Пушкин адабиётда тафаккур эмас, тафаккурнинг оқими, хусусийлик, кўчирма эмас, яхлитлик муҳимдир, деган эди.

Ойбек таржимага илмий ёндашишни, поэтик текст ҳақидаги мумкин қадар кўпроқ ишончли маълумотларни китобхонга етказиш, унинг аҳамиятини кўрсатиш, унинг хусусиятларини, мисра, банд, қофия, композиция, поэтик приёмларнинг тузилишини иложи борича шарҳлаш деб тушунади. Ойбекнинг илмий ёндашиш масаласини бундай тушуниши эмоционал характерга эга. У вақт ўтиши билан бадий таржиманинг вазифаси яна ҳам кенгроқ эканини тушунди. Унинг асосий мақсади оригинални янги тил қиёфасида мужассамлаштиришдир. Бу ерда, шубҳасиз, ботиний туйғуга асосланган субъектив таассуротларни чеклаб ўтиш мумкин эмас.

Оригинални теран ҳис этиш таржимоннинг асарни тўғри тушунишига кўмак берувчи барча фактлардан воқифлигига боғлиқ.

Биз Ойбек таржималарини тадқиқ этар эканмиз, унинг оригинал ижодга қандай муносабатда бўлган бўлса, таржимага ҳам шундай муносабатда бўлганини кўрамиз.

Ойбек асардан нусха кўчириш усулини рад этар экан, ижодий жараёни асарнинг органиклигини, муаллифнинг оламни ҳис этишини, услубининг асосий хусусиятларини қайта тиклашга йўналтиради. Таржимон Ойбек ана шу ижодий жараёнда чекинишлар мавжудлигини яхши тушунади. Бениҳоя аниқлик ва бениҳоя

бадийлик — ҳар бир таржимон интилувчи идеал ана шу. Аммо Ойбекнинг бош мақсади асарни яхлит ҳолда беришдир. Хусусан, у Плавтнинг «Мақтанчоқ жангчи» асарининг таржимасида, хушомадгўй ва лаганбардорнинг қармоғига илинган мақтанчоқ образини кўрсатишга интилади. Унинг Артотрогга ҳам, А. В. Артюшков таржимасидагидек, бениҳоя шакаргуфтор, аммо у қадар беғараз эмас. У Пиргополиникнинг жасоратларини озини кўпиртириб роса мақтайди:

«Артотрог. Эсимда Киликияда бир ярим юз, Скифалатромияда эса бир юз одам, македонияликлардан эллик, сардлардан ўттиз — мана сен бир кундаёқ шунча одам ўлдирдинг.

Пиргополиник. Жами қанча бўлар?

Артотрог. Барини йиғиштирсак, етти минг бўлар.

Пиргополиник. Шунча бўлиши керак. Ҳисобинг жуда тўғри».

Яна:

«Артотрог. Улардан бири сўради: «Сен Ахилл эмасмисан?» — «Йўқ, ука». Бири деди: «У қандай гўзал, қандай нафис! Жингалак соч унга қандай келишган...»

Плавтнинг «Хумчага кўмилган хазина ҳақида комедия»сидаги баъзи бир хилликни, воқеабозликни акс эттирар экан, Ойбек ўзбек тили хазиначасидан зарур таассурот уйғотиши мумкин бўлган оҳанг излайди. Биз бу таржима мисолида бу ҳолатнинг ўз-ўзидан юз бермаганини кўрамиз: «Билмайсизми, мен кимман? Қисқача айтай, ҳозир келиб чиқдигим анави уйнинг — хонадоннинг Ларимен. Мен бунда кўп йил яшаб келдим, бу янги уй эгасининг ота-боболарини ҳимоя қилдим, Яширилган олтинни менга омонат топширганди бобоси: уй ўртасида кўмди-да, қўриқлаш-чун менга ёлборди».

Ойбек бу парчанинг структурасидан эмас, балки ундаги ҳаракатдан келиб чиққан ҳолда уни функционал қайта тиклашга эришади.

Ойбек таржимани асл нусхасидаги бадий воқеликнинг инъикоси сифатида тушунар экан, ана шу бадий воқеликка яқинлашиш ниятида текстуал аниқликдан чекинади. Плавтнинг юқорида келтирилган парчада таржимоннинг на шаклга, на мазмунга, на шеърнинг стилистик хусусиятларига шикаст келтирмаганини кўрамиз.

Гоя ичига кириш, тилга ижодий ёндашиш Ойбекнинг
рим адабиёти устида олиб борган ишида амал қилган
қондаси бўлиб, у Теренцийдан қилинган таржимада ҳам
ёрқин кўринади.

«МЕДЕЯ»

Ҳеч вақт мумкин эмас ҳаёт китобига яқун ясаш,
Қи шароит жараёни, тажриба ҳам, ёш ўтуви,
Бир янгилик бермасин-да, янги фикр сари бизни
Келтирмасин! Уйлагандим: биламан деб, билмас эканман.
Мен нимани муҳим десам, энди ташлаш тўғри келар.
Шу нарса рўй берди менга. Қаттиқ турмуш кечирдим мен.
Йўлнинг қарийб охирида айриламан ундан. Нега?
Одам учун юшоқликдан, камтарликдан ҳеч
Нарса йўқдир бу дунёда, буни жуда равшан кўрдим».

Биз бу ерда таржима воситаларининг кенглигини,
таржима доирасидаги ижодни кўрамиз.

Ижодий жараён бошлангунга қадар таржимон томо-
нидан олиб борилган иш кўп масалаларда жараённинг
ўзини ҳам белгилаб беради. Юқорида келтирилган пар-
чадан кўрганимиздек, таржима Ойбек учун мисранинг
мазмунини ҳақидаги маълумот бўлмай, аксинча, муаллиф-
нинг яхлит образидир. Ойбек таржималарида унинг
муаллифи теран ва ҳар томонлама билиши сезилиб ту-
ради.

Ойбек таржимада ижозат этилган ва этилмаган ма-
салалар ўртасидаги чегарани қандай тушунади? Ойбек
таржималаридан шу нарса аёнки, у компенсация қила
олиш қобилиятини муҳим деб билади. Оригиналдаги
кучли ва ифодали қисмларни таржимада ҳар доим ҳам
баркамол беришнинг иложи йўқ. Шундай ҳоллар унча
кучли бўлмаган жойларда компенсация қилинади. Чу-
нончи у, Горацийнинг Семенов Тянь-шанский, Фет ва
Брюсов томонидан рус тилига ўтирилган лироэпиклик
поэзиясини, Овидийнинг Д. Шестаков, Серг. Бельский,
А. В. Артюшков таржималаридаги ишқий кўшиқлари ва
элегияларини беришда шундай йўл тутади.

Бироқ Ойбек таржима этилаётган муаллифдан ўзи-
ни ифодалаш мақсадида фойдаланмайди. У аксар ҳол-
ларда лексик ёхуд фонетик жиҳатнинг қай бири муҳим

эканини аниқлаб олади, улардан бирини иккинчиси эвазига қурбон этади ва компенсация қилади. Ойбек зарур ҳолларда фонетик воситаларни лексик воситалар билан алмаштиради, яъни қўшимча сўзлар, сифатлашлар, истиоралар киритади. Шубҳасиз, бундай ўринларда юксак бадиий интуиция талаб этилади.

Ойбек ритмни шеърини ва насрий нутқни бадиий жиҳатдан уюштирувчи восита ҳисоблаб, уни тез илғаб олади ва ритм характерини аниқлайди, ритмик тасвир деталларини пайқаб, ҳис этиб, имкони борича таржимага кўчиради. Масалан, Сенеканинг «Медия» трагедияси (Серг. Соловьев таржимасида) шундай таржима этилган.

Таржимон бу ерда қайта ижодий тажассум учун нимани муҳим деб билади?

Ойбек-таржимон Ойбек-шоирни рад этмайди. Биз трагедия таржимасида Ойбекнинг шоирлик муҳитини кўриб тураемиз. У ўз адабиётининг вакили ўлароқ трагедияни ўз нуқтаи назаридан она тили замирига кўчиради. Ритм, характер ҳам, тасвир ҳам, қиссахонликнинг бир оҳангда бориши ҳам таржимон мансуб бўлган адабиётнинг аломатлари бўлмаса-да, улар милоддан илгариги III—I асрлар ҳақида, шу давр адабиёти ва муаллифлари ҳақида маълумот бериб, китобхон сари йўл топади.

Таржимоннинг оригиналдан шунчаки нусха кўчирмай, унинг ич-ичига кириб, уни ўрганиб ва чуқур таҳлил қилгани унга қадимги маданиятнинг бу обидасини қайта мужассамлаштириш имконини берган.

Юзаки қараганда оддий бўлиб кўринган бу таржимага чинакам ижодий меҳнат сарф этилган. Ойбек-таржимон учун сўз танлаш муҳим. Чунончи, Мольер «Тартюф»ининг таржимаси учун таржима соҳасидаги излаш, фикрни ва ҳиссиёт бойлигини ифодалашга интилиш кучли. Ҳатто шаклини бузишга мажбур бўлган ҳолларда ҳам поэтик туйғу қурбон этилмайди. «Тартюф»нинг таржимасида таржима этилаётган асар оламини ўзига хос индивидуал тарзда кўра олган таржимон шахсининг муҳри мавжуд. Ойбек ҳеч бир нарсани соддалаштирмайди ва ҳаммага тушунарли бўлишга интилмайди. У ўзининг ҳар бир таржима асарида икки адабий тил мутаносиблигининг кўпгина масалаларини ҳал этади. Ойбек тил бирлигини ахтармайди. Унинг таржимаси об-

разли мазмун бирлигини излаш. Бу ерда ботиний туйгу — интуиция кучи роль ўйнамайди. Зотан, асарнинг бадий моҳияти фақатгина сўзда эмас, у шакл ва мундарижанинг гармоник бирлигида, ритмик ва интонацион бирликдадир. Ойбек таржималари ана шундай бирликни ҳосил қила олиши билан аҳамиятлидир.

Ойбек таржимада кўп тажриба ўтказди ва унинг тажрибалари ҳамиша мароқлидир. Чунончи, «Рим адабиёти»нинг таржимасида Ойбек баъзан матндаги *алтарь, полководец, Азия, репутация, стихия* ва ҳ. к. сўзларни айнан қолдиради. Совет таржима мактаби, хусусан, ўзбек таржима мактаби эндигина вужудга келаётган ва таржимага турлича ёндашиш зарурлигини инкор этмаган кезларда — дарвоқе, ҳозир ҳам шундай — бу ҳол ўзига хос тажриба эди.

Биз Ойбекнинг ижодий манераси мисолида таржимачилик вазифаларини турлича ҳал этишнинг муҳимлигини, ҳис ва туйғуларининг ҳақиқийлиги ҳамда муайян жасоратнинг зарурлигини кўрамиз.

ШИНГИЛ ТАДҚИҚОТЛАР

*Пирмат Шермухамедов,
Маҳкам Маҳмудов,
Тўрабой Искандаров*

«МЕН ҲАҚИҚАТНИ СЕВАРДИМ...»

Бундан ўн беш-йигирма йил аввал жаҳон экранларида Франция-Италия киностудиялари Стендаль романи асосида ишлаган «Қизил ва қора» фильми кенг намоёниш қилинган, бу шоҳ асар ҳаёлотга, тасаввурга бой, гўзалликка ошиқ, романтик табиатли барча ёшларнинг қалбини ларзага келтирган эди. Машҳур режиссёр Кристиан Жак, ажойиб актёрлар Жерар Филипп (Жюльен Сорель) ва Даниэль Делорм (де Реналь хоним) яратган ёрқин сиймолар томошабиннинг қалбига бир умр ўрнашиб қоларди. Кейинроқ бу шоҳ асар асосида Москва телевидениесида Сергей Герасимов раҳбарлигида ёшлар беш серияли фильм ижод қилдилар. Бу ҳам маънавий ҳаётимизда катта байрам бўлди.

Мана энди халқимиз «Қизил ва қора» романини она тилида ўқишга муяссар бўлди.

Одатдаги ташвишли кунларнинг бирида Стендаль газеталарни варақлаб ўтириб, галати бир хабарни ўқиб қолади: Гренобль шаҳар суди Антуан Берте исмли навниҳол йигитни ўлим жазосига лойиқ топибди. Газетанинг ёзишича, Антуан Берте оддий қишлоқ темирчисининг ўғли бўлган. Қишлоқ руҳонийси романтик табиатли бу йигитга ҳомийлик қилган. Ўн тўққиз ёшга тўлар-тўлмас ақли, заковати ва ўткир зеҳни билан танилган Антуан бутун вилоятга донғи кетган Мишу де Латур хонадонига тарбиячи бўлиб ишга жойлашади. Орадан кўп вақт ўтмай серҳаяжон, хушқомат, соғлом, ҳар бир

хатти-ҳаракатида қизғин йигитлик қони гупириб турган тарбиячи билан ўттиз олти ёшга қадам қўйган сулув де Латур хоним орасида ишқий дoston бошланади. Қизғин эҳтирослар билан тўлиб-тошган бу дoston шиддат билан авж олаётган бир пайтда тўсатдан узилиб қолади. Сир кўпчиликка ошқора бўлиб, тарбиячи ўзи севиб қолган хонадонни тарк этишга мажбур бўлади. Бир пайтлар ҳомийлик қилган руҳоний шогирди Антуаннинг айбини тезроқ ёпиб юбориш мақсадида шоша-пиша диний семинарияга жойлаб қўяди. Ноаниқ сабабларга кўра семинария эшиклари ҳам йигит учун тақатақ ёпилиб қолади. У ўзига муносиб иш излаб, Кордон исмли бадавлат кишининг хонадонига тарбиячи бўлиб хизматга киради. Яна ҳаммаси бошидан такрорланади: бу сафар Кордон хонимнинг шўх, шаддод, ҳазилкаш, ишқий романлар таъсирида тарбия топган қизи билан севги дostonи бошланади. Йигит яна ишдан ҳайдалади. Шу-шу, кучини қаерга қўйишни билмай юрган ишқипараст йигитнинг омади юришмай қолади, ишсизлик жонига тегаети, ҳаётдан беади. Бахтсиз бўлиб қолишининг сабабини де Латур хонимдан деб билиб, якшанба куни черковда ибодат қилаётганида унга тўппончадан ўқ узади ва сўнгра ўзини ҳам ўлдирмоқчи бўлади. Лекин йигитнинг нияти амалга ошмай қолади. Антуанни судга беришади. У судда ўзини мағрур тутиб, айбини яширмайди, жазо берилишини талаб қилади. Ўлими олдидан: «Мен ҳақиқатни севардим... Лекин қани у?.. Ҳамма ёқда фақат риёкорлик ёки энг камида, фирибгарлик, ҳатто энг диёнатли, энг улуғ одамлар ҳам бундан мустасно эмас»,— деб жон беради.

Шапалоқдек келадиган газета хабари, айниқса, Антуан Бертеннинг ўлим олдидан энтикиб: «Мен ҳақиқатни севардим...» деган оташин сўзлари қирқ олти ёшга қадам қўйган Стендални қаттиқ ҳаяжонга солган. Ёзувчи газетани қўлдан қўймай, ҳадсиз-ҳисобсиз хаёллар оғушига кўмилади. Эҳтимол, шу пайт унинг хаёлида Наполеон армияси сафида Россияга кириб боргани, сўнгра аччиқ мағлубият, Италияга қилган саёҳатлари, шаҳар мэри бўлиш ҳақидаги орзу-умидлари, севги изтироблари, романтик туйғуларининг чил-чил синиши, ҳаётнинг шафқатсиз зарбалари гавдаланган бўлса ажаб эмас. Нима бўлганда ҳам газета хабари жаҳон адабиётининг нодир асарларидан бири бўлмиш «Қизил

ва қора» романининг ёзилишига туртки бўлгани аниқ¹.

Ахир, ўзингиз бир ўйлаб кўринг, Стендаль «Қизил ва қора» романини ёзгунига қадар ҳам қатор романлари, драмалари, «Италияда тасвирий санъат тарихи», «Гайдн, Моцарт ва Метастазιο», «Россини ҳаёти», «Ра-син ва Шекспир», «Худбиннинг хотиралари», «Анри Брюлар ҳаёти» сингари асарлари билан кенг ўқувчилар оммасига таниш эди. Лекин бари бир эътироф этиш керакки, адибнинг шуҳратини оламга ёйган нафаси ўткир асарларидан бири «Қизил ва қора» романидир! Дидли китобхон газета хабарида келтирилган фактлар билан роман воқеаларини бир-бирига солиштира, улар орасида бир нозик ўхшашлик бор эканини сезиб олиши мумкин. Бу шунчаки юзаки ўхшашлик. Аслида романининг ёзилишига туртки бўлган жиноят хроникаси баркамол ижтимоий-психологик роман даражасига кўтарилган. Шунинг учун ҳам М. Горький «Қизил ва қора» романини ўзининг севимли асарларидан бири сифатида ҳурмат билан тилга олади.

«Қизил ва қора» романи вақт шамолларини писанд қилмай, ўша-ўша нафосати ва ўша-ўша таровати билан одамлар қалбига эзгулик, ҳақиқат уруғини экиб келмоқда. Хўш, бу ҳодисанинг сири нимада?

Ушбу саволга жавоб беришдан аввал «XX аср илмий-техника асри, шундай экан, жажжи романлар ёзиш пайти келди, келажак жажжи романларники» деган фикрга ҳам жиндай тўхталиб ўтишга тўғри келади. Хўш, нима учун Л. Толстойнинг ўн-ўн бешта жажжи романга барабар келадиган «Тирилиш», «Анна Каренина» романлари ва шу каби бошқа кўпчилик қалин жилдли асарларда кўтарилган масалалар, қаҳрамонларнинг тақдири ёшу қарини баб-барабар ҳаяжонга солади? Сабаби, бу романларда А. Фадеевнинг образли ибораси билан айтганда «давр драмаси» ҳаққоний акс эттирилган, қаҳрамонларнинг эзгулик, адолат йўлида олиб борган курашлари чуқур ички дард билан ифода қилинган.

Бу фикрлар «Қизил ва қора» романи қаҳрамонлари-га ҳам тааллуқли. Ўрта бўйли, кўринишдан анча ним-

---

¹ Бу ҳақда Роман Белоусовнинг «Китоблар жим қолганда» асарида қимматли маълумотлар бор.

жон, гоятда нозик, қирғийбурун Жюльен Сорелнинг метиндек иродаси борлигини дарров сезиб олиш қийин. Агар Жюльеннинг орзу-хаёллари билан яқинроқ танишсангиз, уни ҳавойи хаёлпараст, деб ўйлаш ҳам мумкин. Чунки, у мустақил ҳаёт йўлига чиқиб олганига қадар гоҳ офицер, гоҳ шаҳар мэри, гоҳ роҳиб, гоҳ дипломат бўлишни орзу қилади — қўйинг-чи, унинг барча орзу-ҳавасларини санаб битказиш қийин. Жюльеннинг характери қирралари кўпроқ унинг мунофиқликка, риёкорликка норозилигида, жамият устунлари ҳисобланмиш амалдорларни ёмон кўришида, энг муҳими, ҳақиқатни севишида очилади.

Романнинг ўзбекча таржимасини ўқиган китобхон кўз ўнгида ҳам Жюльен худди мана шундай қиёфада намоён бўлади. Жюльеннинг илк бор тарбиячи сифатида Веррьер шаҳрининг мэри жаноб де Реналь хонадонига ташриф қилганини кўз олдингизга келтиринг:

«Ҳайратдан де Реналь хонимнинг тили калимага келмай қолди: улар бир-бирларига тикилганича бир зум туриб қолишди. Жюльен умри бино бўлиб бундай чиройли кийинган аёлни кўрмаган эди. Уни янада ажабга солган нарса юзи сутдек оппоқ бу хонимнинг у билан мулоқим гаплашгани бўлди. Де Реналь хоним деҳқон йигитчанинг аввалига докадек оқариб кўринган, энди эса лоладек қизариб кетган юзидан думалаётган йирик-йирик ёш томчиларига тикилиб турарди. Кейин хоним қўққисдан худди ёш қизалоқларга ўхшаб қаҳқаҳ отиб кула бошлади. У ўз устидан хахолаб кулар ва хурсандлигидан ўзини сира тўхтата олмас эди. Тарбиячи деганлари шуми ҳали? У бўлса ўғилларига бақариб, уларни хивич билан савалайдиган исқирт попни тасаввур қилиб юрибди».

Таржимон де Реналь хоним портретини бундай қайта яратади: «Баланд бўйли, қадди-қомати келишган де Реналь хоним бир вақтлар бутун вилоятда энг соҳибжамол аёл ҳисобланган. Хушхулқ аёл сифатида шуҳрат топган бу хонимнинг кўплар шайдоси бўлган. У табиатан гоят тортинчоқ бўлиб, бундай сулув жувонларга ўхшаб ўзига зеб беришни хаёлига келтирмайди. Фақат осуда боғларда сеvimли ўғлонлари билан сайр қилиб юрса бас. Уни бирров кўрган одам қувлик ва шумликни билмайдиган де Реналь хонимнинг чеҳрасидан нур ёғилиб туришини сезмаслиги мумкин эмас».

Жюльен билан де Реналь хоним орасида туғилган муҳаббат шу қадар ҳарорат, эҳтирос билан ва шу қадар табиий ҳамда тиниқ тасвирланадики, китобхон беихтиёр равишда уларнинг мусаффо туйғуларига мафтун бўлиб қолади. Китобхонлар севишганлар билан бирга боғу хиёбонларни сайр қилишади, тоғ-тошларга чиқишади. Парижнинг турмуш тарзи, черковлари, роҳиблар, шаҳар мэрлари ва бошқа нуфузли кишилар билан танишади. Шу тариқа қаҳрамонлар яшаган жамиятнинг ҳаққоний картинаси чизилади.

Тадқиқотчилар «Қизил ва қора» романи атрофида фикр юритганларида Жюльеннинг ҳар бир хатти-ҳаракатидан Стендални излайдилар. Бу бир жиҳатдан қараганда тўғри. Адибнинг ҳаётида юз берган воқеалар, аёлларга муносабатлари Жюльеннигига анча ўхшаб кетади. Стендалнинг кундалик дафтарига Жюльеннинг идеалларини тасдиқловчи «Ҳаёт жуда қисқа. Шундай экан, сен ифлослар олдида ҳеч қачон титраб-қақшама», деган сўзларни тез-тез учратамиз. Адиб билан қаҳрамоннинг муҳаббат масаласида тутган йўллари ва қарашларида ҳам ўхшашлик изларини сезиш мумкин. Айтишлик, Стендаль одамлардаги шиддат ва жўшқинликни алоҳида меҳр-муҳаббат билан ардоқлаб келган. Муҳаббат мавзуида махсус рисола ёзишининг боиси ҳам шу туфайли бўлса ажаб эмас.

Адибнинг эътиқоди ва тушнчасига кўра севгини тўрт хил турга ажратиш мумкин. Биринчиси, бу юрак амри ва фақат юрак билан содир бўладиган севги; иккинчиси, юрак амридан кўра ҳавас билан ва фақат ҳавас орқали уланадиган муносабатлар; учинчиси ва тўртинчиси маълум мақсадлар, ҳисоб-китоблар асосига қурилган «муҳаббат»дир¹.

Жюльен билан де Реналь хонимнинг муҳаббати омонат муносабатлар ёки бир лаҳзалик ишқий туйғулар асосига қурилган эмас. Уларнинг туйғулари камалак ранглари сингари жимирлаб, товланиб туради, шаффофлиги, тиниқлиги, гўзаллигини йўқотмайди.

Таниқли француз ёзувчиси ва танқидчиси Андре Моруа «Қизил ва қора» романида тасвирланган хотин-

---

¹ Андре Моруа. Литературные портреты. Изд-во «Прогресс», М., 1970 г., стр. 139.

қизлар хусусида фикр юрита туриб, улар тасвирида схематизмнинг излари борлигини қайд қилиб ўтади¹. Билмадик, бу фикрлар қанчалик ҳақиқатга яқин келади. Аммо шуниси аниқки, де Реналь хоним ҳам, Матильда ҳам жонли қилиб тасвирланган. Аммо бу аёллар, ҳатто Жюльен ҳам ўзлари яшаб турган жамият билан идеаллари орасида узилишни ҳис қиладилар.

Стендалнинг «Қизил ва қора» асарини биринчи бор ўзбек тилига Ҳасан Тўрабеков таржима қилди. Стендаль сингари буюк санъаткорнинг маънавий интилишларини, бадий буюқларини ўзига хос тарзда ўзбек тилида гавдалантириш фақат истеъдодли, адиб сўзларининг қадрини тушунадиган таржимоннинггина қўлидан келади. Роман таржимасини ўқиб, яна бир марта Жюльеннинг оташин севгиси, де Реналь хонимнинг изтироблари, қаҳрамонлар нафас олаётган муҳит, француз қишлоқлари, шаҳарлари тасвири тиниқ берилганини, энг муҳими, асарнинг руҳи тўғри анланганини ҳис этамиз. Назаримизда, роман анча мукамал таржима қилинган.

Таржимон Ҳасан Тўрабековнинг ажойиб фазилати бор. У бирон асарни ўзбек тилига ўғирмоқчи бўлса, узоқ йиллар тайёргарлик кўради. Адибнинг ҳаётини ва ижодий йўли билан танишади. Адиб мансуб бўлган халқнинг тарихини ўрганайди. Ниҳоят таржима қилинаётган асарнинг руҳига кириб олгач, иш бошлайди. Ҳасан Тўрабеков «Қизил ва қора» романи таржимаси устида беш йилга яқин ишлади. Айрим саҳналарни неча марта қайта таржима қилгани ва қоникмаганининг гувоҳи бўлганмиз.

Жюльен тўппончадан икки марта ўқ узиб, де Реналь хоним ҳаётига қасд қилишда айбланиб, қамалади. Шунга қарамай, де Реналь хоним сал-пал ўзига келиб олгач, севгилсини излаб, қамоқхонага келади. Жюльенни кўргач, «ҳатто менга тўппончадан икки марта ўқ узганингдан кейин ҳам сени севаман», деб юборганини билмай қолади.

«Стоит мне только тебя увидеть всякое чувство долга, все у меня пропадает, вся я — одна сплошная любовь к тебе, и даже, пожалуй, слово.. «любовь» — это еще слишком слабо. У меня к тебе такое чувство,

¹ Ўша китоб.

какое только разве к богу можно питать: тут все — и благоговение, и любовь, и послушание... По правде сказать, я даже не знаю, что ты мне такое внушаешь... вот скажешь мне, чтобы я пырнула ножом тюремщика, и я совершу это преступление и даже подумать не успею. Объясни мне это, пожалуйста пояснее, пока я еще не ушла отсюда, мне хочется по настоящему понять, что такое происходит в моем сердце, потому что ведь через два месяца мы расстанемся... А впрочем, как знать, расстанемся ли мы? — сказала она улыбувшись».

Таржимаси: «...Сени кўрган заҳотим, бутун бурчларимни унутамаман-қўяман, ҳамма нарса ғойиб бўлиб, бутун вужудим сенга нисбатан муҳаббатга айланади. Ҳатто, чамаси, «муҳаббат» сўзи дилимдаги туйғуни тўла англата олмаса ҳам керак. Сени шу қадар севаманки, менимча, фақат худога нисбатан шундай туйғу ҳис этиш мумкин: бунда ҳаммаси бор, — сажда қилиш ҳам, севги ҳам, итоат ҳам. Очиғини айтсам, сенинг севгинг мени не куйларга солишини ҳатто ўзим ҳам тушунмайман... мана, агар қамоқхона назоратчисига пичоқ санчгин, десанг, мен дарҳол шу жиноятни қиламан, ҳатто ўйлаб ҳам ўтирмайман. Илтимос, бу ердан чиқиб кетмасимдан аввал шуни менга аниқроқ қилиб тушунтириб бер, дилимда нелар кечаётганини чинакамига тушуниб олмоқчиман, зеро, икки ойдан сўнг биз видолашамиз... Дарвоқе, яна ким билсин, видолашармикинмиз ҳали? — деди хоним жилмайиб».

Биз бу ерда сўзма-сўз таржима хусусида гапираётганимиз йўқ. Фақат Жюльен билан де Реналь хоним муомилаларидаги нозик нуқталар аниқ ҳис қилинганлиги ва аниқ берилганини айтиб ўтмоқчимиз. Ўйлаймизки, таржиманинг қиммати, ўзига яраша фазилат ва нуқсонлари яна махсус ўрганилар.

«Қизил ва қора» романи Жюльеннинг ўлими билан тугайди. Жюльен умр бўйи ҳақиқат излади, мавжуд жамият қонун-қоидаларидан қониқмади, у ҳаётдаги адолатсизликларга, мунофиқликка, эркинликнинг бўғилишига қарши исён қилди. Стендалнинг буюклиги шундаки, у ўз даврининг ҳаққоний манзарасини маҳорат билан тасвирлаб берди. «Стендалнинг фикрича, ҳозирги француз жамиятининг энг муҳим хусусияти — мунофиқликдир. Бунинг учун ҳукумат айбдор, — деб ёзади

атоқли олим Б. Рейзов.— Ҳукумат французларни икки-юзламачиликка ўргатмоқда. Францияда аллақачон ҳеч ким католицизм ақидаларига ишонмай қўйган, аммо ҳамма ўзини покиза қилиб кўрсатмоқчи бўлади. Бурбонларнинг золимларча сиёсатига ҳеч ким хайрихоҳ эмас, лекин ҳамма бу сиёсатни олқишлашга мажбур. Ҳозирги замон кишиси мактаб курсисидан бошлаб икки-юзламачиликни ўрганади. У асосан, иккиюзламачилик билан умр кечиради, шу билан тинчгина ишини давом эттиради». Романда бошдан-оёқ француз жамиятида илдиз отган мунофиқлик, қаллоблик фош этилади. Ёзувчи дин ҳомийларининг барча соҳаларга аралашиб, ҳур фикрли одамларнинг ҳаётини оғулаб, юлғичлик, таъмагирлик, жосуслик билан шуғулланишларини кўрсатади.

Ёзувчининг бошқа асарлари сингари «Қизил ва қора» романи ҳам вақтида ўз қадрини топа билмаган, лекин кейинчалик Проспер Мериме, Эмиль Золя ва Оноре де Бальзак каби улуг истеъдод эгаларигина бу асарнинг замирида улкан ижтимоий маъно борлигини пайқаганлар ва мазкур роман диққат-эътиборга молик воқеа эканлигини ҳайрат билан қайд этганлар. «Қизил ва қора» романига А. С. Пушкин, Л. Н. Толстой каби даҳо ёзувчилар ҳам қойил қолишган эди.

Роман яратилганидан бери ўтган салкам бир ярим аср мобайнида у кўплаб тилларга таржима қилинди. Бугунга келиб асар ўзбек тилига ағдарилиб, китобхонларимизга тақдим қилинган экан, бу ҳол улкан маданий аҳамият касб этади, ўзбек адабиётининг яна бир диққатга сазовор муваффақиятни қўлга киритганидан далолат беради.

Адиб бу ўзига хос истеъдодли йигитнинг ҳаёт тўфонлари аро ижтимоий поғоналардан ҳатлаб бораётганини гасвирлар экан, уни жамиятдаги ўзи мансуб бўлган табақадан бошқа, алоҳида нуфузга эга зотлар орасига тушушини, сиртидан улугвор кўринувчи бу одамларнинг аслида қандай кимсалар эканлигини, уларнинг ҳаёти, ижтимоий фаолиятлари нималардан иборатлигини ишонарли воқеаларни чизиш орқали ўқувчининг диққатига ҳавола қила боради. Шу тариқа Жюльен тушиб қолган де Реналлар хонадони, улар орқали шаҳарнинг ҳоким синфлари вакилларининг қиёфалари гавдаланади. Айниқса, Жюльен кекса Кюренинг тавсияси билан жойлашган семинаридаги муҳит, дин пешволари ҳисобланмиш

олий зотларнинг чиркин қилмишлари, уларнинг ғийбату фитналардан иборат турмуш тарзи ажойиб бўёқларда қизиб берилган. Семинария раҳбарларидан бири бўлғуси дин ҳомийларига панду насиҳат сифатида шундай дейди:

«— Станьте достойными папской милости святостью жизни вашей, послушанием вашим, будьте жезлом меж дланей его,— добавил он,— и вы получите превосходное место, где будете сами себе голова, никто вам указывать не будет, бессменное место, на котором жалованье; оплачиваемое вам правительством, будет составлять одну треть, а две трети будет приносить вам ваша паства, послушная вашим наставлениям». Узларини оллонинг ердаги ноиблари деб кўрсатувчи бу кишиларнинг асл фалсафаси ана шунақа тамагирилигу пулга ўчликдан иборат. Гоятда ўзига хос бу жумлани таржимон шундай ўгиради: «— Худо йўлига ҳаётингизни бағишлаб, риёзат чексангиз, папанинг табаррук илтифотига мушарраф бўлғайсиз, сиз унинг қўлига асо бўлинг,— дея қўшимча қилди у,— ана шунда сиз бировнинг буйруғига бўйсунмайдиган ва ўзингизга-ўзингиз бошлиқ бўладиган ажойиб ва сердаромад жойга эга бўласиз, бу жой сизга умрбод бериладурким, у ерда маошнинг учдан бирини ҳукуматдан олсангиз, қолган учдан иккисини сизнинг панд-насиҳатларингизга итоат этгувчи қавмингиз келтириб беради». Таржимон Ҳ. Тўрабеков дин пешвосининг бу гапларини таржима қиларкан, у персонаж руҳини, муаллиф ниятини тўлароқ акс эттира оладиган сўзлар, иборалар топади, уларни муваффақиятли қўллайди. Яна шу тахлит бир жумла: «И священник уж там, безусловно, первое лицо; никакой пир без него не обходится и почет ему ото всех, ну и все такое». Бу жумла мана шундай таржима қилинади: «У ерда руҳонийнинг олдига тушадиган одам бўлмайди, биронта тўй-ҳашам усиз ўтмайди, аллада азиз, тўрвада майиз бўлиб юради у: хуллас, ҳурматини жойига қўйишади». Бу ўринда, айниқса, биз таъкидлаб кўрсатган иборанинг ишлатилиши мақсадга мувофиқ бўлган. Шунингдек, романдаги (асар ўзбек тилига рус тили орқали таржима қилингани сабабли, биз таржиманинг русчадан ўзбек тилига ўгирилиши масаласини назарда тутяпмиз) қатор мураккаб стилистик жумлалар, психологик ҳолатлар тасвири акс этирилган саҳифалар ҳам муваффақиятли тарзда ағдарилган. Романдаги: «— Вы смотрели на

маркиза, как смотрят на картину: я не большой знаток по части того, что у этих людей называют вежливостью, скоро вы будете знать все это лучше меня,— но все-таки должен сказать, что вольность вашего взгляда показала мне не очень учтливой»,— жумласи ана шундай рус тилининг мураккаб стилистик жумлалари хилидандир. Таржимон уни шундай ўгиради: «— Сиз маркизга худди суратни томоша қилгандек қарадингиз, бу одамлар назокат деб атайдиган нарса хусусида ўзимни жуда билимдон деб ҳисобламайман, тез орада сиз буларнинг барини мендан яхшироқ билиб олгайсиз, лекин ҳар қалай шуни айтмоғим керакки, сизнинг унга такаллуфсизлик билан тикилишингиз менга назокатдан анча йироқроқ туюлди». Бу ўринда таржимон жумладаги мазмунга шикаст етказмаган ҳолда ўзбек тилида ҳам ажойиб, тушунарли жумла тузади.

Романда қуйидаги жумла кўплаб психологик таҳлил маҳсулларидан бири сифатида диққатга сазовор: «А когда загорались глаза госпожи де Реналь,— это было пламя страсти или огонь благородного негодования, охватывавшего ее, если при ней рассказывали о каком-нибудь возмутительном поступке». Де Реналь хонимнинг гўзал ички оламидан дарак берувчи бу тасвир шундай таржима қилинган. «Де Реналь хонимнинг кўзлари ёнганда эса,— бу эҳтирос алангаси ёки унинг олдида бирон қабих ишни гапиришганда, ундан ғазабланиш ёлқини бўларди».

Роман таржимасида бундай устакорлик билан ўгирилган саҳифаларнинг кўплиги Ҳасан Тўрабековнинг таржима устида қунт билан меҳнат қилганидан, Стендаль ҳаётини, ижодини жуда яхши ўрганганлигидан далолат беради.

Шунингдек, роман таржимасида баъзи ғализликлар, ўзбек адабий тили қондаларидан йироқроқ ўгирилган айрим жумлалар ҳам учрайдики, бу таржимондан асарни кейинги нашрга тайёрлаш чоғида янада эътиборлироқ бўлишни талаб қилади. Масалан, асарда «Руководствуясь невесть какими представлениями о высшем обществе, почерпнутыми из рассказов старика-лекаря, Жюльен испытывал крайне унижительное чувство, если в присутствии женщины посреди общего разговора вдруг наступала пауза,— точно он-то и был виноват в этом неловком молчании» деган мураккаб жумла бор.

Унинг таржимаси қуйидагича чиққан: «Билмадим, кекса табиб ҳикоя қилиб берган киборлар жамияти тўғрисидаги қайси тасаввурдан экан, Жюльен аёллар бор жойда умумий суҳбат пайти орага жимлик чўкса, гўё бу ноқулай жимликка айбдордай, гоят ноқулай аҳволга тушарди». Таржимоннинг ўзбек адабий тилига унчалик мувофиқ келмайдиган жумла тузиши ва бир жойда «ноқулай» сўзини икки марта қайтариши ажойиб тарзда ўгирилган улкан роман саҳифасида, албатта, кўзга ташланиб қолади. Бу хил ғализликлар таржимада жуда кам учрайди ва шу сабабли ҳам уларни йўқотиш жоиз.

Романнинг илк саҳифаларида бундай сўзларни ўқиймиз: «Қуйидаги саҳифалар 1827 йили ёзилган, дея тахмин қилишга барча асослар бор»: Стендаль ижодининг машҳур тадқиқотчиси Б. Реизов ноширнинг фикрига қўшилмай, бундай дейди: «Бу ҳақиқатга мос келмайди. Романга бевосита манба бўлган Берте устидан бўлган суд мажлиси 1827 йилнинг декабрида ўтган, айбдор 1829 йилнинг 23 феввалида қатл этилган. Бундан ташқари романда 1829 йил, 1830 йилнинг биринчи ярми, Июль революцияси арафасидаги воқеалар кўп марта тилга олинади». Б. Реизов «Қизил ва қора» романи 1829 йил март ойида ёза бошланганини аниқлайди.

Ёзувчининг ўзи роман сарлавҳаси остида «XIX аср хроникаси» деб қўйган. Асарнинг ўзбекча нашрида эса «1830 йил хроникаси» деган сўзлар бор. Бу сўзлар ГИХЛ, 1953 йил нашридан олинган, аммо асарда шубҳасиз, 1830 йилдан аввалги воқеалар тасвирланади. Романнинг бир бобидагина «1830 йилда шундай йўл тутар эдилар» дейилади. Демак, роман ниҳоятда замонавий, қайноқ воқеалар изидан ёзилган. Ҳатто, асарда шоир Беранженинг ноҳақ қамалиши ҳам акс этган. Б. Реизов романда 1826—30-йиллар воқеалари тасвирланганини айтади. Бу асарнинг ўзидан ҳам кўриниб турибди. Романда бош қаҳрамон Жюльен Сорелнинг ўн тўққиз ёшидан бошлаб йигирма уч ёшгача кўрган-кечирганлари тасвирланади. Демак, асарнинг 1953 йил русча нашрида «1830 йил хроникаси» деб хато айтилган.

Европа адабиётида инглиз шоири ва адиби Вальтер Скотт эпиграфларни модага (расмга) киритган дейишади. Стендаль романларида, хусусан, «Қизил ва қора» асарида ҳам кўплаб эпиграфлар учрайди.

Романнинг биринчи қисмига 1791 йил Париж Коммунаси раҳбарларидан бири, республиканинг адлия министри Дантоннинг «Ҳақиқат, аччиқ ҳақиқат» деган сўзлари эпиграф қилиб келтирилади. Стендаль бу билан XIX аср француз жамияти ҳақидаги аччиқ ҳақиқатларни айтиш ниятини билдиради. «Шаҳарча» деб номланган I бобга эса Гоббснинг «Соберите вместе тысяча людей — оно как будто неплохо. Но, в клетке им будет невесело» деган фикри эпиграф қилиб олинди. Негадир бу эпиграф ўзбек тилига ўринсиз равишда шеър билан:

Минглаб кишиларни бир жойга йиғинг,
Гўё яхшига ўхшайди бу ҳол.
Лекин каталакда улар асло бўлишмас хушнуд,—

деб таржима қилинади.

Бундай «шеър» ўқувчиларга жуда ғалати кўринади, чунки улар Гоббснинг (1588—1679) шоир эмас, машҳур файласуф, материализм асосчиларидан бири эканлигини яхши билишади. VII бобда Стендалга замондош бир авторнинг (тўғрироғи, адиб ўзи тўқиган) «Они не способны тронуть сердце, не причинив ему боль» деган сўзлари келтирилади. Бу теран фикрнинг маъноси шуки, расво одамлар яхши одамнинг қалбига таъсир кўрсатолмайди. Улар қалбга фақат озор бериш йўли билан таъсир кўрсатоладилар. Бундай таъсир қилиш, албатта, «кўнгил олиш» эмас. Таржимон эса ўзбекчага:

Дилинга озор бермай,
Кўнглингни ололмайдилар,—

деб ўгиради. Стендаль эса бундай демоқчи эмас. (Биз, албатта бошқа кўп ўринларда Шекспир ва Байрон асарларидан келтирилган шеърый эпиграфларнинг Муҳаммад Али томонидан яхши таржима қилинганлигини инкор этмоқчи эмасмиз.) XII бобга «В Париже можно встретить хорошо одетых людей, в провинции попадают люди с характером» деган фикр эпиграф қилиб олинган. Бу эпиграф ҳам бизнингча, «Парижда яхши кийинган одамларга дуч келиш мумкин, вилоятда эса иродаси мустаҳкам одамлар кўпроқ учрайди», деб но-

тўғри таржима қилинган. Бу ерда гап ирода ҳақида бораётгани йўқ. Ёзувчи шаҳарда одамларнинг ҳаммаси бир-бирига ўхшаш, қиёфасиз, уларнинг фақат кийимларигина ранг-баранг, қишлоқларда эса табий, ранг-баранг характерли-фёъл-атворли одамлар учрайди, демокчи.

Наполеоннинг Италия ҳарбий юришини расмий тилда «итальян кампанияси» дейишади. Аммо, ўзбек тилида ҳеч қандай изоҳсиз «итальян кампанияси» деб ишлатавериш яхши эмас. «Болаларнинг гувернери» сўзларини ҳам «болаларнинг мураббийси» деб олиш мақбулроқ эди. «Шайдо қилиш плани» ҳам яхши эмас. «Режаси» дейилгани маъқул эди.

VII боб русча «Избирательное сродство» деб аталади. Ўзбекчага эса «Сайланма ўхшашлик» деб сўзма-сўз ўгирилган. Бу бобда жаноб Вально (баъзи нашрларда Валено деб олинган) каби мансабдорларнинг ҳалоллик ҳақида лоф уриб, ўзлари етимчаларнинг ризқини ўғирлаб, бойиб кетганликлари фош этилади. Бу ерда етимчалар билан Жюльеннинг тақдири ўхшашлиги, шунингдек, икки фирибгар жаноб Вально билан де Реналнинг ўхшашлиги ҳақида гап боради. Уқувчи «Ўхшатмагунча учратмас» қабилдаги иборани ҳаёлига келтиради.

Стендаль асарлари ўзбек адабий, маданий ҳаётига афсуски, жуда кечикиб кириб келди. Унинг ажойиб асарларидан бири «Қизил ва қора» романи билан деярли бир вақтда ёзилган «Ванина Ванини» («Ванина Ванини ёки карбонийларнинг папа областида фош қилинган сўнгги вентаси ҳақидаги баъзи тафсилотлар») новелласи ўзбек тилида 1962 йилда Насим Тоиров таржимасида босилиб чиққан эди. Баъзи камчиликларига қарамай, бу таржима жуда кўп ёшларимизга Ватанни қандай фидойилик билан севишни ўргатувчи, ёшларнинг ҳаётига жуда теран мазмун; порлоқ туйғулар бахш этувчи асарлардан бири бўлиб қолди. «Қизил ва қора»нинг Ҳасан Тўрабеков томонидан таржима қилиниши эса нур устига аъло нур бўлди; бу асар ёш авлодга ҳам, катталарга ҳам ҳақиқат, маънавий камолот сари соф кўнгил, очиқ юз билан боришни ўргатиб, уларнинг энг яқин сирдоши бўлиб қолади. Жамиятнинг энг ўтқир, ҳаяжонли муаммоларини Бальзак сингари чуқур бадиий таҳлил қилувчи Стендаль асарлари бугунги авлодлар учун ҳам қимматлидир.

НУТҚИЙ ИФОДАДА АНИҚЛИК

Тилнинг луғат таркиби, грамматик қурилиши ҳамда фонетик структураси барча кишилар учун умумий бўлса-да, ҳар бир шахс фикрини ўзига хос тарзда ифода этиши билан ажралиб туради. Аммо бу ҳол умумий тил қондасидан йироқлашиб кетиш ҳисобига юз бермайди. Акс ҳолда кишилар бир-бирларининг нутқини тушунмаган бўлар эдилар. Тилнинг умумий қондаси билан алоҳида шахслар нутқига хос индивидуал хусусиятлар орасида диалектик бирлик мавжуд бўлиб, бадий ижод таркибига назар ташланадиган бўлса, айни муносабат персонажлар характеридаги типик ва индивидуал хусусиятларда намоён бўлади.

Бадий сўз санъаткори ўз қаҳрамони характерини яратишда унга типик хусусиятлар билан бирга индивидуал хислатлар ҳам бахш этади. Чунки реалистик ижод таркибидаги «ҳар бир киши — типдир. Шунинг билан бирга муайян шахс ҳамдир»¹. Типик образга (шахсга) индивидуал хусусият бахш этиш ёзувчи зиммасига юкланадиган мураккаб вазифа бўлиб, унинг ҳал этилиши асосан персонаж нутқи тасвирини яратиш билан боғлиқдир.

В. В. Одинцовнинг ҳақли равишда қайд этишича, тил воситасида образни индивидуаллаштириш шундан иборатки, у ўз характери ва мавқеига яраша гапиради².

¹ Маркс и Энгельс об искусстве. М., изд. «Искусство», 1967, стр. 4.

² В. В. Одинцов. О языке художественной прозы. Изд. «Наука», М., 1973, стр. 81.

Яъни М. М. Бикель таъбири билан айтганда, персонаж ўз нутқи воситасида тасвирланади¹.

Бадий асар персонажларининг ҳар хил шароит ва муҳитда яшаганликлари ҳамда ҳаракат қилганликлари туфайли уларнинг умумхалқ тили имкониятларидан фойдаланишларида ҳам сезиларли фарқ бўлади: ҳар бир персонаж ўз илм ва маданий савияси, дунёқараши, ижтимоий шароити ва нутқ муҳити, касб-кори доирасида гапиради, мулоҳаза юритади.

Айрим кишилар ўзларининг сўзлашиш услублари билан ҳам ажралиб турадилар. Бадий асар персонажларининг баъзилари секин, сўзларни чертиб-чертиб, салмоқ билан гапирсалар, бошқа бир тоифалари шош-қалоқланиб сўзлайдилар, қисқа-қисқа жумлалар ёрдамида ўз фикрларини баён этадилар, баъзилари грамматик жиҳатдан тўғри, аммо соқовланиб сўзлашсалар, бошқалари умумхалқ адабий тили маданий нормасини мутлақо бузиб, ўз лаҳжаларида гапирадилар. Бегона тилда сўзлаган ажнабий эса аксарият фақат грамматик жиҳатдангина эмас, балки фонетик талаффуз ҳамда лексик-фразеологик бирликларни танлаш жиҳатларидан ҳам сон-саноқсиз хатоликларга йўл қўяди. Қисқаси, асар қаҳрамонлари ҳам ҳаёт қаҳрамонлари сингари кўп жиҳатлари билан бир-бирларига ўхшаш ва кўп жиҳатлардан фарқ қиладиган шахслардир.

Бадий асар персонажлари нутқини ифода этиш проблемаси илмий жамоатчилик томонидан назарий жиҳатдан қониқарли даражада тадқиқ этилмаган бўлса-да, кўнгина катта-кичик мақолалар билан бирга қатор монографик характерга эга бўлган тадқиқотлар ҳам майдонга келдики, натижада бадий асар тили ҳақидаги илмий тасаввур анча тўлдирилди.

Аммо персонажлар нутқи ифодасининг бадий таржимада қайта яратилиш проблемасига фақатгина амалий эмас, балки назарий жиҳатдан ҳам жуда кам қўл урилган. Қатор эълон қилинган илмий ва танқидий мақолаларда персонажлар нутқи ифодасининг стилистик қайта тикланиши зарурлиги, бу жараённинг хусусан диалогик нутқ функционал адекватлигини юзага келти-

---

¹ М. М. Бикель. Речевые портреты в романе «Будденброки» Т. Манна. Уч. записки. Горьковский госпединститут ин. яз. им. Н. А. Добролюбова, вып. 36, ч. I, Горький, 1970, стр. 196.

ришда аҳамияти катта эканлиги ҳақида гапирилади-ю, бироқ бу ишларнинг бирортасида айна проблема кенгроқ ва атрофлича ёритиб берилмайди.

Ушбу мақолада мазкур масалага мухтасар тўхталиб ўтмоқчимиз, яъни бу ҳақда йиғилган амалий материаллар асосида ўзимизнинг айрим фикр-мулоҳазаларимизнигина билдирмоқчимиз.

Персонажлар нутқи ифодасининг стилистик қайта тикланиши таржима амалиётининг ҳам, назариясининг ҳам ўта мураккаб, айна кезде муҳим соҳаларидан бири бўлиб, автор мақсадининг оригинал тилидан хабардор бўлмаган китобхонга тўла-тўқис етиб бориши ҳар қайси персонажнинг таржимада «ўз тили»да гапиришига, ўз дунёқараши доирасида ўйлашига, фикр-мулоҳаза юритишига, ўзига хос ҳаракатлар қилишига боғлиқдир.

Ўз нутқи тасвирига эга бўлган 30—40- йиллар оддий қишлоқ ўзбек йигитини силлиқ адабий тилда гапиртириш ёки нутқи ўз касби лексикаси билан тўлиб-тошган шаҳарлик ишчи йигит лаҳжасида сўзлатиш ёки, аксинча, шаҳарлик ишчи йигитни қишлоқ лаҳжасида гапиртириш қанчалик ғайритабiiй жарангласа, оригиналда нутқи автор томонидан атайлаб индивидуаллаштирилган ажнабийнинг ўз фикрини таржимада бекаму кўст, равон, адабий тилда ифода этиши ҳам шунчалик кулгили эшитилади.

Таржимада персонажлар нутқи тасвири ўз аксини топмас экан, авторнинг бу борада қилган хизматлари кўринмай қолади. Адабий асар авторидан персонажлари нутқи тасвирини яратиш талаб қилинади, акс ҳолда, у ҳаётни реалистик тарзда акс эттирмаганликда айбланади, танқид қилинади. Ҳатто буюк Шекспирни ҳам персонажлари нутқи тасвирига кам эътибор берганлиги учун танқид қиламиз. Бинобарин, бу масала ҳар қандай бадiiй асарнинг ажралмас қисми бўлиши керак. Аммо бадiiй таржима амалиёти далиллари гувоҳлик берадики, баъзи таржимонлар асар персонажларининг ҳаммасини бир «қолипда» гапиртириш йўли билан ўз китобхонларини оригиналнинг нафосат кучини, реалистик тарзини тўла ва тўғри ҳис этиш имкониятидан маҳрум этадилар. Ваҳоланки, ижодкор сифатида, автор қатори, таржимон ҳам бадiiй ёдгорликнинг бу жиҳатини назар-эътиборидан четда қолдирмаслиги керак.

Мана бир мисол. М. Е. Салтиков-Щедрин ўзининг «Жаноб Головлёвлар» номли асаридида бош қаҳрамон Иудушканинг ўзига хос тилини муваффақиятли яратган. Автор томонидан атайлаб «Иудушка» деб аталган қаҳрамон образи, Инжилда зикр этилган Иуда образи прототиби ўлароқ, қабиҳликни ширинзабонлик орқали ниқоблашга интилиш хусусияти билан характерланади. Иудушка мазмунига кўра салбий сўзларга ижобий ўттенка бахш этувчи кичрайтириш, эркалатиш суффикслари қўшиш орқали ўз қабиҳлигини, маккорлигини ниқобламоқчи бўлади. Бу хусусиятнинг ўзбекча таржимада тикланмай қолганлиги автор яратган реалистик образнинг китобхонга тўла етиб боришига тўсқинлик қилган:

«Кому нехорошо, а нам горюшка мало. Кому темненко да холодненко, а нам и светлехонько, и теплахонько. Сидим да чаёк попиваем. И с сахарцем, и со сливочками, и с лимонцем. А захотим с ромцом,— и с ромцом будем пить»¹. «Бировлар билан нима ишимиз бор. Бировларга қоронғи ва совуқ бўлса бўлаверсин, ишқилиб ўзимиз ёруғ ва иссиқда ўтирсак бўлди. Чой ичиб ўтираверамиз. Олдимизда қантимиз ҳам, қаймоғимиз ҳам, лимонимиз ҳам бор. Ром виноси қўшиб ичишни истасак, вино ҳам бор, бизга нима»².

Иудушка нутқи ҳаётдаги ёки ёзувчилар асарларидаги кўпчилик қабиҳ ниятли кишилар нутқидан ўзининг «ширадор»лиги билан ажралиб турадиган оригинал образ нутқи сифатида гавдаланса, таржимада бу хусусият ўз аксини топмаган. Асл нусхада қаҳрамон билан унинг нутқ ифодаси бир-бирига мос ҳолда, гармоник равишда яратилган бўлса таржимада номувофиқлик юзага келган. Бу ерда «Иудушка» сўзини бошқача бирор ном билан ҳам бемалол алмаштиравериш мумкин, чунки таржимада бу ном ўз аҳамиятини йўқотган.

Диний бўёққа эга бўлган нутқни таржимада қайта тиклаш масаласи ўзбек санъаткорлари томонидан кўп ҳолларда ижобий ҳал қилинмоқда. Диний нутқ одатда

---

¹ М. Е. Салтиков-Щедрин. Господа Головлевы. ОГИЗ Гослитиздат, М., 1948, стр. 121.

² М. Е. Салтиков-Щедрин. Жаноб Головлёвлар, ЎзССР Давлат нашриёти, Тошкент, 1952, 127-бет. Малик Раҳмон таржимаси.

Ўзининг баландпарвоз, гоҳо ялинувчан оҳанги, лексик ва грамматик архаизмларга тўлиб-тошганлиги, ҳудого иккинчи шахс бирликда мурожаат қилиниши билан ажралиб туради. Жумладан, «Болалик» повестида яратилган А. М. Горький бобосининг ҳудого илтижоси тасвири ўзбекча таржимада мувофиқ нутқ орқали тўлақонли тикланган:

«Что ты принесу или что ты воздам, великодаровитый бессмертный царю... И соблюди нас от всякого мечтания... Господи, покрый мя от человек некоторых... Дажь ми слезы и память смертную...»¹. «Қарами кенг маликул абад тангрим, даргоҳингга нимани олиб борамен, нима деб шукрона изҳор қиламен... Бизни жамики хаёлотлардан асрагайсен... Илоҳи ёмонлар юзини тескари қилгайсен... Кўзимга ёш бергайсен, ўлимни ёдимга туширмагайсен»².

Аммо диний бўёққа эга бўлган нутқ таржимаси бўйича йиғилган бой тажрибадан фойдалана олмаслик ҳоллари ҳам учраб туради. Масалан, «Фома Гордеев» (А. М. Горький) асари таржимасида Фома ўқиган Инжилнинг биринчи сурасидаги оят («Бла-жен му-ж... иже не иде на.. со-вет не-че-стивых»³) бетаржима қолдирилгану, диний бўёқдан холи сўзлар («Осийлар даврасига йўламаган одам бахтиёр бўлади»⁴) ёрдамида изоҳ бериб қўя қолинган. Натижада, текстда кенг ўзбек китобхон оммасига мазмуни тушунарли бўлмаган жумла пайдо бўлган. Функционал адекватлик ҳосил қилиш учун таржимон изоҳни текст таркибида мувофиқ диний-китобий бўёқ воситасида ифода этса, оят мазмуни специфик диний колорити билан ҳамоҳангликда яралган бўлар эди.

Асарнинг бадий қиймати ва миллий хусусиятини қайта тиклашнинг асосий шартларидан бири автор томонидан персонажлар нутқига атайлаб сингдирилган диалектал элементларнинг функционал акс эттирилиши

¹ А. М. Горький. Избранные сочинения, ОГИЗ Государственное изд-во художественной литературы, М., 1946, стр. 291.

² А. М. Горький. Болалик. Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, IV том, Тошкент, 1972, 101- бет. Абдурахмон Алимухамедов таржимаси.

³ А. М. Горький. Фома Гордеев. Изд-во «Наука», М., 1969, стр. 201.

⁴ А. М. Горький. Фома Гордеев. Асарлар, Ғн томлик, II том. Ғ. Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1968, 24- бет. Маъруф Ҳаким таржимаси.

бўлиб, бу масала амалий фаолиятнинг мураккаб соҳаларидан ҳисобланади.

Диалектизмларнинг «бадий воқеликни муайян этиш шаклларида бири»¹ сифатида маълум халқ турмуш ва нутқ хусусиятларини акс эттиришлари, бинобарин, таржима тилида аксарият ҳолларда ўзларининг мувофиқ эквивалентларига эга эмасликлари туфайли икки тилли луғатлар уларни деярли акс эттирмайди. Демак, луғатлар диалектал сўзларни ўгириш бўйича амалий фаолиятни қаноатлантира олиш имкониятига эга эмас. Бу ҳол санъаткор зиммасига диалектизмлар таржимасига ижодий ёндашган ҳолда, уларнинг мазмунлари билан бирга муайян контекстларда улар ўтаб келадиган хилма-хил стилистик вазифаларни ҳам функционал қайта тиклаш масъулиятини юклайди.

Совет ёзувчилари орасида М. Шолохов асарларида персонажлар нутқи тасвирига кўпроқ эътибор берилган бўлиб, бу ҳол аксарият диалектизмлар воситасида амалга оширилган. Унинг «Тинч Дон» эпопеяси ва «Очилган қўриқ» романи жаҳоннинг юзлаб тилларига, жумладан, ўзбек тилига ҳам таржима қилинганки, бу халқимизнинг катта маънавий бойликни қўлга киритганлигидан далолат беради. Юқори маҳорат билан тажрибали санъаткорлар томонидан ўгирилган мазкур асарларнинг ўзбекча вариантларида, бахтга қарши китобхонларимиз М. Шолохов тасвир этган Дон казаклари нутқининг ўзига хос хусусиятлари билан кўп ҳолларда танишиш имкониятига эга эмаслар. Ваҳоланки, автор персонажлари ўзларига хос «тил»да гаплашадилар, нутқлари уларнинг ижтимоий, маданий илм ва онг савияларини реал акс эттиради.

Дон казаклари нутқи лаҳжа хусусиятларини таржимада талқин этиш зарур, деганда, биз асло уларни ўзбек тилининг бирор лаҳжа элементлари билан алмаштириш мумкин ва лозим эди, деган фикрни баён этмоқчи эмасмиз. Лаҳжалар адабий тил нормасидан четга чиқиш бўлганлиги туфайли уларни бошқа тилга, персонажлар савиясини ҳисобга олиб, бемалол баъзи нутқ оборотлари, адабий тил нормасидан четга чиқиш ҳолатлари

---

¹ Н. Б. Цебоева. О сохранении стилистической тональности диалектизмов в переводе. «Сборник аспирантских работ», Орджоникидзе, 1972, стр. 134.

орқали беравериш мумкин. Бундай нутқ «зарурий стилистик мақсадни ўзида мужассам этган умумхалқ оғзаки нутқи элементларига эга бўлиши шарт»¹. Шу тариқа оригиналда акс этган лаҳжа элементлари компенсация қилинади. Бу жиҳатдан «Тинч Дон» романи персонажи Пантелей Прокофьевич нутқида **или** ўрнида қўлланилган **али** сўзи функциясининг таржимада ноадабий оғзаки нутқ таркибида баъзан **бирга** ўрнида қўлланиладиган **билла** сўзи воситасида талқин этилиши функционал мувофиқликни юзага келтирган:

«Ночью Пантелей Прокофьевич, толкая в бок Ильичну, шептал:

— Глянь потихоньку: вместе легли али нет?»². «Кечаси Пантелей Прокофьевич Ильичнининг биқинига туртиб шивирлади:— Секин бориб қарагин-чи, билла ётишибдими, йўқми»³.

Персонажлар нутқи тасвирини, хусусан, диалектизмлар функциясини бера билмаслик кўпчилик ўзбек таржимонлари фаолиятига хос бўлиб, бу ҳол таржиманинг стилистик жиҳатдан тўлақонли жаранглашига путур етказди. К. И. Чуковский ёзадики, бадий таржимадан биз ўгираётган автор фикр ва образларинигина эмас, балки унинг адабий услубини, ижодий шахсиятини қайта яратишни ҳам талаб қиламиз.

Адабий тил нормасини бузиб сўзлашувчиларнинг ҳаммасини ҳам маҳаллий лаҳжаларда гапиради деб бўлмайди. Айрим шахсларнинг нутқларида у ёки бу маҳаллий лаҳжага мойиллик сезилмаса-да, улар ўз нутқлари луғат бойлигида актив бўлмаган баъзи сўзларни бузиб талаффуз этадилар. Бу кўпроқ фикр доираси энди кенгайиб, нутқи ривожланиб келаётган ёш болалар, ўзларининг луғат фондига кейинроқ кириб келганлиги туфайли баъзи сўзларни яхши ўзлаштириб ололмаган қариялар, саводсиз ёки чаласавод кишилар нутқида тез-тез учраб туради. Бинобарин, бадий асар персонажлари нутқида ҳам бу хил ноадабий элементларнинг уч-

¹ Г. Туровер. О переводе диалектизмов.—«Тетради переводчика», ИМО, М., 1966, стр. 94.

² М. Шолохов. Тихий Дон. Изд-во «Правда», М., 1962. кн: I. стр. 383.

³ М. Шолохов. Тинч Дон, ЎзССР Бадий адабиёт нашриёти, 1960, 1-китоб, 473-бет. Одил Шаропов таржимаси.

раб туриши табиий бир ҳол бўлиб, ёзувчилар уларни ўз персонажлари нутқиغا сингдириш йўли билан китобхонлар эътиборини баён этилаётган фикрнинг мазмунидан кўра кўпроқ усулига тортади ва шу йўл билан ўз персонажларини атрофлича тасвирлайдики, таржимада уларнинг мувофиқ воситалар ёрдамида талқин этилиши сўзсиз функционал адекватликни юзага келтиради. **Театр** сўзи Н. В. Гоголь асарида¹ **кеатр**, И. С. Тургенев асарида **кеятр**², **паспорт** сўзи А. М. Горький асарида³ **пачпорт** шаклларида учрайдики, бу сўзларнинг баъзи ўзбеклар нутқида кўзга ташланадиган **театрхона**⁴, **тия-тир**⁵, **бошпурт**⁶ сўзлари орқали берилиши қаҳрамонлар нутқларининг ўзига хос хусусиятларини тасвир этади.

Аmmo шу нарсани ҳам қайд этиш жоизки, классик адабиёт намуналари таркибида учраб, ҳозирги замон адабий тили нуқтаи назаридан шакли нотўғри ҳисобланадиган баъзи сўзлар ўз даври луғат таркибининг адабий нормаси ҳазми даражасида бўлганки, уларнинг ўз муҳитида — классик адабиёт намуналари таркибида учраши персонажлар нутқи тасвирини билдирмайди. Масалан, русча **пашпорт** сўзи ҳозирги пайтда адабий нутқда қўлланиладиган **паспорт** сўзининг нотўғри шакли бўлиб, у кўпроқ саводсиз кексалар лафзида учрайди. Бинобарин, бадий асар таркибида ҳам асосан персонажлар нутқи тасвирини яратиш учун хизмат қилади. Бироқ мазкур сўзнинг А. С. Пушкин замонасида адабий тил нормасидан четда бўлмасдан, персонажлар нутқида **паспорт** сўзи қатори стилистик жиҳатдан бетараф қўлланилганлиги туфайли, у А. С. Пушкин персонажи нутқида учраган экан, унинг саводсиз қариялар нутқида хос **бошпурт** сўзи орқали эмас, балки стилистик жиҳатдан бетараф **паспорт** сўзи воситасида ўгирилиши адекватликни юзага келтирган:

¹ Н. В. Гоголь. Ревизор. Учпедгиз, 1952, стр. 32.

² И. С. Тургенев. Записки охотника. Изд-во «Художественной литературы», М., 1971, стр. 89.

³ А. М. Горький. На дне, Изд-во «Наука», М., 1970, стр. 126.

⁴ Н. В. Гоголь. Ревизор, ЎзССР Давлат нашриёти, Тошкент, 1952, 24-бет.

⁵ И. С. Тургенев. Овчининг хотиралари, Фафур Фулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, Тошкент, 1967, 99-бет.

⁶ А. М. Горький. Тубанликда, Фафур Фулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, Тошкент, 1970, 379-бет.

«Где его паспорт? Подай его сюда?»¹. «Қани унинг паспорти? Менга бер»².

Баъзан оддий, нутқ маданияти юқори бўлмаган кишилар орасида хорижий тиллар ўзагига мансуб бўлган сўзларни нотўғри қўллаш ва талаффуз этиш ҳоллари ҳам учраб туради. Улар кўпроқ инглизни **англис**, **французни фаранг** ёки **паранг**, **немисни гирмон** тарзида талаффуз этадилар. Шу хил савияга эга бўлган бошқа халқлар фарзандларининг ҳам муқобил нуқсонлар билан гапиришлари табиий, бундай сўзлар асар персонажлари нутқида учраганда таржимада ҳам уларнинг мувофиқ вариантларини топиш орқали персонажлар нутқининг тўлақонли жарангдорлиги сақланади. Аммо таржимоннинг ўз она тили имкониятидан фойдалана олмаганлиги Л. Н. Толстой томонидан атайлаб тасвирланган оддий рус солдатининг ўз индивидуал нутқидан маҳрум этган:

«Два хранцуза пристали. Один мерзлый вовсе, а другой такой куражный, бяда!»³. «Иккита француз уларга келиб қўшилибди. Биттаси совқатиб қопти, иккинчиси жуда шўх экан»⁴.

Бундай ҳоллар эркак ва аёллар нутқидаги айрим фарқларда ҳам кўринади. Масалан, Фотех Ниёзийнинг «Вафо» романида тожик аёли ширинсуханлик қилганда **жони хола**, **жони амма** каби бирикмалар ёрдамида муомала қилса, эркак киши — **шер** **тоғош**, **шер** **амак** деб мурожаат қилади. Кишилар нутқининг бу хилда ихтисослашиши кўпчилик халқларга хос бўлиб, таржимонлар персонажлар нутқининг айна жиҳатини ҳам қайта тиклашлари зарур. Жумладан, эслатилган асар таржимасида Холбибининг Адолатга айтган **жони хола**, **садқа** каби сўзлари ўзбекчага аёллар нутқида хос **хонлангиз чўри**, **жоним тасаддиқ** каби сўз воситалари ёрдамида ўғирилган.

¹ А. С. Пушкин. Капитанская дочка. Учпедгиз УзССР, Ташкент, 1952, стр. 8.

² А. С. Пушкин. Капитан қизи. Танланган асарлар, IV том, УзССР Давлат нашриёти, Тошкент, 1955, 217-бет. А. Қаҳҳор таржимаси.

³ Л. Н. Толстой. Война и мир. Государственное изд-во художественной литературы, М., 1949, кн. 4, стр. 584.

⁴ Л. Н. Толстой. Уруш ва тинчлик, Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1971, 4-китоб, 233-бет. Кибриё Қаҳҳорова таржимаси.

Лекин Бибизайнабнинг ўз жияни Зебига айтган сўзлари таркибидаги **жони амма** бирикмаси кўпроқ эркаклар нутқиغا хос **жонидан** сўзи орқали ноўрин ўтирилган.

«Имрўз дар хоб монда, ба чойжўшони ҳам дер кардам... ҳозир.

Жони амма, олаваширо баландтар мемонам, дар як нафас межўшад»¹.

«Бугун ухлаб қолиб, чой қайнатишга ҳам кечикдим... ҳозир, аммаси жонидан, оловини баландроқ қўяман, бир нафасда қайнайди»².

Мазкур ўринда Бибизайнаб **амманг айлансин, амманг қоқиндиқ** каби бирикмаларнинг биридан фойдаланганда, хотин киши нутқиغا хос тасвир ҳосил бўлар эди.

Ёш болалар нутқи ёзувчилар томонидан кўпинча атайлаб тасвирланар экан, унинг таржимада функционал қайта яратилиши ҳам тўла-тўкис адекватликка эришиш шартларидандир. Бундан ташқари бадиий асар персонажлари баъзан жисмоний ожизликлари ёки шошқалоқликлари туфайли, баъзан эса бирор кишига тақлид қилиш ёки бировни мазахлаш мақсадида атайлаб, гоҳо ўз лаҳжалари таъсирида қатор товушларни ғалат талаффуз этадилар. Айрим ҳолларда ўзларига ортиқча бино қўйиб қисқа унлиларни одатдан ташқари чўзиб айтадилар. Бундай нутқ камчиликларининг таржимада ўз аксини топиши ҳам персонажлар нутқи тасвирининг тўғри талқин этилишини таъминлайди.

Маълумки, ҳар бир миллат фарзанди бошқа тилда гапирганда қатор ҳолларда ўз она тили оҳангини, интонациясини, талаффузини маълум даражада сақлаб қолади. Жумладан, тилида род категорияси бўлмаган киши бундай категорияга эга бўлган тилда гапирганда сўзсиз, родларда хатоликларга йўл қўяди. Шунингдек француз ҳеч қачон рус ва ўзбеклардай «Болам бир ёшу уч ойлик бўлди», демайди, балки у албатта «Болам ўн беш ойлик бўлди», дейишни хуш кўради. «Икки» ёки «уч кеча-кундуз» тушунчасини руслар «двое» ёки «трое суток» десалар, инглиз ва французлар 48 соат, 72 соат

¹ Фотеҳ Ниёзий. Вафо. Нашриёти Давлатии Тожикистон Сталинобод, 1958 й. 65-саҳифа.

² Фотеҳ Ниёзий. Вафо. Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, Тошкент — 1969, С. Раҳим ва Б. Бойқобиловлар таржимаси, 2- китоб. 39- бет.

дейдилар ва ҳоказо. Рус тилида гапирадиган немис кўп ҳолларда ўз тили таъсирида русча **б** ўрнига **п**, **д** ўрнига **т**, **в** ўрнига **ф**, **ы** ўрнига **и**, юмшоқ **ль** ўрнига қаттиқ **л** товушларини, хитой — **ч** ўрнига **ц**, **р** ўрнига **л**, **ш** ўрнига **с** товушларини талаффуз этади. Бегона тилда гапирётган италяннинг бошқа нуқсонлар билан бир қаторда яна сўзлар охирига унли ҳарфлар қўшиши, французнинг эса сўзларни димоғ билан талаффуз этиши эҳтимолдан холи эмас, чунки бу хислатлар италян ва француз тиллари хусусиятларидир.

Адабий тил нормасидан четга чиқиш каби бу хил ҳолатларни бир тилдан иккинчи тилга талқин этиш масаласи таржимонлар олдига катта муаммолар қўяди. Чунки айни ҳолда бузилган нутқни муқобил нутқ воситасида беришдан ташқари, яна персонажнинг тилига хос талаффузни, унинг таржима тилида йўл қўйиши мумкин бўлган бошқа хил нуқсонларни ҳам сақлаб қолиш зарурати туғилади. Аммо кўпчилик асарлар таржимасида бундай персонажлар нутқи ўз ифодасини тополмаяпти. Масалан, А. С. Пушкиннинг «Капитан қизи» асари таржимасида шу туфайли персонаж нутқи тасвирида мантиқсизликка йўл қўйилган. Оригиналда персонаж нутқининг немис талаффузига хос нуқсонлар билан берилишидан ташқари, контекстнинг ўзида унинг немисча талаффуз билан гапиргани ҳам алоҳида қайд этилган бўлса, таржимада персонажнинг немисча талаффуз билан гапиргани ҳақида эслатилгану, аммо нутқи адабий тилда ўгираверилган, натижада оригиналда мужассамлашган мантиқ бирлиги йўқолган.

«...в его речи сильно отзывался немецкий выговор: «Поже мой! Тавно ли, кажется, Андрей Петрович был ещё твоих лет, а теперь вот уш какой у него молотец! Ах, фремя, фремя!»¹. «...сўзида немис талаффузи жуда билиниб турарди: «Мошоолло! Андрей Петрович яқиндагина сенча бола эди, энди кап-катта ўғли бор-а! Оҳ, умр, умр!»².

Асарда нотўғри талаффуз этувчи ўзга халқ вакиллари-нинг она тиллари таржима тилига яқин бўлса, тасвирланган персонаж нутқи ўз тили элементлари орқали талқин этилаверилади. Бу масалада М. Шолоховнинг

¹ А. С. Пушкин. *Уша асар*. 22- бет.

² А. С. Пушкин. *Уша асар*. 229- бет.

«Тинч Дон» эпопеясининг иккинчи китобини ўзбек тилига ўгирган таржимон Миркарим Осим ингуш тили таллаффузини, оҳангини таржимада айнан бериб тўғри йўл тутган:

«Братья казаки! Зачим такой большой шум? Вы хотите войны? Пожалуйста! Мы будем воевать. Ни страшна! Зовсим ни страшна! Сегодня же мы вас разыдавим. Два полка горцев идут за нашим спином»¹.

«Казак қардошлар! Нечун бу қадар гавго эдирсиз?.. Сиз вурушмоғи истайсиз? Марҳамат! Биз вурушамиз. Қўрқмаймиз. Бу кун сизи эзиб тўзитажағиз! Ортимиздан икки полк доғилликлар галмақдадир»².

Бошқа системаларга мансуб тилларда яратилган асарлар таркибида тасвирланган қозоқ, қирғиз, туркман ёки татар халқлари фарзандлари нутқи ҳам ўзбек тилига уларнинг ўз тиллари элементлари ёки улар ўзбекча гапирганда йўл қўйишлари мумкин бўлган хатоликлар орқали тасвирланаверади. Масалан, А. М. Горький ўзининг «Тубанликда» номли пьесасида татар кишиси нутқини берган, ўзбекча таржимада бу хусусият баъзи татарча сўзлар ва суффикслар ёрдамида намунали талқин этилган:

«Здесь — мёртвый — нельзя, — здесь — живой спать будет»³.

«Ташқариға олиб чиқарға тийиш! Даҳлизга олиб чиқарға!»

Бу ерга ўлик тўғри келмий, бу ерда тириклар ётарға тийиш»⁴.

Ёзувчилар персонажлари нутқини доим фонетик таллаффуз жиҳатидан бўрттириш йўли билан тасвирлайвермасдан, баъзан асосий эътиборни уларнинг умумхалқ адабий тилидан лексик ва грамматик жиҳатлардан чекинишларига ҳам қаратадилар. Бу кўпроқ персонажларнинг оригинал мансуб бўлган тилда гапирганларида адабий нормадан қайси жиҳатдан кўпроқ чекинишларига боғлиқ бўлади. Немис ёки кавказ халқлари нутқла

¹ М. Шолохов. Ўша асар, 2- китоб, 138- бет.

² М. Шолохов. Ўша асар, 2- китоб, 168- бет. Миркарим Осим таржимаси.

³ А. М. Горький. На дне. Изд-во «Наука», М., 1970, стр. 147.

⁴ А. М. Горький. Тубанликда. Ғ. Фулом номидаги бадий адабиёт нашриёти. Тошкент. 1970, 401- бет. Шариф Толипов таржимаси.

рида фонетик талаффуз билан бир қаторда, лексик ва грамматик чекинишлар ҳам, бошқа кўпчилик халқлар нутқларида эса лексик ва грамматик чекинишларнинг ўзларигина кўпроқ кўзга ташланади. Бинобарин, таржимоннинг ҳам персонаж нутқида қайси томон атайлаб бўрттирилган бўлса, ўша жиҳатга кўпроқ аҳамият бериши мақсадга мувофиқдай туюлади. Шу жиҳатдан «Тинч Дон» романида тасвирланган қалмоқ нутқи ва унинг таржимасидаги оригиналмонанд грамматик хатолар аҳамиятга моликдир:

«— Где твоя старика?

— На фронте. Где же ему быть,— грубо ответила Ильинична.

— Веди, дом, обыск делаю буду»¹.

«— Сеники чол қаерда?

— Қаерда бўларди — фронтда,— деб жавоб қилди Ильинична қўрслик билан.

— Уйга бошла, меники обиска қилади»².

Баён этилган фикрлардан келиб чиқиб шуни айтиш мумкинки, персонажлар нутқининг қайта тикланиши ҳар бир персонажнинг таржимада «ўз тили»да гапирishi, ўз дунёқараши доирасида ўйлаши, фикр-мулоҳаза юритиши, ўзига хос ҳаракатлар қилиши демакдир, авторнинг ўз персонажлари нутқи ифодасини яратиш борасида олиб борган хизматларининг тўла-тўқис қайта тикланиши демакдир.

---

¹ М. Шолохов. Уша асар. 4-китоб, 203-бет.

² М. Шолохов. Уша асар. 4-китоб, 244-бет. Одил Шарипов таржимаси.

ТАРЖИМА ВА ТАЛҚИН

Ўзбек китобхони буюк немис шоири Иоганн Вольфганг Гётенинг «Фауст» фожиасини Эркин Воҳидов таржимасида ўқий бошлаганига мана саккиз йил бўлди. Бу асар халқимизнинг маънавий дунёсини бойитди, шоирларимиз, биринчи навбатда немис адабини халқимизга танитган ҳассос таржимон Эркин Воҳидов Гёте йўлида бир қанча оригинал, таъсирчан, чуқур фалсафий шеърлар яратди. Бунга унинг «Тирик сайёралар» шеърини туркуми ҳам (1978) гувоҳлик беради. Ҳа, «Фауст» «ўз ишини» қилмоқда: Тўпламнинг 107-бетидан ўрин олган «Сен яхшисан» деб бошланувчи шеър адоғида ўзини илондан улкан аждаҳога айланаётган даҳшат қилиб кўрсатувчи ёмонлик, шаккоклик тимсоли шундай дейди:

Сен яхшисан,
Мен ёмондирма,
Сен борсанки, мен омондирман.
Тилагим — сен доим бор бўлгин,
Аmmo мендан миннатдор бўлгин,
Мен бўлмасам, эй яхши одам,
Дод деб қочар эдинг дунёдан¹.

Ўзбекистон Ёзувчилар союзида «Фауст» таржимасига бағишлаб ўтказилган муҳокамада шоир Эркин Воҳидов асарни ўзбекчалаштириш жараёнида буюк Гётедан

---

¹ Эркин Воҳидов. Тирик сайёралар. Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети «Еш гвардия» нашриёти, Тошкент, 1978, 107-бет.

илҳомланиб яратган ўзининг оригинал шеърларини мазкур таржиманинг ҳошияларига йўл-йўлакай битганлигини эслатган эди. Биз Гётенинг «Ғарбу Шарқ девони» ажойиб ҳофизона руҳ билан сугорилганини яхши билемиз. Худди шунингдек, ардоқли шоиримиз Эркин Воҳидовнинг ҳам «Тирик сайёралар» тўпламидаги аксарият шеърлари улуг Гётенинг гуманистик ғоялари руҳида ёзилган, деб дадил айта оламиз.

«Фауст» таржимасини адабий танқидчилигимиз ҳаққоний равишда баркамол ижодий қайта яратувчилик намунаси деб эътироф этди. Дарҳақиқат, баъзи жиддий ёки нождий кам-кўстларни назардан соқит қилганда, шубҳасиз, асар таржимаси бугунги улкан адабий ютуқлар даражасидадир. Унда Гётега хос нозик лиризм кўп жиҳатдан ўз аксини топган. Зотан, Борис Пастернак сингари талантли лирик шоир-таржимон билан Эркин Воҳидовдек моҳир, забардаст сўз устаси беллаша олиши мумкин эди. «Фауст» фожиасини ўзбек тилида қайта яратиш билан Э. Воҳидов кўҳна шеърятимиз хазинасини янги ноёб дурдона билан бойитди. Ушбу мақоламизда таржиманинг айрим камчиликлари қаламга олинган экан, бу билан биз унинг немисча асл нусха даражасида мукамал ва ҳаққоний бўлишини орзу қилдик.

Немис гётешуноси Генри Пошманн «Фауст» трагедиясига «Сўнгги сўз» ёзаркан, уни шундай деб таърифлайди: «Жаҳон адабиёти тарихида «Фауст»дек кўп машҳур бўлган ва кам тушунилган китоб бўлмаса керак». Дарҳақиқат, «Фауст»ни асл нусхасида ўқиган киши бунга тўла имон келтириши мумкин. Асарни ҳам ўқиган сайин китобхон янги-янги ва теран мазмунли фикрларга дуч келаверади, ундаги оддий бир персонаж монолоғида ҳам олам-олам маъно борлигига ишонч ҳосил қилаверади.

«Фауст»нинг биринчи қисми тўрт минг олти юз ўн икки мисрадан иборат бўлиб, унда икки юздан кўпроқ изоҳталаб ибора ва тушунча бор. Мазкур мақоламиз «Фауст» трагедиясида Гёте томонидан қўлланилган баъзи бир истилоҳ, диний тушунча ва номлар, хос сўзлар (реалия) ҳамда баъзи бир мифологик тушунчаларнинг изоҳи ва таржимасига бағишланади.

Таржиманинг кейинги нашрларида бу фикрларни эътиборга олиш ўзбек ўқувчисини «Фауст»дай улкан

асар билан янада яқинлаштириш ишига ёрдам берса керак, деб ўйлаймиз.

«Театр муқаддимаси»да шоир тилидан баён этилган қуйидаги саволда «Олимп» сўзи тилга олинади.

Гётеда:

Wer sichert den Olymp, vereinet Götter?
Des Menschen Kraft, im Dichter offenbart.¹

Пастернакда:

Кто подвиги венчает? Кто защита
Богам под сенью олимпийских роць?
Что это?— Человеческая мощь,
В поэме выступившая открыто².

Э. Воҳидовда:

Кимдир ул, забт айлаб Олимп маснадин,
Тангрилар посбони бўлган қодир?
Улдир одамзотнинг буюк қудратин
Қалбида мужассам айлаган шоир³.

Асл нуханинг мазмуни қуйидагича: «Олимпни қўриқлаган ким, худоларни бирлаштирган ким? Шоирда намоён бўлган инсон қудрати». Аслиятдаги шоир монологада ўнта савол бор, жавоб эса битта. Адекват таржима тақозоси билан асл нухадаги икки мисра тўрт мисрага айланган, зотан, бундай усул таржима назариясига хилоф эмас. Аммо оригиналдаги «Олимп» сўзини изоҳлашга тўғри келади. Олимп — юнон асотирларига кўра, Зевс мутасадди бўлган маъбуд ва маъбудалар маскани саналмиш тоғ тизмаси бўлиб, унинг атрофи булут билан қопланган, тепаси эса доимо равшан эмиш, унда ҳеч қачон қиш бўлмасдан, доимо ёз эмиш. Мана шундай жозибадор гўшани тараннум этган, уни абадийлаштирган зот — шоир демоқчи автор. Бу жиҳатдан

¹ Goethe. Faust. «Neues Leben», Berlin», 1966, 16.

² Гёте. Фауст. ГИХЛ. М., 1955, стр. 43 (Пастернак таржимаси).

³ Гёте. Фауст. Биринчи қисм, Тошкент, 1972, 17-бет. («Фауст» дан келтирилладиган турли тиллардаги мисоллар тегишли манба кўрсатилганидан сўнг бетлари қавс ичида кўрсатиб борилади.)

саволни «Ким жирлаган қудойди, қудиретти?» деб таржима қилган қозоқ таржимони асл нусхага яқинлашсада, лекин «Олимпке шигуди ўйлап па одам?» деган ортиқча савол билан услубий ғализликка йўл қўяди, чунки:

Одамзотнинг куш-қуот, қудирети
Оқиндорнинг қонинда ўйноқтоғон!¹

мисралари юқорида келтирилган саволларга жавоб бўла олмайди.

Немис тилидан қилинган тагламадан фойдаланган озарбайжон таржимони Аҳмад Жамил мазкур монологни айрим **ўзтўқима** («отсебятина» сўзини шундай деб беришга журъат этдик.— П. У.) ларига қарамасдан, анча ширали қилишга эришган. Чунончи:

Олимпи гўруён ҳанси гувватдир?
Кимдир оллоҳлари дўст эдан биза?
У, инсонда ўлан улу гудратдир,
Шоир илҳоминда у чихир уза?²

«Арши аълодаги дебоча»да тангри, само қўриқчилари, Мефистофель ва уч малоика иштирок этади, уларнинг ҳаммаси диний тушунча ва образлардир. Ўзбек Совет Энциклопедиясида шундай дейилади: «Христиан динидаги тўртта асосий фаришта — Жабраил (қуръонда Жибрил), Азроил, Микоил, (қуръонда Микол) ва Исрофил номлари билан исломга ўтган. Булар қуръонда «ал-муқаррибун» (яқинлар, яқинлаштирганлар. Оллоҳнинг бош фаришталари) деб аталган. Уларга турлича вазифалар юклатилган: Азроил — жон олувчи, Жаброил — хабарчи, Микоил — коинот тасарруфчиси (эгаси — П. У.), Исрофил — охират кунда карнай чалувчи»³. Демак, христианлардаги Рафаэль номининг арабча транскрипцияси — Исрофил, Гавриилники Жаброил, Михаилники Микоил (ёки Микол), Израилники Азроилдир. «Фауст»да Рафаэль, Габриэль ва Михаил

¹ Г ё т е. Фауст. «Жазушы». Алмата—1969, 10-бет. Медеубай Қурманов таржимаси.

² Г ё т е. Фауст. Баки, 1970, 6-саҳ. Аҳмад Жамил таржимаси.

³ Ўзбек Совет Энциклопедияси, 1-жилд, «Азроил» мақоласи, 186-бет. Т., ЎзСЭ Бош редакцияси, 1971.

шаклида берилган номлар рус тилига Рафаил, Гавриил ва Михаил шаклида ўтган, ўзбек тилига эса Рафоил, Жаброил ва Микоил шаклида транскрипция қилинган. Ҳолбуки, транскрипция қондасига кўра, Рафаилни Рафоил деб эмас, Исрофил деб бериш керак эди. Ўзбекча ва қозоқча таржимада «само қўриқчилари» тушунчасига изоҳ берилмаган. Христианлар тасаввурича, қадимги қироллар ўз қўшинларига эга бўлганидек, тангри ҳам ўзига тобе бўлган кишилар устидан ҳукмронлик қилиш учун муайян қўшинга эга эмиш. Само қўшинлари асарда иштирок этмайди, муаллиф томонидан эслатилади, холос, бинобарин мазкур тушунчани изоҳлаб, китобхоннинг онгига етказиш фойдадан холи бўлмайди, деб ўрлаймиз. «Фауст» трагедияси бамисоли сирли бир олам. Уни батафсил тушуниб олиш ва тамомила «ҳазм» қилиш учун алоҳида ўқимишлилик зарурдай туюлади. Трагедиянинг бош қаҳрамони Фаустдан тортиб, «Вальпургия кечаси»даги ялмоғизларгача изоҳталабдир.

«Фауст»нинг 1971 йили «Ауфбау — Ферлаг. Берлин унд Ваймар» нашрида Готтхард Эрлер томонидан Мефистофелга қуйидагича изоҳ берилган: «Мефистофель — христиан (насоний — П. У.) динига мансуб кишиларнинг Фауст ҳақидаги китобида шайтон шу ном билан машҳурдир, бу ном Мефистофилос, Мефостофилес ва Мефистофиль каби эски шаклларига ҳам эгадир. «Мефистофель» сўзи қадимги яҳудийча «мефис» (бузгунчи, вайрон қилувчи) ва «тофель» (ёлғончи) сўзларидан олинган бўлса керак. Лекин бу сўзнинг юнонча «ме-фото-филес» (ёруғликни севмайдиган) ва «ме-фаусто-филес» (Фаустни севмайдиган) деган маънони англатади деган фикр шубҳалидир, албатта»¹. Демак, Мефистофелни ўзбек тилидаги «иблис» сўзи билан изоҳласа бўлади.

Маълумки, шоир қайси миллатга мансуб бўлса, ўз асарини ўша миллат урф-одат, расму русуми ва таомил-удумлари асосида яратади. Унда ўз халқига хос сўз ва истилоҳлардан фойдаланади. Таржима жараёнида ўша хос сўзлар ва истилоҳлар баъзан сўзма-сўз таржима қилинса, баъзан эса, транслитерация қилинади ва изоҳланади. Гёте томонидан «Фауст» трагедиясида келтирилган магистр, доктор каби сўзлар ўзбек китобхо-

¹ J. W. Goethe. Faust. Verlag Berlin und Weimar, 1971, S. 652.

нига тамоман тушунарли деб бўлмайди. Зероки магистр (ўрта асрлар университетининг қуйи даражали гуманитар фанлар муаллими) бўлса, доктор (ўрта аср университетларида энг юқори илмий даража бўлиб, фақат теология (илоҳият илми), ҳуқуқшунослик, илми табобат (медицина) фанларидан дарс берувчиларга берилган) сўзлари оддий китобхонга асл нусха мазмунини англашга халал беради.

Фауст ўзи яшаётган муҳитдан норози, ундан баҳра олгулик ҳеч нарса йўқлигидан нолийди. Отасидан қолган эски-туски тўла ҳужра унга бамисоли бир авахта — хонаи зулмат бўлиб кўринади. Табиатни билиб олиш, уни обдон ўрганиш Фаустнинг азалий орзуси. Бироқ отасидан қолган ҳужрадаги «бағри чизик турфа шишалар — кимё ашёлари» «табиат қулфини» очишга ожиз эканлигини кўрган Фауст ўз ҳаётига зомин бўлмоқ истайди. Заҳар тўла идишни қўлга оларкан:

Тўлқинланаман гўё қалбда галаён,
Оёқ остида порлар тўлқин шуъласи.
Шўнғимоқдаман гўё денгизга шу он,
Янги қиргоққа чорлар гўё тонг саси!—

(таглама бизники.— II. У.) дейди у. Улимни қўмсаган Фаустнинг кўзига уни «янги муҳиту фазолар»га элтиши зарур бўлган «фойерваген» («ўтли арава») парвоз қилиб келаётгандай бўлиб кўринади.

Гётеда:

Ein Feuerwagen schwebt auf leichten Schwingen
An mich heran! Ich fühle mich bereit,
Auf neuer Bahn den Äther zu durchdringen,
Zu neuen Sphären reiner Tätigkeit. (S. 38).

Пастернакда:

Слетает огненная колесница,
И я готов, расправив шире грудь,
На ней в эфир стрелой устремиться,
К неведомым мирам направить путь. (стр. 68)

Воҳидовда:

Ана, учиб келди ўтли арғумоқ,
Унинг қанотида учмоқ истайман.
Белгисиз бу одам, сирли бу равоқ

Бағрига отилмоқ: қучмоқ истайман. (45- бет)
Учқур қанотин енгил қоқиб самода,
Мен сари парвоз этиб келар маҳода!
Тайёрман шу дам йироқларга учишга,
Янги муҳиту фазоларни қучишга. (Тағлама бизники)

Асл нусхадаги «фойерваген» («ўтли арава») рус тилига «колесница», ўзбек тилига «ўтли арғумоқ», бизнинг таржимада эса, «маҳода» деб берилган. Озарбайжон таржимони «гўй арабасы» (осмон араваси), қозоқ таржимони «ўтарба» (ўт арава) деб берган. Ривоятга кўра, колесница Исо миниб юрадиган ўтли арава, лекин «ўтли арғумоқ» эмас, чунки немисча «фойерваген» сўзининг маъноси ҳам зотан «ўтли арава»дир, бир сўз билан айтганда, колесница ўзбек тилидаги маҳода¹ сўзига муқобил бўларкан. Таржимашунос Ғ. Саломов ёзганидек, «Ҳар бир сўз қўлланилган ўрнида қандай маъно берса, таржимада худди ўшанга ёпишиб тушадиган калима топишга тўғри келади. Бундан ташқари, ҳар бир тилда сўз билан маъно диалектикаси ўзига хос кўринишда бўладики, таржимада буни ҳисобга олмасдан илож йўқ».

Фауст эндигина заҳар ичмоқчи бўлиб турганда фаришталар хори (куйи) уни Исо тирилганидан огоҳ этади; Фауст бу таниш куйга мафтун бўлиб, заҳар ичишдан воз кечади. Таниқли совет гётешуноси Н. Бальмонт ёзганидек, Фаустни заҳар ичишдан воз кечишга ундаган нарса — диний туйғу эмас, балки пасха кунлари халқ билан бирга бўлган болалик хотирасидир. Черковда жаранглаган жом (қўнғироқ) овози унга болаликнинг бахтли онларини эслатади. Фауст ўз монологида черковда жаранглаган куй ва жом «пасханинг илк соатидан» дарак бераётганини риторик саволлар билан қуйидагича баён этади:

1. Welch tiefes Summen, welch ein heller Ton
Zieht mit Gewalt das von meinem Munde?

Қандай теран куй, қандай ёрқин оҳанг
Куч-ла тортиб олмоқда қадаҳни оғзим (лабим) дан?

¹ Узбекско-русский словарь. Госиздат иностранных и национальных словарей. М., 1959; **Маҳода** уст. книжн. колесница (стр. 258).

2. Verkündiget ihr dumpfen Glocken schon
Des Osterfestes erste Feierstunde?

Огоҳ этурсиз ё жарангсиз қўнғироқлар,
Пасханинг илк байрам соатидан?

3. Ihr Chöre, singt ihr schon den tröstlichen Gesang,
Der einst um Grabes Nacht von Engelslippen Klang,
Gewißheit einem neuen Bunde? (§39).

Эй малаклар, тасалли берувчи бу куй бир он
«Исонинг» дафн тунда фаришталар тилидан жаранглаб,
Аҳдул жадидга бўлган эътиқодни тараннум этмаганми!»

(Тағламалар бизники).

Пастернакда:

Река гудящих звуков отвела
От губ моих бокал с отравой этой.
Наверное, уже, уже колокола
Христову пасху возвестила свету
И в небе ангелы поют хорал,
Который встарь у гроба ночью дал
Начало братству нового завета. (стр. 69).

Э. Воҳидовда:

Илоҳий бу овоз лабимдан
Тортиб олди ўлим шарбатин.
Хабар қилди қўнғироқ бу дам
Элга қутлуғ айём соатин.
Худди шундай дафн тунда
Малакларнинг қўшиқ унида
Олам уқди ҳадис ҳикматин. (46- бет)

Асл нусхадан кўриниб турибдики, монолог учта риторик саволдан иборат, афсуски, таржималарда риторик саволлар сақланмаган. Ҳолбуки, риторик савол шеъррий нутқдаги ифодалилиқни кучайтирувчи услубий воситалардан биридир. Монологдаги «остерфест» (пасха байрами) рус тилига «Христова пасха» деб тўғри ўгирилган. Э. Воҳидов уни негадир «қутлуғ айём соати» деб берган. Юзаки қараганда, шундай деб ўгирса ҳам бўла-

дигандай, чунки ҳар қандай байрам қутлуғ саналиши табиий ҳол. Бироқ оригиналда келтирилган байрам маълум бир воқеага боғлиқ бўлганлиги учун уни «қутлуғ айём» деб ўгириб бўлмайди, зеро, п а с х а, бу христианларнинг Исо пайғамбар шарафига ўтказиладиган байрамидир. «Начало братству нового завета» мисраси «Олам уқди ҳадис ҳикматин» деб таржима қилинган. Маълумки, «Новый завет» — христианларга мансуб бўлган Инжил ва бошқа китобларнинг мажмуаси бўлиб, унда Исо ҳақидаги ривоятлар баён қилинади. У христианларда «Исонинг изтироблари» деб ҳам аталади. «Новый завет»ни Шарқда «Аҳдул жадид» деб аташ расм бўлган. Таассуфки, ҳурматли шоиримиз Э. Воҳидов уни «ҳадис» деб берганки, бу «Новый завет»га муқобил бўла олмайди, чунки «ҳадис» Муҳаммад пайғамбар ҳақидаги ривоятларни ўз ичига олади¹. Шоир томонидан келтирилган ҳар бир реалия (хос сўз) асарнинг узвий бир бўлагини ташкил этади, тасвирланаётган воқсани реаллаштиради, асар ёзилган давр дунёқарашларини акс эттирибгина қолмай, персонажларнинг даврига бўлган муносабатларини ҳам белгилайди. Бадий таржима қилинаркан, ундаги лирик моментларни таржимон ўз тилидаги сўзлар воситаси билан баён этади, аммо бадий асар ёзилган тил эгасининг диний қарашлари асарни таржима қилаётган кишининг диний қарашларига ҳамisha ҳам мос келавермайди, бундай ҳолда диний тушунча ёки образни шарҳлашдан бошқа илож йўқ, аммо ўша диний тушунча ёки образни менсимай ташлаб кетиш таржима назариясига тамоман хилофдир. Мана бир мисол:

Гётеда:

Agathe, fort! Ich nehme mich in acht,
 Mit solchen Hexen öffentlichen zu gehen;
 Sie ließ mich zwar in Sankt Andreas Nacht
 Den künftigen Liebten leiblich sehen. (S. 44.)

Пастернакда:

Агата, что ты! Постыдись греха!
 При встречных заговаривать с колдуньей!

¹ Қаранг: Узбекско-русский словарь. Изд-во иностранных и национальных словарей, М., 1959, стр. 647.

Она мне будущего жениха
Недавно показала в новолунье. (стр. 75)

Э. Воҳидовда:

Агата! Кампирдан нари юр бир оз,
У бағоят айёр, доғули жуда.

Лекин ўша кампир у кун кўзгуда
Бўлажак қайлигим кўрсатгани рост. (53- бет).

«Фауст» трагедиясининг мазмунига асло салбий таъсир кўрсатмайдиган кичик бир монолог, унинг безаги эса, «ин занкт Андреас нахт» («муқаддас Андрей тунида») деган диний тушунча. Ўша тушунчани Б. Пастернак «в новолунье», ундан ўгирган Э. Воҳидов эса «кўзгуда» деб хулоса чиқарган. Натижада диний тушунча ва у билан боғлиқ бўлган мазмун берилмаган. Немисларнинг диний ақидаларига кўра, авлиё Андрей тунида, 29 ноябрдан 30 ноябрга ўтар кечаси қайси қиз унинг (авлиё Андрейнинг) шаънига ибодат қилса, тушига ўзининг бўлажак қайлиги кирармиш. Авлиё Андрей ҳақидаги тушунчанинг ўзбек тилида акс этмаганининг боиси — рус таржимонининг ўша тушунчани «в новолунье» шаклида ифодалашидир.

«Фауст» қомусий бир асардир, унда Фауст ҳақидаги халқ китобида келтирилган кўпгина хос сўзлар ўрин олганки, уларни таржимада акс эттирмаслик Гётедек буюк бир сиймонинг даҳосига соя ташлашдек нуқсонга йўл қўйишдир деб ўйлаймиз. Ўша диний тушунчани озарбайжон таржимони «мугаддас Андрей» деб, қозоқ таржимони «Андрей туни» деб бериб асл нусха мазмунини тўғри ифодалаганлар.

Фауст доимо интилишда, у илмга ташна, ҳамиша нима биландир машғул бўлишни истайди; у руҳий тушкунликни ўз тажрибаси билан енгишга интилади, ундан баҳра олмоқ истайди. Фауст ўз ташналигини «Новый завет» («аҳдул жадид» ёки Инжил)ни ўз она тили—немис тилига ўгириш билан босмоқчи. Асл нусхадаги «нойес тестамент» (немис тилида бу иборанинг «нойер бунд» деган синоними ҳам бор) рус тилига «новый завет» (ўзбекча таржимаси: я н г и в а с и я т), ўзбек тилига эса Я н г и т а ъ л и м шаклида ағдарилган. Биз-

нингча, уни қозоқ таржимонидек «жанга ўсиет» ёки шарқча атамаси билан «аҳдул жадид» деб берса, мақсадга мувофиқ бўларди. Фауст иблисни бартараф қилишда тўрт унсур кучига таянаркан, бу унинг табиати — асосий куч манбаи деб билишидандир. Демак, оригиналдаги «Шпрух дер Фире» (таржимаси: тўрт унсур ҳикмати) иборасини таржимонимиз берганидек, «тўртта дуо» деб эмас, балки «тўрт унсур ҳикмати» деб ўгириш мақсадга мувофиқ бўлур эди, зотан, асл нусхадаги маъноси шундай. «Дуо» (мазмун: худога илтижо қилиб, ундан хайру эҳсон тилаш) сўзини ишлатиш билан таржимон табиат кучларидан мадад умид қилган Фаустни художўй, тақводор бир кишига айлантирган. Асл нусхага бундай ёндошиш асар мазмунига путур етказмай қолмайди, албатта.

Академик И. Ю. Крачковский Сулаймон ал-Бўстонийнинг «Илиада»ни араб тилига таржима қилиш тажрибаси ҳақида шундай деб ёзган эди: «Таржима ўртамиёна араб китобхонига тушунарли бўлсин деб ал-Бўстоний уни («Илиада»ни — П. У.) изоҳлашга киришади, лекин изоҳлаш араб адабиёти ва ҳаёти ёрдамида, бошқача қилиб айтганда, классик Гомер даврини ислом ва исломгача бўлган араб адабиёти ва ҳаёти билан қиёслаш орқали амалга оширилмоғи керак эди. У араб адабиётидан ҳар бир факт, ҳар қандай хос сўзгагина эмас, балки ҳар бир фикрнинг ўзига хос муқобилини ёки таржимани равшанлаштирувчи фактни излаб топишга муваффақ бўлган. Қанчадан-қанча улкан китобларни, шеърый лугатларни, антологияларни ўрганиш нақадар заҳмат талаб этганлиги маълум, зероки, баъзан бир мисра шеър маъносини бериш учун бирор шоирнинг катта ҳажмли шеърый асарини ўқиб чиқишга тўғри келган. Бинобарин, таржиманинг ўзидан кўра, уни изоҳлашга кўп вақт кетган... Том маънодаги китоб (таржима қилинган китоб назарда тутилмоқда — П. У.) сўз боши, таржима ва изоҳдан иборат бўлишини фаҳмлаш қийин эмас, улардан биринчи ва учинчиси, кўпинча, мустақил тадқиқотларга замин бўлади»¹. «Фауст»дек энциклопедик асарни таржима қилиш ҳам шоирдан ал-Бўстоний амалга оширган хизматни талаб қилади. «Фауст» бир қарашда жуда осонгина англаб олса бўладигандек тую-

¹ Акад. И. Ю. Крачковский. Избранные сочинения, т. III, сгр. 337. Изд-во Академии Наук СССР, М.Л., 1956.

лади, бироқ унинг ичига чуқурроқ кириб борган сайин у қийинлашиб боради, баъзан таржимон олдида ўтиб бўлмас тўсиқлар ҳам пайдо бўлади. Таниқли таржимашунос олим И. Қашкин ёзганидек: «Таржиманинг буюк истеъдод соҳиблари учун ҳам мажбурий бўлган бешафқат қонунлари бор».

Таржиманинг мукамаллиги унда миллий колоритнинг сақланиши билан ўлчанади. Бу жиҳатдан «Фауст» трагедияси бироз «жароҳатланган», «Фауст»нинг биринчи қисми етарли даражада изоҳ билан таъминланмаган. Ҳолбуки, немис халқ урф-одати, удум-таомилига хос сўзлар асосан биринчи қисмдан ўрин олгандир. Таржима жараёнида йўл қўйилган қусурлар «Фауст» трагедиясининг сўнгги нашрларида бартараф этилар, деган умиддамиз.

ИККИНЧИ ТАШРИФ

Бадий сўз санъатида баркамол адабий асарнинг дунёга келиши халқ маданий ҳаётида янги саҳифа очади. Бир халқ тилида яратилган бадий обиданинг бошқа халқ тилига таржима қилиниши ҳам бундан мустасно эмас. Ф. М. Достоевский қаламига мансуб «Жиноят ва жазо»¹ романининг ўзбек тилида чоп этилиши адабий ҳаётимизда содир бўлган ана шундай қувончли воқеалардан бири.

Рус адабиётининг гуллаган даври (XIX аср) буюк намояндаларидан бири Фёдор Михайлович Достоевский улкан реалист, психологик романнинг, инсон ички дунёсини, руҳиятининг нозик жилваларини бадий тадқиқ қилишнинг чинакам устаси сифатида танилган эди. У адабиётда социал-психологик роман жанрига асос солди. Томас Манн уни «жаҳон адабиётининг биринчи психологи» деб атаган эди. Максим Горький Достоевскийни Шекспирга, Стефан Цвейг эса Гомер ҳамда Гётега тенг санъаткор деб таърифлаган эдилар.

Фёдор Михайлович ўзи яшаб турган жамиятдаги камбағаллар, хўрланганлар, жабрдийдалар ҳаётини ўшалар тарафида туриб қаламга олди. Аммо унинг дунёқараши ниҳоятда чигал, қарама-қаршиликларга тўлиб-тошган эди. У буржуа жамиятининг адолатсизлигидан нолир экан, танқид тифини ижтимоий тузумнинг ўзига эмас, балки инсоннинг руҳий оламидаги, психоло-

¹ Ф. М. Достоевский. Жиноят ва жазо. Иброҳим Ғафуров таржимаси, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1977.

гиясидаги нопокликларга, қусурларга қаратди. Ҳаёт кишининг азоб чекишидан иборат ва бу абадий давом этади, деган фикрга келади адиб. Асарларида эса ўзи ҳеч қачон келиша олмайдиган тузум билан муроса қилишга даъват этади. Ёзувчи зулмга қарши ҳар қандай курашни қоралар эди. Бироқ, унинг ниятидан қатъий назар, асарларидан бундай манфур жамиятда инсоннинг ҳаёт кечириши мутлақо мумкин эмас, деган объектив хулоса келиб чиқади.

«Жиноят ва жазо» ёзувчи дунёқарашининг барча муҳим жиҳатлари кўзга ташланадиган, инсон руҳиясининг тадқиқи қиёмига етган шоҳ асардир. Рус адабиётшунослигида у жаҳон адабиётидаги энг қайғули, ғамгин китоб деб баҳоланди.

Роман, ҳажман катта бўлишига қарамай, услубан шу қадар сиқик, пухта ишланганки, унда жойлаштирилган нарсани шу сюжетга сиғдиришнинг ўзи бағоят қийин, бинобарин, бу автордан катта маҳорат талаб этар эди.

Воқеалар жуда қисқа вақт ичида бўлиб ўтади. Асарнинг бош қаҳрамони — қашшоқлигидан университетдаги ўқишини давом эттира олмаган собиқ студент Родион Романович Раскольниковдир. У тинкасини қуритган йўқчиликдан қутулиш йўллари излаб, охири қотиллик қилишгача бориб етади. Ижарачи кампирни ҳамда уйга тўсатдан кириб келган унинг синглисини ўлдириб, бойликларини ўғирлайди. Раскольников ўз жиноятини олдиндан назарий жиҳатдан ўзича асослаган ва бу хусусда матбуотда мақола ҳам эълон қилган эди. Унинг фикрича, одамларни икки тоифага: авом оммага ва сараланган кишиларга бўлиш мумкин. Сараланганлар ўз мақсади йўлида учраган ҳар қандай тўсиқни енгиши, ҳатто бу йўлда қотилликлар қилиши мумкин. Шундагина унинг омади юришади. Сўнгра бошқаларга, ўз яқинларига ёрдам қўлини чўза олади. Ҳамма буюк шахслар, айтайлик, Наполеон ҳам шундай қилган!

Аслида Раскольниковни жиноят қилишга ундаган нарса бундай ақида эмас, балки очлик эди. Родион бу ишни фақат ўзинигина ўйлаб қилган эмас. Кишиларнинг қонини сўриб ётган бир кампирни ўлдириш билан ночор инсонлар, камбағалларга — онасига, акасининг ўқишни битириб олишига мадад бериш қасдида ўзини қурбон қилмоқчи, жирканч ва разил дворянин Лужинга турмушга чиқмоқчи бўлган синглиси Дуняга. ишдан қувил-

ган чиновник Мармеладовнинг йўқчиликдан ҳалок бўла-
ёзган оиласига ёрдам бермоқчи бўлади. Лекин... ўғир-
лаган нарсаларини бир тошнинг тагига яширганича,
қайтиб уларга қўл урмайди, даҳшатли руҳий азобга ту-
шади, ақлдан озиш даражасига бориб етади. Уйлайве-
риш, виждоний азоб Родионни адоий тамом қилади.
Бу — жиноятнинг жазоси эди! Раскольников ўзини сувга
отишга жазм этади, бироқ очарчилик қурбони бўлган-
лардан бири — Мармеладовнинг қизи Соня у билан
дўстлашиб қолиб, уни ўз гуноҳини бўйнига олишга,
Инжилни ўқишга, тавба қилишга ундайди. Охири, йигит
айбига иқрор бўлиб полиция маҳкамасига кириб боради.

Роман Раскольниковнинг Сибирь қамоғидаги ҳаёти-
ни тасвирлаш билан тугалланган. Соня ҳам унинг изи-
дан Сибирга борган эди. Маҳбуслар қизни жуда ёқтириб
қоладилар. Раскольников эса одамларга сира қўшилол-
масди. Родион ўзини қизнинг оёқларига ташлаб, унинг
тиззаларини қучоқлаб йиғлаган куни «назарида унга
илгари ёвқараш қилиб юрган маҳбуслар худди жил-
майиб тургандай бўлдилар. Ҳатто улар билан гаплашди,
унга ҳам меҳрибонлик билан жавоб қилишди». Соня
келтириб берган Инжилни қўлга олар экан: «Эндиликда
унинг эътиқодлари менинг ҳам эътиқодларим бўлиб
қолмайими? Жуда бўлмаганда, унинг туйғулари, унинг
интилишлари...» — деб ўйлайди у.

Бу билан Ф. М. Достоевский Раскольниковнинг ҳам
Соня бошлаган йўлга кирганини кўрсатмоқчи бўлган.
Соня — муаллифнинг идеали. Қиз ўзини ҳаётдаги қий-
налишлар, руҳий азоб-уқубатларга қурбон қилган. У
ҳамиша кўникишга ундайди, кураш эса эътиқодига та-
моман зид. Қизга азоб берганларида ҳам, бошқа биров-
дан кўра ўзининг қийналишини афзал кўради.

Шуни айтиш керакки, Ф. М. Достоевскийнинг «Хўр-
ланганлар ва ҳақоратланганлар» романидан кейинги
ўзбекчага ўғирилган бу асари ўз таржимонини топа ол-
ган. Иброҳим Ғафуров бадий ижоднинг бу соҳасида
мўл тажриба тўплаган, маҳоратини анча такомиллаш-
тирган бир паллада «Жиноят ва жазо» романини ўғи-
ришга журъат этди. Бундан илгари китоб шинавандалар
И. Ғафуров таржимасида Эрнест Хемингуэйнинг
«Чол ва денгиз», «Алвидо, қурол!» асарлари, Ги де Мо-
пассаннинг «Азизим» романини ўқишга муяссар бўлган
эдилар.

Таржимоннинг омади юришгани романни китобхон сифатида тушуниб, ижодкор қалби билан ҳис эта олганидадир. Ўзбек тилининг бой хазинасидан керакли дурдоналарни излаб топиб, улардан ўринли фойдалана олгани таржимоннинг иккинчи жиддий ютуғи.

Аксарият, бир тилда яратилган оригинал асарниқидан кўра шу тилга таржима қилинган бошқа бир асарнинг луғати бойроқ, тасвир воситалари ранг-барангроқ кўринади. Чунки оригинал асар ёзадиган ёзувчи ўзи биладиган (шубҳасиз, китобхонга ҳам таниш бўлган) ҳаёт, таниш кишилар, нарсалар, характерлар ва муносабатлар ҳақида ҳикоя қилади. Таржимон эса бошқа халқ ҳаётини акс эттиришга, ўзга муаллиф қўллаган сўз ва ибораларни, янги, баъзан ёт тушунчаларни ўз тилида ифодалашга мажбур. Бу эса оригинал асар авторига нисбатан баъзан кўпроқ меҳнат сарфлашни, изланишни, боз устига, сўз танлашда ўйлаб иш қилишни, эҳтиёткорликни талаб этади. Акс ҳолда, таржиманинг тили бўш, тасвир қуввати заиф, таъсирсиз бўлиб қолиши ҳеч гап эмас. Бу жиҳатдан Иброҳим Ғафуров романни пишиқ, ширали тил билан ўгиришга муваффақ бўлган.

Ф. М. Достоевский услубининг ўзига хослиги шундаки, автор қаҳрамонлар характери, ўй-хаёли, руҳий дунёсини уларнинг ўз тиллари орқали очиб беради. Диалогда персонажнинг кимлиги бутун борлиги билан намоён бўлади. Қуйидаги иқтибосга эътибор қилинсин.

«— Не зайдете, милый барин? — спросила одна из женщин довольно звонким и не совсем еще осипшим голосом. Она была молода и даже не отвратительна — одна из всей группы.

— Вишь хорошенькая! — отвечал он, приподнявшись и поглядев на нее.

Она улыбнулась, комплимент ей очень понравился.

— Вы и сами прехорошенькие, — сказала она»¹.

Таржимаси:

«— Қирмайсизми ичкарига, бегим? — сўради хотинлардан бири ҳали унчалар сўнмаган жарангдор овоз билан. У ёш эди, ўзи ҳам кўҳликкина — шу тўп ичида чиройлиси эди.

---

¹ Ф. М. Достоевский. Преступление и наказание. Свердловск, 1971, стр. 124—125.

— Ие, попукдай экансан-ку!— деб жавоб берди Раскольников қаддини кўтариб унга қараркан.

Мақтовдан ийиб кетган хотин жилмайди.

— Ўзингиз ҳам зап келишган экансиз,— деди у (191).

Мазкур парчадаги жумлаларни бошқа бир таржимон: «Кирмайсизми, азиз барин?» «Мақтов унга жуда ёқди», «Сиз ҳам жуда яхши экансиз» деб бериши мумкин эди. Унда савол-жавоб у қадар жонли, табиий чиқмаган бўларди. Кўриниб турибдики, таржимон диалогдаги ҳар бир сўзни салмоқлаб ўйлаб, чертиб танлаган.

Бадий таржимада ҳар бир персонажнинг ўзига хос тил хусусиятини англаб, билиб акс эттириш анча диққатталаб иш. Чунончи, Достоевский немис аёли Амалия Людвиговнани Ўзига хос бир мақомда, рус тилида немисча талаффуз билан гапиртиради:

«— Я вам сказал раз-на-прежде, что вы никогда не смель говорил мне Амаль Людвиговна; я Амаль-Иван!» (142)

Немис аёлининг рус тилини бузиб гапиришини... учинчи тил, ўзбекчада китобхонга қандай етказиб бўларкан? Иброҳим Гафуров бунинг чорасини топган. У аввал аёл тилидаги умумий хусусиятни аниқлаб олган: Амалия Людвиговна жумлаларни «чайнаб» гапиргандай, айрим товушларни (масалан, «л») керак бўлмаган жойда юмшоқ талаффуз этади.

«— Мен сизга айтган ахийр, чун сиз ҳеч бир вақт менга Амаль Людвиговна демаган деб: мен Амаль-Иван!» (218).

«Жиноят ва жазо» да врач Зосимовнинг чор ҳукумати ҳуқуқшунослари ҳақида айтган: «Ведь эти мономаны из капли океан делают, небылицу в лицах наяву видят...» (166) деган сўзлари учрайди. Оддийгина бу жумлани ўз оҳанги билан беришнинг ўзи бўлмайди. Таржимоннинг усталиги шунда намоён бўлганки, ўзбекчада ҳам ўша оҳанг сақланган: «Ахир бу савдойилар чивиндан фил, томчидан денгиз ясашади, башарангга қараб башорат ўқишади...» (256).

Руҳий касалликнинг бир кўринишини англаган «мономан» истилоҳини таржимон «савдойи» деб ағдарган. Зеро, таржимадан мақсад сўзнинг ўзини айнан бериш эмас, балки у англаган маънони ўтказиш, тўғрироғи, сўзнинг бадий ширасини ифодалай оладиган муқобили-

ни топишдир. Асл нусхадаги «томчидан океан ясамоқ» иборасининг «томчидан денгиз ясамоқ» деб ўгирилиши баробарида, ёнига «чивиндан фил ясамоқ» идиомаси қўшилиши фикрни таъкидлашга хизмат қилган. «Небылицу в лицах наяву видят» мақолидаги «не», «на», «небылиц», «лиц», «в», «ву», «ви»лар ўзига хос оҳангдошликни келтириб чиқарган экан, «Башаранга қараб башорат ўқишади» бирикмаси ҳам шаклан, ҳам мазмунан асл нусхага монанд, худди мақолдай жаранглайди.

Мамнуният билан қайд этиш лозимки, И. Ғафуров таржималарининг тили бой, луғати пухта ишланганлиги ва ранг-баранглиги билан ажралиб туради. «Жиноят ва жазо» таржимасида ҳам ана шу фазилат яққол сезилади. Фақат гоҳи ўринлардагина сўз қўллашда айрим сакталиклар кўриниб қолади.

Романнинг бир ерида «фигура» (270) сўзи учрайди. Таржимон «гавда» калимаси ўша ўринда унинг чин маъносини бера олишини тўғри топган. Чунки киши ўзи тўғрисида «қоматим» дейиши сал ғалатироқ туюлади, «жусса», «жасад» ҳам бу ерда мос эмас. Таассуфки, «гавда»нинг ўзини ишлатмай, «гавдаи лошим» (413) дейилиши ишни бир оз бузиб қўйган. Аввало, персонаж нутқи китобий эмас, оддий, табиий бўлгани яхши. Қолаверса, бу арабча калима («лош», «лоша») фақат ўлган нарсанинг жасадига, ўлимтикка нисбатангина қўлланилади!

Бундан ташқари, рус халқи ҳаёти тасвирига бағишланган бир асарда «чопон» (191), «най», «ғижжак», «чилдирма» (563) каби ўзбек турмушига хос атамаларнинг учраши, айрим образлар нутқида, баъзан адабий тил нормасидан бир қадар чекиниш ҳоллари содир бўлади: «шағам», «ҳа-де» (331), «талинка» (150), «ўзи» ўрнида «ўзлиги» (243) сингари аллақанча сўзларни истеймолга олиб кириш таржимадагина эмас, оригинал ижодда ҳам ўринли бўлмаса керак.

«Жиноят ва жазо» романининг ўзбек тилига таржима қилиниши китобсевар халқимизни рус адабиётидаги яна бир дурдона билан ошна қилиш, Ф. М. Достоевскийнинг бадиий даҳоси билан таништиришга хизмат қилади. Бу таржима Иброҳим Ғафуровнинг жаҳон ва рус классик адабиётидаги яна кўпгина забардаст адибларнинг бебаҳо меросидан халқимизни баҳраманд қилишга бел боғлаганидан дарак беради.

ТАРЖИМА ВА ФАЛСАФИЙ МАЪНО

(«Философия дафтарлари»нинг ўзбек тилидаги таржималари ҳақида қайдлар)

Ижтимоий-сиёсий адабиёт, хусусан, марксизм-ленинизм классиклари асарларини таржима қилиш айрича специфик хусусиятларга эга. Бунда таржимон бадий адабиёт таржимасидагидек ўзини нисбатан эркин ҳис эта олмайди. Бадий таржимадан асосий муддао — контекстнинг **таъсир кучини** бошқа тилда тиклаш бўлса, фалсафий асарлар таржимасида фалсафий маънони тўла акс эттириш — бош мақсаддир.

В. И. Ленин Тўла асарлар тўпламининг ўзбек тилида нашр этилиши республикамиз ижтимоий-маданий ҳаётида ғоят катта воқеа бўлди. «Философия дафтарлари» шу нашрнинг 29-жилдидан ўрин олган. Бу асар аввал доҳий асарининг 4-нашрида 38-томга кирган эди. Шундай қилиб ўзбек тилида «Философия дафтарлари»нинг икки варианты пайдо бўлди, аслида улар бир-биридан унча фарқ ҳам қилмайди, зеро, янги таржимага аввалгиси асос қилиб олинган.

«Философия дафтарлари» «Материализм ва эмпириокритицизм» китоби билан бир қаторда бебаҳо ғоявий бойлик бўлиб, фавқулудда назарий ҳамда сиёсий аҳамиятга эга ва марксистик-философик фикрни ривожлантиришда ленинча босқичнинг асосини ташкил этади»¹.

«Философия дафтарлари»ни таржима қилишнинг ўзига хос қийин томонлари борки, бу қуйидагилардан

¹ Асарга КПСС МҚ ҳузуридаги Марксизм-ленинизм институти томонидан ёзилган «Сўз боши»дан. В. И. Ленин, Тўла асарлар тўплами, 29 том, 11-бет.

келиб чиқади: аввало мазкур асар нашр этишга мўлжалланмаган бўлиб, диалектика ҳақида кейинчалик ёзилиши керак бўлган катта иш учун тайёргарлик материалларидан иборат. Шу сабабли, табиийки, унда айтилиши зарур бўлган фикрлар тўла-тўқис баён этилмай, турли луқмалар, ундов, сўроқ белгилари «№В» лар орқали конспектлаштирилаётган фикрга муносабат билдирилган.

Бундан ташқари, китобнинг асосий ва марказий қисмини Гегелнинг «Логика фани», «Философия тарихидан лекциялар», «Тарих философиясидан лекциялар» каби асарларидан олинган кўчирмалар ташкил қилади, шу маънода «Философия дафтарлари»ни таржима қилиш, қисман Гегелнинг мураккаб терминологияли асарларидан парчалар таржима қилиш демакдир. Гегель асарларини рус тилига ағдарган таржимонлар ҳам Гегель терминологиясини таржима қилишдаги қийинчиликларни таъкидлаганлар.

Лениннинг ўзи ҳам терминлар таржимасига эътибор билан қараган. У Ж. Ноэлнинг «Гегель логикаси» китобини ўқир экан, «Гегель терминларининг таржимасини (таъкид Ленинники — С. М.) қайд қилиб ўтиш керак», деб ёзади, сўнг бир қатор терминларни француз ва немис тилларида келтиради ва уларнинг рус тилидаги таржимасини беради¹.

Терминларни таржима қилишда сўз танлаш катта аҳамиятга эга. Мисол учун «Добро, благо, благие стремления остаются субъективным должествованием» (Ленин, П. С. С. т. 29, стр. 196)² гапидаги «долженствование» термини «вожиблик» тарзида жуда тўғри таржима қилинган. Таржимон ихтиёрида «кераклик», «мажбурийлик» сўзлари бор эди, лекин у «вожиблик» сўзини ишлатган. Бу сўз анча эскирган, архаиклашган бўлса ҳам «амри вожиб» ибораси орқали кўпчиликка таниш.

«Кажимость» терминини «зоҳирийлик» деб берилиши орқали таржимон қадим Ўрта Осиё фалсафасида ишлатиб келинган терминни қайта тирилтирган.

Яқинда нашр этилган «Философия луғати»да «термин» сўзига қуйидагича изоҳ берилган: «Фан, техника,

¹ Қаранг: В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами (ТАТ), 29- том, 310—311- бетлар.

² Бундан сўнг мисоллардан кейин том ва бети кўрсатилади.

санъат ва шу кабиларнинг муайян тушунчасини қайд этувчи **бир маъноли** (таъкид бизники — С. М.) сўз»¹. Демак, терминлар эмоционал бўёқсиз бўлиши зарурлигидан ташқари бир маъноли бўлиши керак. Бу хусусият терминлар учун асосийдир. Акс ҳолда терминлар кишини чалкаштиради, ишлатилаётган фан соҳасида англашилмовчиликлар туғдиради.

Ўз-ўзидан маълумки, бир маъноли сўз — терминларни бир хил формада бериш заруриятдир. «Философия дафтарлари»нинг эски ва янги нашрларида ҳам баъзан ана шу принципга амал қилинмаган. Масалан, «тождество противоположностей» термини китобнинг турли жойларида «қарама-қаршиликлар айнияти» (186, 328-бетлар), «қарама-қаршиликлар айнанлиги» (186-бет), «қарама-қаршиликлар айнийлиги» (101—102, 165, 246-бетлар) шаклларида берилган.

Мазкур «Диалектика масаласига доир» фрагментида эса бу термин «қарама-қаршиликлар бирдайлиги»га (338—340-бетлар) айланган.

Ленин таржималарнинг шакл ва мазмунига, уларнинг тушунчани англатиш қобилиятига қанчалик катта эътибор билан қараганлиги ушбу фрагментдаги «гарчи бу ўринда бирдайлик ва бирлик (айнийлик ва бирлик деб ўқинг, оригиналда *тождество* ва *единство* — С. М.) терминлари ўртасида фарқ унча катта бўлмаса-да, буни қарама-қаршиликлар «бирлиги» дейиш балки тўғри бўлар? Маълум маънода ҳар иккала термин ҳам тўғри» (29 том, 339-бет), деган сўзларида аниқ ифодаланган. Шунинг учун ҳам биз терминлар таржимаси учун шаклий бирликни талаб қилар эканмиз, бу асло формал нарса бўлмай, маънога узвий боғлиқдир. Бизнингча, «тождество противоположностей» терминини ягона «қарама-қаршиликлар айнийлиги» шаклида бериш мақсадга мувофиқ.

«Пространство и время» термини таржимасига алоҳида тўхталиб ўтишга тўғри келади. Бу терминни ўзбек тилида ишлатишда мазкур китоб доирасида ҳам, философияга оид асарлар, дарсликларда ҳам бошбошдоқлик мавжуд.

Мазкур терминнинг бир китобнинг маълум бир бетидаги «саргузаштини» кузатайлик.

¹ Философия лугати, «Ўзбекистон» нашриёти. Т., 1976, 482-бет.

Ўзбекистон ССР Фанлар академияси И. Мўминов номдаги Фалсафа ва ҳуқуқ институти тайёрлаган «Марксча-ленинча философия асослари»¹ дарслигининг 97- бетида «Материализм ва эмпириокритицизм» асаридан қуйидаги кўчирма келтирилади: «Оламда ҳаракат қилувчи материядан бошқа ҳеч бир нарса йўқдир, ҳаракат қилувчи материя эса фақат макон ва вақтда ҳаракат қилади» (Ленин, Асарлар, 14- том, 188—189- бетлар). Кўчирмадан сўнг шундай текст келади: «Диалектик материализм нуқтаи назаридан фазо ва вақт — материянинг объектив мавжудлик формаларидир». Макон ва вақт *фазо* ва *вақтга* айланаётир. Энди ана шу бетдаги Ф. Энгельсдан олинган жумлани кўрайлик: «Ҳар қандай борлиқнинг асосий формалари макон ва замондир...» («Анти-Дюринг».)

Қаранг, бир термин, образли қилиб айтганда уч хил «либос» кийган. Ачинарли жойи шундаки, бу «либослар» китобхонни чалкаштиради, холос.

Тўғри, дарсликда «фазо ва вақт» шаклига қатъий риюя қилинган. Шунга қарамасдан, кўчирма олинган асарларда «пространство и время» термини турли кўринишда ағдарилганлиги натижасида дарслик авторларига боғлиқ бўлмаган ҳолда юқоридаги ҳодиса рўй берган.

«Философия дафтарлари»нинг эски нашрида бу термин «макон ва замон» (59, 409- бетлар) ҳамда «фазо ва вақт» (173, 230, 234, 271—273- бетлар) кўринишларида ағдарилган эди. Лекин янги нашрда ҳам бу термин икки хил: «макон ва вақт» (50, 51, 72, 160, 218, 243—245- бетлар) «фазо ва вақт» (214- бет) шаклида берилган. Марксча-ленинча философия дарслиklarининг бирида «макон ва замон» бўлса, бошқасида «фазо ва вақт». Рус тилидан таржима қилинган «Философия луғати»да эса «макон ва замон».

Бизнингча ушбу термин ва бошқа фалсафий терминлар хусусидаги бундай полифония (турли овозлилик)га чек қўйиш вақти етди. Ўзбекистонда марксча-ленинча философия фанининг тараққиёти ҳам шуни тақозо қилади.

Ленин «Логика фани»нинг биринчи китоби — «Бор-

---

¹ Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, Тошкент, 1976.

лиқ ҳақида таълимот»ни конспектлаштириш жараёнида Гегелнинг қуйидаги гапини келтиради:

«Логика есть чистая наука, т. е. чистое знание во ВСЕМ объеме его РАЗВИТИЯ»...

ва баҳо беради:

«1-ая строка ахинея¹.

2-ая гениальна» (т. 29, стр. 92).

Қизиқ, нега Ленин Гегелнинг бир гапига шунчалик қарама-қарши («1- сатр бемаъни фикр, 2- сатр гениал фикр») баҳо берди экан?

Биринчи қатор:

«Логика есть чистая наука, т. е. чистое»

Бу жумланинг маъносини чақишга, Гегель таъкидлаб кўрсатган фикрни Ленин нима сабабдан бемаъни фикр деб атаганлигини аниқлашга ҳаракат қиламиз.

Академик Б. М. Кедров «Философия дафтарлари»га бағишланган махсус китобида шундай ёзади: «Гегель диалектикаси конкрет мазмундан маҳрум мавҳум конструкция сифатида, ўта логикалашган бир нарса сифатида ривожланади. Табиат Гегель томонидан изоҳга ҳайдалади. Жамият ҳақиқатан ҳам бутунлай қувилади. Гегель логикасининг ҳаракатлантирувчи кучи «соф фикр» доирасида ривожланади. Буларнинг ҳаммаси — Гегель бошланғич идеалистик установасининг натижа сидир»².

Тўғри, Лениннинг кўрсатишича, «Гегель тушунчалар диалектикасида нарсалар (ҳодисалар, дунё, т а б и а т) диалектикасини гениал равишда п а й қ а г а н», лекин «фақат пайқаган, холос» (29- том, 186- бет). Умуман ол-

---

¹ Шуниси характерлики, Гегелнинг ўзи гапининг «Логика есть чистая наука» қисмини, яъни Ленин айтган биринчи сатрни муҳим фикр сифатида курсив билан ёзган. (қаранг: Гегель. Соч., т. V. М., 1937 г. с. 52) Бу философиянинг кардинал масаласида Гегель ва Ленин қарама-қарши қутбда турганлигини яна бир бор таъкидлайди.

² Б. М. Кедров. «Из лаборатории ленинской мысли». Изд. «Мысль». М., 1972, стр. 23.

ганда эса, Гегель диалектика қонунларини инсоннинг соф тафаккуридан, илоҳиятдан бахш этилган, ақлдан олиб табиат ҳамда тарихга киритишга беҳуда уринган, шу маънода логикани соф фан деб атаган эди.

Иккинчи қатор:

«Логика есть... знание во ВСЕМ объеме его РАЗВИТИЯ»...

Юқорида кўрганимиздек, В. И. Ленин бу фикрни гениал фикр сифатида баҳолайди.

Гегель «Логика фани» китобида мазкур фикрни келтириб, бир-икки бетдан сўнг уни кенгайтиради ва шундай деб изоҳлайди: «Шу билан бирга маълум бўладики, текшириш бошланган нарса бошда чинакамига ўрганилмайди, чунки у ҳақдаги билим ҳали ривожланмаган, мазмунсиздир ва фақат фан, бунинг устига ўзининг бутун тараққиётидаги (таъкид бизники — С. М.) фаннинг тугалланган, мазмундор ва фақат энди ҳақиқий асосланган билими бўлади»¹.

Гегелнинг ана шундай гениал фикрлари Энгельснинг қуйидаги хулосага келиши учун асос бўлди: «Лекин Гегель философиясининг ҳақиқий аҳамияти ва революцион характери ҳам шундан иборат эдики... Гегель философияси, инсон тафаккури ва фаолиятининг натижалари узил-кесил натижалар бўлади, деган ҳар қандай тасаввурни батамом ва бутунлай улоқтириб ташлади. Философиянинг билиши лозим бўлган ҳақиқатни эндиликда Гегель тайёр догматик қоидалар йиғиндисидан иборат деб, яъни кашф этилгандан кейин, фақат ёдлаб олишгина қолган қоидалар йиғиндиси холос, деб тушунмас эди; эндиликда ҳақиқат билиш процессида, қуйи босқичдан юқори босқичга кўтарилаётган илм-фаннинг узоқ давом этувчи тарихий тараққиётидир»².

Ф. Энгельс бу ўринда Гегелга суянган ҳолда Гегель диалектикасининг буюк аҳамиятини очиб берган. Хусусан, иккинчи сатр «гениал фикр»нинг моҳияти ҳам шу ерда мужассамлашган.

¹ Гегель. Сочинения. т. V, М., 1937, стр 55 (таржималар бизники — С. М.).

² Ф. Энгельс, «Людвиг Фейербах ва немис классик философиясининг охири». К. Маркс, Ф. Энгельс. Танланган асарлар, Ўздавнашр, Т., 1959 й., II том, 395-бет.

Энди юқоридаги Гегель фикрининг ўзбек тилидаги таржимасини кўздан кечирайлик. Биз унга нега бунча тўхталганимизнинг сабаби ҳам ана шундан кейин маълум бўлади.

«Логика соф фандир, яъни ҲАР ТАРАФЛАМА кенг РИВОЖЛАНГАН соф билимдир»... (38-т., 95-бет, 29-том, 95-бет).

Агар таржимонга ишонсак, бу гапнинг иккала сатри ҳам бемаъни фикр, чунки Гегелнинг ўзи «Логика фани»нинг иккинчи нашрига ёзган сўз бошисида логика фани ундан (яъни Гегелдан) олдин тўпланган материал «фақат скелетнинг жонсиз суякларини берди, бунинг устига бу материаллар бир-бири билан тартибсиз равишда қоришиб кетган»¹, деб таъкидлаб ўтади. Табиийки, ҳар тарафлама кенг ривожланган логика ҳақида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас.

Бизнингча, тўғри таржима қўйидагича бўлиши керак: «Логика соф фандир, яъни, ўз ТАРАҚҚИЁТИНИНГ БУТУН кўламидаги (соф)² билимдир».

Яна «Материалистически перевернутый Гегель» жумласи олдинги нашрда «материалистик тарзда боши оёққа турғизилган Гегель» (38-том, 143-бет) сифатида ағдарилиб, фикрни бирмунча тўғри берса-да, стилистик жиҳатдан ғализ эди. Таржимон уни тузатмоқчи бўлиб, қош қўяман деб кўз чиқаради, материалистик тарзда боши оёққа турғизилган Гегель, энди «материалистик тарзда оёғи осмондан қилиб қўйилган Гегел»га айланади. (29-том, 137-бет). Шўрлик Гегель!

Бу жумла аслида Марксга бориб тақалади. Карл Маркс «Гегелда диалектика боши билан турипти. Мистик парда остидаги рационал мағизни очиб олиш учун бу диалектикани оёққа турғизиб қўймоқ керак»³, деган

¹ Гегель. Сочинения. т. V, М., 1937 г., стр. 6.

² Ленин Тўла асарлар тўпламининг 29 томида «чистое» сўзи биринчи сатрда қолдирилиб тўғри қилинган, чунки Ленин учун «чистая наука» қанчалик бемаъни фикр бўлса, «чистое знание» ҳам шу қадар бемаъни фикрдир. IV нашрнинг рус тилидаги 38-томида эса «чистое» сўзи иккинчи сатрга ўтказиб юборилганки, натижада иккинчи сатр гениал ва бемаъни фикр бўтқасига айланиб қолган. Ўзбек тили сўз тартибига кўра, «соф» сўзини иккинчи сатрга олиб бўлмайди, шунинг учун иккинчи сатрни гениал фикр сифатида ундаги «соф» сўзини қавсга олиниб ажратиш зарур.

³ К. Маркс. Капитал. I-том, Иккинчи нашрга сўнг сўз. Ўзбекистон ССР Давлат нашриёти, 1955, 22-бет.

эди. Шу таржимага суяниб юқоридаги жумлани «материалистик тарзда оёғи осмондан қилиб қўйилган Гегель» деб эмас, балки «материалистик тарзда оёққа турғизилган Гегель» деб тушунмоқ ва таржимада акс эттирмоқ керак эди.

Таржимада баъзан битта қўшимчага эътиборсизлик билан қараш контекстда кўзда тутилган фикрга қарама-қарши фикрни келтириб чиқаради. Ленин Гегелнинг «... зарурият йўқолаётгани учун эмас, балки фақат унинг ички айнийлиги зуҳур этаётганлиги учун эркинлик бўлиб қолади» (38- том, 161- бет, 29- том, 152- бет) гапи ёнига «необходимость не исчезает, становясь свободой» (т. 29, стр. 146) сўзларини ёзиб қўяди. Бу Гегель фикрининг содда баёни. Таржимон «становясь» сўзининг қўшимчасига эътибор бермайди ва уни «становится» сифатида таржима қилади, натижада «зарурият йўқолмайди, эркинликка айланади» деган гап ҳосил бўлади. Гегель кўзда тутган зарурият билан эркинлик бир-бирига ўтиб туради, эркинликка айланган зарурият бутунлай йўқолиб кетмасдан, эркинлик таркибида ҳаракат қилади каби маъно оттенкалари йўққа чиқиб, зарурият ва эркинликнинг диалектик муносабати ўрнини метафизика эгаллайди. Аслида эса, «Эркинлик билан зарурият ўртасидаги нисбатни Гегель биринчи бўлиб тўғри тасаввур этган. Гегелнинг назарича, эркинлик заруриятни билишдир. «Зарурият фақат тушунилмаган тақдирдагина кўрдир»¹ (таъкид Энгельсники — С. М.).

Юқоридаги кузатишлардан шу нарса маълум бўладики, «Философия дафтарлари» таржимони биринчи навбатда Гегель ва Фейербахнинг Ленин конспектлаштирган асарлари билан яқиндан таниш бўлмоғи ва зарурият туғилганда ўша асарлардан Ленин олган кўчирмалар билан оригинални солиштириб чиқмоғи лозимдир (бу борада қулайлик туғдириш мақсадида, қавс ичида Гегель ва Фейербахнинг рус тилида чиққан асарларининг бетлари кўрсатилган).

Ундан ташқари, таржимон марксизм-ленинизм классиклари асарларининг шу пайтгача қилинган барча таржималарини ҳам яхшилаб кўриб чиқиши, яъни ўзбек ижтимоий-сиёсий адабиёт таржимачилиги ютуқ ва камчиликларидан бохабар бўлиши керак.

¹ Ф. Энгельс. «Анти-Дюринг». Ўздавнашр, Т., 1957, 144- бет.

Булар «Философия дафтарлари» мазмунини теранроқ тушунишга, таржимада учраши мумкин бўлган кўп хатоларнинг олдини олишга ёрдам беради. Одатда тўғри тушунилган нарсасига таржимада тўғри акс этиши мумкин.

Мақолада танқидий мисолларнинг кўплиги таржима яроқсиз экан деган хулосани келтириб чиқармаслиги керак. Таржима Ўзбекистонда философия фани ривожига сезиларли туртки бўлди. «Философия дафтарлари» халқимизга марксча-ленинча философияни эгаллаш йўлида катта хизмат қилди ва қилмоқда

Табиийки, «Философия дафтарлари»дек мураккаб асар таржимаси бирданига мукаммал чиқиши қийин. Шу сабабли асар таржимаси нашрдан нашрга мукамаллашиб, сайқал топиб бораверади.

Лекин, шу билан бирга, биз Лениннинг «босилиб чиққан асарларга келганда, таржимаси тузук асарларнигина босилиб чиққан асарлар деб ҳисоблаш керак»¹, деган сўзларини ҳам доим ёдда тутишимиз ва таржималарга, хусусан, фалсафий асарлар таржималарига шу нуқтаи назардан ёндошишимиз керак.

---

¹ В. И. Ленин. Курашчан материализмнинг аҳамияти тўғрисида, Асарлар, 4- нашр, 33- том, 235- бет.

«ТИЛИМНИ НАЙГА ЖУР ЭТДИНГ...»

Маълумки, рус поэзиясининг қуёши бўлган Пушкин асарларига, Лермонтовнинг ўлмас шеърятига инқилобдан олдинги даврлар ҳам ўзбек шеърхонида қизиқиш бор эди. Бироқ ўзбек китобхони бу шоирларнинг асарлари билан инқилобдан кейин тўлароқ танишишга муяссар бўлди. Пушкин, Лермонтов асарлари ўзбек тилига истеъдодли шоирларимиз томонидан таржима қилина бошланди. Усмон Носир ҳам Пушкиннинг «Боқчасарой фонтани» ва Лермонтовнинг «Демон» поэмаларини ўзбекчалаштирди.

Усмон Носирнинг таржима қилиш учун Пушкин ва Лермонтовдан танлаган асарлари ўзининг талант йўналишига яқин бўлган поэмалардир. Бу поэмалар Усмон Носир ижодига хос бўлган исёнкор-романтик йўналишдаги асарлар бўлиб, унинг руҳига ниҳоятда яқин туради. «Боқчасарой фонтани» хусусида улуғ рус танқидчиси В. Г. Белинский шундай деган эди: «Боқчасарой фонтани» — бу ёш қалбнинг гўзал поэтик хаёли, асарнинг ютуқлари ва камчиликлари замирида ёшликнинг муҳри ётибди. Буларга қарамасдан ёшлик нафаси уфуриб турган барча асарларда бўлганидек, бунда ҳам тўлиқ куч ўйчанлик концепцияси билан алмашинади, сахий қўллар ато этган ҳашамдор бўёқлар жуда талабчанлик билан тиниқ ва равшан ифода этилган. Асар — беихтиёр, сўзсиз ҳурматга арзийдиган ажойиб, сеҳрли гулдаста»¹. Агар биз улуғ танқидчининг бу асарга бер-

¹ В. Г. Белинский. Сочинение Александра Пушкина. Государственное Издательство Детской литературы, Москва—Ленинград, 1949.

ган баҳосини Усмон Носир ижодига кўчирсак хато қилмаган бўлардик. Чунки унинг асарларида ҳам ҳаётга чанқоқ, жўшқин орзулар билан яшаётган, ёруғ келажакка интилаётган лирик қаҳрамонни кўрамиз. «Нахшон»ни ўқиймизми, шоирнинг бошқа тугатилмаган асарларидан намуналар ўқиймизми, уларнинг барчасида дилрабо ёшликнинг нафаси хаёлимизни тортади. Улуғ шоирнинг камолот остонасида битилган асарларидан бўлмиш «Боқчасарой фонтани»ни Усмон Носирнинг ўзбекчалаштириш учун жазм этганлигининг сабаблари ҳам шундан бўлса керак.

Асарнинг бош қаҳрамони Гарой. У Қримнинг хоқони, иши бошқа халқларни талашдан иборат. Белинский ибораси билан айтганда, ёввойи қалбли шахс. Шоир одамда муҳаббат туфайли инсоний ҳис-туйғуларнинг уйғонишини кўрсатади.

Мана, Гаройнинг портрети тасвири:

Русча:

Гирей сидел, потупя взор;
Янтарь в устах его дымился;
Безмолвно раболепный двор
Вкруг хана грозного теснился.
Всё было тихо во дворце;
Благоговея, все читали
Приметы гнева и печали
На сумрачном его лице.
Но повелитель горделивый
Махнул рукой нетерпеливой:
И все, склонившись, идут вон!

Ўзбекча:

Қовоқ солиб ўтирар Гарой,
Лабларида қаҳрабо чилим;
Даҳшатли хон атрофида жим
Бош эгиб тек туради сарой.
Жимжит эди бутун кошона;
Ҳамма хоннинг хафа юзидан,

---

¹ А. С. Пушкин. Собр. сочинений в десяти томах, т. III, стр. 126. (Кейинги мисоллар ҳам шу нашрдан олинади.)

Ғам ва ўтли ғазаб изидан
Пайқар эди мубҳам нишона.
Аммо мағрур соҳиби фармон,
Қўлларини бир силтаб солди:
Барча секин тарқалди ҳар ён.¹

А. С. Пушкиннинг кўпчилик асарларига хос бўлган хусусият шуки, шоир китобхоннинг ҳамиша диққатини тортиб туриш учун асар бошидаёқ сирли тугун ташлайди. Бу сирли тугун «Боқчасарой фонтани»да Гаройнинг ғам-алам билан қаҳрабо чилим тутатиб, ўз ўтига ўзи қоврилиб ўтиришидир. Гаройнинг бу ҳолати китобхон диққатини тортмай қўймайди. Бунда автор икки нарса-ни кўзлаган: биринчиси, Гарой характерини портрети орқали кўрсатиш, иккинчиси, асар ривожини учун имконият яратишдир. Биз оригиналдаги Гарой портретини ўзбекчаси билан қиёс қилсак, ундаги ташқи кўриниш муболағаси айнан кўчган, десак хато қилмаймиз. Қаҳрамон руҳидаги ўзгаришлар, изтироб чекишлар ўзбек китобхони руҳига ҳам таъсир этадиган даражада конкрет берилган. Гаройнинг гоҳ ғазабланиб, гоҳ ғамга ботиб ўтириши боисини сарой аҳли билмайди. Ана шу ҳолатни таржимон жуда тўғри беради, яъни у шу ҳолатдаги «сумрачном» сўзи ўрнига «мубҳам» сўзини қўллайдики, бошқаларга номаълум бўлган қаҳрамондаги мавҳумликни бу сўз жуда чиройли ифодалайди. Асарнинг киришидаги илк мисраларни кўздан кечирайлик: «Гирей сидел, потупя взор; Янтарь в устах его дымился» сатрларидаги чилимнинг тутаб туришини, Гарой шу чилим тутуни орасида мавҳум бир ҳолатда ўтиришини назарда тутсак, сатрдаги қаҳрамон ҳолатига бўлган шоирнинг ишораси таржимон назаридан тушгандек туюлади. Ўзбекчада бу мисралар: «Қовоқ солиб ўтирар Гарой, Лабларида қаҳрабо чилим» тариқасида олинган. Бироқ қаҳрамон ҳолатини беришдаги ташқи хусусиятлар ҳам унинг ички дунёсини очишга қодир бўлган омиллардир. Таржимон шуларни назарда тутган бўлса керак, Гаройнинг ташқи портрет-чизиқларига эътиборни беради. Энг муҳими шундаки, парчада шоирона эҳтирос кучли, асарнинг умум оқимига шеърхонни етаклаб кета олади.

¹ А. С. Пушкин. Танланган асарлар. Биринчи жилд. 1979 йил, 230-бет. (Бундан кейинги мисоллар ҳам шу нашрдан олинади.)

Пушкин бошқа асарларида бўлганидек, бу асарида ҳам ўзининг анъанавий принципида сюжет ривожини давом эттиради. У китобхон кўз олдида ўз қаҳрамонини (Гаройни) тўла гавдалантиргач, ундаги мубҳамликни аста-секин оча боради. Гарой Қрим хони, унинг саройида қўшни халқлардан босиб олиб келинган гўзал хотинлар кўп. Шоир асосий диққатни унинг ҳарамига қаратади. Балки унинг чекаётган азоблари шундайдир. Хоннинг юзига оёқ қўйиб хотинлардан биронтаси хиёнат қилгандир. Лекин бундай ҳолнинг рўй бериши мумкин эмас. Ҳарам оғаси ниҳоятда сергак, ўз ишига пухта шахс, хонга содиқ, хотинларга нисбатан жуда бешафқат. Мана у:

Русча:

Меж ними ходит злой эвнух,
И убежать его напрасно:
Его ревнивый взор и слух
За всеми следует всечасно.
Его стараньем заведен
Порядок вечный. Воля хана
Ему единственный закон;
Святую заповедь корона;
На страже наблюдает он.
Его душа любви не просит;
Как истукан, он переносит
Насмешки, ненависть укор,
Обиды шалости нескромной,
Презренье, просьбы, робкий взор,
И тихий вздох, и ропот томный (128).

Ўзбекча:

Ортларида уларни пойлаб
Ўвуз ога юрар ҳой-ҳойлаб.
Ундан қочиш, беркиниш бекор:
Ҳасадли кўз, динг қулоғи бор.
У ҳийлакор, у лаганбардор,
Ҳар бир ишдан воқиф, хабардор.
Унга ўла ўрнашмиш мангу
Абадий бир тартиб саройда,
Унга хоннинг изми ҳар жойда
Ягона бир қонундирки, у

Уни қуръон фарзидек билар;
Дилда сақлар ва бажо қилар.
Унинг кўнгли севги истамас;
У бут каби севгидан маҳрум,
У ҳиссизлик домида маҳкум:
На кўз ёши, на юмшоқ нафас,
На таънага бермас эътибор;
Асиралар чеккан оҳу зор
Унга асти қилмайди таъсир;
Пинагини бузмайди тақдир;
Елворишга қулоқ солмайди;
Ҳақоратни қилмайди писанд,
Ҳеч на уни юмшатолмайдн,
Тош қалби-ла мағрур ва хурсанд (232).

Пушкин ҳарам оғасининг хулқ-атвориға хос хусусиятларни конкрет образларда акс эттиради. Ундаги бор хусусият ўқувчига миридан-сиригача аён бўлади. Усмон Носир ана шу конкрет деталларни Пушкинға хос ифодали қилиб бериши ва ундаги мазмунни китобхон хотирасида қоладиган даражада предметлаштириши лозим эди. Шу сабабли таржимон оригинал шаклини, ундаги эмоцияни сақлаш учун Пушкин қўллаган деталларнинг структурасини ўзгартиради. Структура ўзгаргач, ҳажмга таъсир қилади. Шу жиҳатдан бу парча асл нусхага нисбатан деярли икки баробар кўпайган. Парчанинг бу даражада чўзилиб кетишида таржимоннинг кўзлаган нияти бор. У ҳам бўлса юқорида кўрилганидек, асл нусха қувватини сақлашдир. Образ характер-хусусиятларига Пушкин қандай эътибор берган бўлса, Усмон Носир ҳам ҳарам оғасининг характер-хусусиятларини босқичма-босқич оча боради. У ҳар бир детални, ҳарам оғасига хос бўлган энг нозик ҳолатларни ҳам диққатдан четда қолдирмайди. Таниқли улкан совет ёзувчиси Мариэтта Шагинян Аветик Исаакяннинг рус тилига таржима қилинган асарлари хусусида фикр юритиб, жумладан, шундай деганди: «Бадий аниқлик учун таржимон фарқ қиларли даражада эркин ёндошишга ҳақли, лекин эркинлик шу зайл бўлсинки, ният фикрни ўзгартириш эмас, оригиналга хос таржима асарнинг гўзал бўлишига қаратилмоғи керак»¹. Усмон

¹ Мариэтта Шагинян, «Литературная газета», 1975 й. 10 сентябрь, № 37.

Носирдаги эркинлик худди шу ниятдадир. Таржимон ҳарам оғаси характерига тегишли образ ва эпитетларнинг баъзи ўринларда маъносинигина сақлайди. «Святую заповедь корона» мисрасини кўрайлик. Агар таржимон ушбу сатрни «Муқаддас қуръоннинг ояти каби» деб ўгирганда ҳам асл нусхасидаги маъно ўзгармаган бўларди. Бироқ Усмон Носир маъно оттенкасини кучайтириш учун «уни қуръон фарзидек билар» деб ўгиради. Бунда сатрнинг мазмунигина қолган. Чунки ўзбек китобхони учун Қуръонни муқаддас сўзи билан сифатлаб ўтириш ортиқча эди. «Муқаддас» сўзи ўрнини «фарз» сўзига алмаштиради. Чунки диндорларнинг таъбирича, Қуръонда мусулмончиликка оид қонун-қоидаларнинг қилиниши муқаррар бўлганлари, амал қилса савоб бўладиган, қилмаса савоби, гуноҳи бўлмайдиганлари ҳам бор. Буни мусулмонлар икки хил: *фарз* ҳам *вожиб* терминлари билан ифодалайдилар. Фарз ҳисобланган мусулмончиликка оид қоидаларнинг мусулмонлар томонидан бажарилиши муқаррардир. Агар бунга кирган қоидаларга амал қилмаса тангри олдида гуноҳкор ҳисобланади. Вожиб ҳисобланган қонун-қоидаларнинг қилиниши унчалик зарур эмас. Усмон Носир шунинг учун ҳам хоннинг қонунларини «Қуръоннинг фарзидек билар» деб ўгирганки, бу ниҳоятда мақсадга мувофиқдир.

Усмон Носирнинг яна бир муҳим таржима асари М. Ю. Лермонтовнинг «Демон»идир.

«Демон»ни ўқир эканмиз, Усмон Носир бадий маҳоратнинг юқори чўққисига кўтарилганининг, унинг асарни таржима қилишнинг энг нозик қирраларигача мукаммал эгаллаб олганининг гувоҳи бўламиз. Шоир Лермонтовга хос бўлган оддий халқона ибораларга янги гича руҳ беради, образ характерини очадиган ҳар бир чизиқни ажойиб рассом қаламидан чиққан картиналардек турфа хил бўёқларда жилолантиради:

Майса — гилам ёзган водийлар
Гўё чаман-чаман гулистон.
Кумуш каби булоқлар жўшқин,
Жимирлайди тубида тоши...
Шалолалар сачратган учқун
Балки, гуржи қизининг ёши.
Қора сочи бамисли сунбул.

Сулув қизлар муҳаббатини
Гул шоҳида ўқийди булбул.
Мармар каби мусаффо туни
...Ана шундай гўзал табиат
Буни асти хурсанд қилмади.¹

Бундай гўзаллик ҳар қандай қалбда ҳам эзгу ҳислар уйғотиши мумкин бўлган табиатнинг мўъжизаси. Бу мўъжиза сўзлар қудрати билан китобхон кўз олдида намоён бўляпти. Тасвирнинг русча нусхасини кўрайлик:

Роскошной Грузии долины
Ковром раскинулись вдали;—
Счастливый, пышный край земли!
Столпообразные руины,
Звонко-бегущие ручьи
По дну из камней разноцветных,
И кущи роз, где соловьи,
Поют красавиц безответных
На сладкий голос их любви;²

Усмон Носир таржималарини асардан узиб олиб таҳлил қилиб бўлмайти. У қўллаган ҳар бир деталь, эпитет асарда ўзига хос хизмат бажаради. Бир қарашда бу эпитет, иборалар асл нусхасига ўхшамасдек бўлиб кўриниши, ҳатто юқорида кўрганимиздек маъно жиҳатдан бир-бирдан йироқ бўлиши ҳам мумкин. Лекин таржимон қўллаган ташбиҳлар, қаҳрамон характериға тааллуқли штрих — чизиқчалар авторнинг бадий ниятиға боғлиқ эканлиги маълум бўлади. Бу ҳам бўлса таржимоннинг мустақил ҳаракатидан келиб чиққан янги ижодий жараённинг маҳсулидир.

Лермонтов Демоннинг хатти-ҳаракатини босқичма-босқич кўрсатар экан, иблиснинг бор хулқи китобхон кўз олдида гавдалана боради. Уқувчи унинг ёвузлик тўла, нафрат тўла ҳаётға нисбатан, бутун мавжудотға нисбатан қарашларида қандайдир даҳшатли воқеалар кутади. Асарнинг оқими ҳам ҳадеганда бундай ситуацияға олиб кела бермайди. Асарға янги воқеалар, янги

¹ М. Ю. Лермонтов. Танланган асарлар. Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978, 213-бет.

² М. Ю. Лермонтов. Стихотворения, поэмы. Изд-во Элиста. 1973, стр. 164.

образлар кириб келади. Таржимон ҳам асар оқимини, ундаги руҳни жуда синчковлик билан кузатиб, Кавказ табиатини, унинг ажойиб рангларда товланадиган манзараларини ўзбекчада ҳам ажиб тароват билан гавдалантиради. Маълумки, чинакам санъаткорлар асарларида воқеаларнинг ривожиди, қаҳрамонларнинг руҳий ҳолатини очиб беришда манзаралар жуда катта роль ўйнайди. Баъзи ўринларда манзаралар орқали санъаткор ўзининг бутун бадийй ғоясини ифодалашни мумкин. Усмон Носир ҳам манзараларга бефарқ қарамайди. Шунинг учун ҳам у Лермонтов яратган гўзал Грузиянинг дилбар табиат картиналарини ижодкор сифатида қадрлайди.

Лермонтов Демон характерини очиш жараёнини маълум бир босқичга келтиргач, воқеалар тасвирини Гудал саройига кўчиради. Бунда гўзал Тамара яшайди. Тамаранинг чеккан изтиробларига, тўй кечаси унинг ўйинга тушиб қилган хатти-ҳаракатларига муаллиф юқорида биз келтирган манзараларда маълум бир ишоралар борлигини китобхон сезиб олади. Тамара ҳар жиҳатдан етук қиз. Мана унинг тўйи кечаси, базмдан бир манзара:

Чилдирмани олди келинчак —
Ўйнаб кетди... Ҳар зарб урганда
Гунча ёзар эди бир чечак
Пирпиратиб ҳилҳила энгин
Гоҳ учарди қушдан ҳам энгил.
Гоҳ тинарди, сузук боқарди,
Қошларини нозик қоқарди.
Гоҳо аста букиб тиззасин
Гилам узра йўрғалаб кетар.
Илон каби ўйнаб гавдасин
Ҳар нигоҳни ўзга банд этар.
Сўнг, боладек кулади ўзи,—
Машъаладек ёнади кўзи.
Билмадимки, баъзан кумуш ой
Ўйнагани ҳафиф, юмшоқ нур
Ҳаёт каби, ёшлик каби бой
Бу кулгига қандай тенглашур?.. (214)

Усмон Носир бу парчада ҳам ташбиҳларни оригиналга қараб эмас, унинг руҳидан келиб чиқиб қўллайди. Пар-

чада «Илон каби ўйнаб гавдасин» мисраси бор, асл нухада эса «То вдруг наклонится немножко» тарзида берилган. Раққосаларнинг ўйинларини кузатган томошабин ўйинлардан ҳайратланса, ҳаяжонга тушса, «илондай тўлғанади-я» деган иборани беихтиёр ишлатади. Агар бу мисрани «хиёл эгилар», «сал эгилар» каби сўзлар билан ифодалаганда, Тамаранинг ўйинидаги чинакам санъат китобхон кутган даражада ифодаланмаган бўлар эди. Маълумки, А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов яшаган даврларда Кавказ рус халқи учун тамоман номаълум бир диёр эди. Илк бор Кавказ халқлари ҳаётини Пушкин ўз асарларида акс эттирди. Кейинчалик бу анъанани Лермонтов давом қилдирди. Бу икки буюк сиймо улуғвор Кавказ образини, кавказликлар ҳаётини рус адабиётига олиб кирди. В. Г. Белинский шунинг учун ҳам Кавказни Пушкин, Лермонтов поэзиясининг «бешиги» деб атаганди. Биз айтмоқчимизки, бундай рақслар, бундай базмлардаги ўйинлар рус китобхонларида кутилмаган зўр қизиқиш уйғотарди. Агар Усмон Носир асарнинг шундай парчаларини сўзма-сўз таржима қилганда эди, ўзбек китобхони учун ҳеч нима бермасди. Шунинг учун асардаги бундай эпизод, парчаларни ижодий ва кўтаринки руҳ билан таржима қилади. Манзарага тамоман янги ишлов беради. Худди А. С. Пушкиннинг «Боқчасарой фонтани»даги туркий халқларга хос бўлган баъзи эпизодларни, парчаларни қандай қилиб ағдарган бўлса, «Демон»да ҳам шу хил принципда бўлади.

Асардаги рақс эпизодининг ўзи Тамаранинг ҳар бир жиҳатдан етук қиз эканини кўрсатади. Ана шундай гўзални тоғлар тепасидан даҳшат солиб учиб ўтаётганда Демон сезиб қолади. У қизга кўнгил боғлайди. Демон характеридаги эзгуликнинг нишонаси Тамарага бўлган муносабатида кўринади. Иблисининг қалбида муҳаббат ҳисси уйғонгандан кейинги ҳолати:

Ўзбекча:

Қайта яшаш аломатими?
Васвасага солгани қизни
Тополмади ақлида мадор
Унутмоқми? Йўқ, парвардигор
Бундай кучни, бундайин ҳисни

Унга асли берганмас эди.
Берганда ҳам у олмас эди (216).

Русча:

То был ли признак возрождения?
Он слов коварных искушенья
Найти в уме своем не мог...
Забуть?— забвенья не дал бог:—
Да он и не взял бы забвенья!.. (167)

Демонда қизга бўлган муҳаббати туфайли эзгулик уйғонади. У «Османий ҳокимга» қарши исён кўтарган фаришта тарихнинг Николай ҳукмронлиги шаронтида сиёсий мазмунга эга бўлди ва «дунёвий» Россия ҳокимлигининг сиёсий тартибларига қарши, динга қарши жамоатчилик норозилигининг ифодаси бўлди. Ниҳоят даражада қизиққон ва иродали бўлган, дунёдаги адолатсиз ижтимоий тузумни инкор қилиш ва озодлик ғоясини ўзида мужассамлаштирган, ҳамма нарсани билишга иштиёқи катта бўлган Демон образи 1840 йиллардаги кишилар томонидан озод, мағрур, мустақил фикр юри-тувчи, бўйсунмовчи бир шахс сифатида қабул қилинди. Нима учун монастырь ҳужраси қошида Демон йиғлайди? Шоир тасвирида у қудратли, қўрқмас ва мағрур. Лекин монастырга киришда кўп иккиланади. Унинг иккиланиши ҳам дин билан боғлиқ ақидалардир. Чунки монастырлар худога топинадиган жойлар бўлгани учун ҳам иблислар бундай жойга эркин кира бермайдилар. Лермонтов «Поныне возле кельи той насквозь прожженный виден камень» сатридаги «возле кельи той»ни деб алоҳида уқтириб ўтади. Таржимада бундай таъкидлаб ўтишлар йўқ. Бунинг боиси шуки, Усмон Носир Демондаги бу хусусиятни назарга олмаган. Балки бу диний афсоналарни шоирнинг ўзи бир қадар назардан соқит қилганидан бўлса керак.

Келди Иблис тошиб туйғуси
Монастирга — қизнинг қошига.
Лекин, унга халал бергали
Ботинолмай гангиди узоқ.
Тайёр эди у, гўё шу чоқ
Ёвуз ниятидан кечгали (228).

Бу парчада Лермонтовга хос бўлган Демон характеридаги иккиланишларни Усмон Носир бошқача тушунган ва ўз тушунчаси бўйича талқин қилган. Бунда «...Демон прилетел. Но долго он не сумел Святыню мирного приюта нарушить...» дейилган. Таржимон унинг иккиланишларини қизга нисбат берган. Лермонтовда эса бундай эмас. Иблиснинг иккиланиши монастырга тўғридан-тўғри кира олмаслигида. Чунки Иблис жаннатдан ҳайдалган, худо ғазабига учраган зот. Монастирь эса шу худога сифинадиган муқаддас жой. Қаҳрамон характеридаги бу хил тебранишларни таржимон мавҳум қолдирган.

Бу истеъдодли шоир таржималари хусусида гапирганда Павел Антокольскийнинг ушбу сатрлари эсга тушади: «Ҳар бир актёр ўз Гамлетини ўйнаса, ҳар бир таржимон ўз Шекспирини таржима қилади»¹. Дарҳақиқат, Усмон Носирнинг ҳам ўз севган Пушкини, ўз севган Лермонтови бор. У «Боқчасарой фонтани» ва «Демон»ни ўзбек тилига ағдарар экан, ўзи севган Пушкини, Лермонтови нуқтан назаридан асарларга ёндашади. Бу севги таржимонни алдамади, балки унга шуҳрат келтирди. Унинг бу таржималари ўзбек бадий таржима тарихи оламида ўзига хос ёрқин юлдуз бўлиб порлаб тура беради.

---

¹ М. Ю. Лермонтов. Танланган асарлар, I-том, Ўзбекистон ССР Давлат нашриёти, 1955 йил, 17-бет.

ГЕЙНЕ ДАҲОСИ

Гейненинг «Германия» поэмаси узоқ муҳожирликдан (ўн уч йил) кейин унинг ўз ватанига қилган саёҳати билан бевосита боғлиқдир. Шоир 1843 йилнинг октябрида Париждан йўлга чиқиб Брюссель, Амстердам ва Берлин шаҳарлари орқали 29 октябрда мўлжаллаган жойи — Гамбургга етиб келади. Гейне Гамбургда бир оз бўлгандан кейин яна Ахен, Кельн, Мюлгейм, Унну, Тевтобург ўрмони, Падерборн, Минден, Бюксбург, Ганновар ва Гарбург шаҳарлари орқали Парижга йўл олади. Поэмада шоирнинг мана шу Парижга қайтиб кетиш жараёни тасвирланади.

«Германия» Гейне ҳаётлигида икки марта нашр қилинди. 1844 йили «Янги шеърлар»да ва шу йили айрим китоб ҳолида босилди. Гейне вафотидан кейин ношир Камп ўзида бор бўлган шоирнинг қўлёзмасидан фойдаланиб қўшимчалар билан «Гейне шеърлари» номи остида чоп қилади. Кейинчалик, айниқса, Германияда Гейненинг ғояси тантана қилгандан кейин асар бир неча марта нашр қилинди.

Гейненинг бу поэмаси жаҳон адабиётининг энг яхши сатирик асарларидан бири бўлиб, у шоир ижоди билан шуғулланувчи ҳозирги замон тадқиқотчиларидан бири Г. Кауфман таъбири билан айтганда, «немис адабиётининг ривожига энг асосий нуқтадир»¹.

¹ H. Kaufmann, Politisches Gedichte und klassische Dichtung, Berlin, S. 6.

Бу асар бундан 120 йилча муқаддам Россияга етиб келди. Утган шу давр ичида, яъни 1861 йилдан бошлаб ҳозирга қадар поэма рус тилига 9 марта таржима қилинди. Дастлаб рус тилига 1861 йили В. Водовозов, 1863 йилда В. Костомаровлар томонидан таржима қилинган бўлса, кейинроқ, яъни 1875 йилда Заезжий, 1881 йилда Д. Минаев, 1904 йилда П. Вейнберглар томонидан яна ўгирилган «Германия» совет даврида тўрт марта, жумладан, 1933—1934 йилларда Ю. Тинянов, 1934 йили С. Рубинович, 1935—1957 йилларда В. Левик, 1934—1959 йилларда эса Л. Пеньковскийлар томонидан рус тилига таржима қилинган.

Рус тилидаги таржималар ижтимоий шароит, таржимонларнинг ғоявий позициялари, қобилият ва маҳоратлари, адабий традициялар, бадиий даража нуқтаи назаридан бир-биридан анча фарқ қилади.

30-йилларнинг охирида «Германия» ўзбек хонадонига ҳам кириб келди. Талантли шоир Миртемир аввал поэманинг кириш қисми ва биринчи бобини таржима қилиб, 1938 йилда «Қизил Ўзбекистон» газетасида эълон қилади. Кейин асарни тўлиғича ағдарди ва у 1941 йилда чоп этилган Гейненинг «Лирик шеърлар»¹ китобидан ўрин олди. («Германия»ни таржима қилишга бўлган уринишлар кейин давом этди. Жумладан, ёш шоир Абдулла Шер асарнинг биринчи бобини таржима қилиб, «Гулистон» журналининг 1973 йил, 1-сонида чоп эттирди. Лекин биз мақолада Миртемир таржимаси хусусида фикр юритамиз.)

Гейне поэмани ёзиб тугаллаганидан кейин ношир Ю. Кампга шундай деб хат ёзган эди: «Менинг янги шеърларим янги жанрда бўлиб, улар шеърга солинган йўл лавҳаларидир. Улар кўпинча сиёсий темада ёзилган. Бу гал ажойибот яратганимга ишончим комил. Бу элга энг машҳур бўладиган китобча, у ниҳоятда катта муваффақият қозонади»².

Поэманинг ҳаётийлиги ва актуаллиги 135 йил мобайнида ўз қудратини йўқотгани йўқ. Бунга унинг ўз ватанидаги тақдири ва рус тили, рус тили орқали бошқа юзлаб тилларга қилинган таржималари гувоҳдир.

¹ Гейне. Лирик шеърлар. Ўзадабийнашр. Т., 1941. (Бундан кейин келтириладиган мисолларнинг бетини кўрсатиб борамиз.)

² Г. Гейне. Собр. соч. в десяти томах. Госиздат, 1959, стр. 152—165.

Гейненинг дунёқараши шахсий ва ижтимоий ҳаётнинг турли даврига боғлиқ бўлган қатор ҳолатларнинг мураккаблиги билан ажралиб туради. Шоир сиёсий қарашлари билан шу даврда Марксга, унинг сафдошларига яқин туради. Ф. Энгельс ўзининг бир хатида бундай деб ёзган эди: «Гейне — машҳур замондош шоирлар ичида бизга энг яқини... у сиёсий шеърлари томини нашрдан чиқарди... Кейинги шеърлари социализмни баралла куйлайди»¹.

Ижтимоий ҳаётдаги тўрғунлик ва филистёрлик, Германиядаги тарқоқлик ва бошбошдоқлик XIX аср немис адабиёти, улуғ немис классиклари традицияларининг маълум даражада сустлашувига олиб келди.

«Ёзувчилар ўзларининг кучи ва илҳоми билан миллий халқ нимани истаса, нимага ҳаракат қилса ва нима қила олса шуни акс эттиришлари керак», деган эди Гёте. «Қишки эртак»нинг лирик қаҳрамони ҳаётдан нолимайди, дунёнинг, жамиятнинг камчиликларига ачинмайди: у кўрган-билганлари устидан кулади, ўз рақибларини кўрқинчли қилиб кўрсатмасдан, уларни масхаралайди, Гейне танқидининг оҳанги «тенденциоз» шоирларнинг асарларига ўхшаб мунгли, ғамгин эмас, балки хушчақчақдир. Унинг қаҳрамони ўз рақибларидан устун келишга интилади ва устун келади ҳам, унинг устидан қаҳ-қаҳ уриб кулади ва айни пайтда ўқувчини ҳам ўзи билан кулишга мажбур қилади.

«Гейне поэмасининг сиёсий оҳанги, — деб ёзади Ф. П. Шиллер, — революцион оптимизмдир, эски фикрлардан қайтиш, гўзал, бахтли келажак учун реакциянинг мудҳиш кучи билан курашга чақириқдан иборатдир»².

«Германия»нинг образлар системаси икки планли ва контрастлидир. Баъзи образлар ўша даврдаги Германияни, бошқалари эса келгуси Германияни ифодалайдилар. (Ўша даврдаги Германияни — *ҳозирги Германия*, ҳозирги даврдаги Германияни шартли равишда *келгуси Германия* деб оламиз.) *Ҳозирги Германия* — бу анархизмдир, у ҳамма томондан тан олинган, маълум қара-

¹ К. Маркс, Ф. Энгельс. Быстрые успехи коммунизма в Германии. соч. изд. 2, т. II, стр. 521.

² Ф. П. Шиллер. Генрих Гейне. Изд-во худ. лит-ры, М., 1962, стр. 293.

ма-қаршиликлар аксиомаси — бу «ancienregime нинг бутун дунёга ўз бемаънилигини кўрсатувчи»¹ демакдир. *Келгуси Германия* эса, бу — шоирнинг идеали бўлиб, унинг хаёлида яратилган янги давлатдир. Демак, Германия шоир томонидан фараз қилинган идеал сифатида гавдаланади. Гейне немис халқининг тубдан озод бўлиши кераклигини тарғиб қилади ва Германия интилиши ҳамда қўлга киритиши керак бўлган социализмни олий мақсад қилиб қўяди. «**Янги соз, янги куй**» — бу социализм, бу шоирнинг олий тушунчасидир. Фикримизнинг далили учун унинг мисраларига қулоқ тутайлик:

Ein neues Lied, ein besseres Lied
O Freude, will ich euch dichten!
Wir wollen hier auf Erden schon
Das Himmelreich errichten².

Бу тўртликда янги Германия куйланади ва унинг қандай бўлиши кераклиги ҳақидаги тезислар берилади. Тўртликнинг сиёсий кўтаринкилиги, руҳи русча ва ўзбекча таржималарида ҳам тўла қайта тикланган:

Я новую песнь, я лучшую песнь
Спою вам за дружеской чашей.
Мы царство небесное создадим
Здесь, на земле, на нашей!³

Соз, янги куй ўқийман сизга
На ҳийла бор унда, на алам!
Бунда, ерда яратмоқчимиз —
Кўкдан гўзал, янги бир олам (23).

Ўзбекча таржимадаги «На ҳийла бор унда, на алам!» мисраси аниқ берилмагандек туюлади, лекин бу мисра янги Германиянинг туб мақсадини, моҳиятини уйғунлаштиришга ёрдам беради.

Янги Германиянинг ғалабаси, тантанаси учун *эски-сини* турли томонлама танқид тиғи остига олиш керак.

¹ К. Маркс, Ф. Энгельс. Кўрсатилган асар, 418-бет.

² Heine, Deutschland. Ein Wintermärchen, Verlag Philipp Reclam jun. Leipzig, 1961, S. 10.
1961—10 (Кейинги мисолларда бети кўрсатилади).

³ Гейне. Германия. Зимняя сказка. Академия. М.—Л., 1936. стр. 64. (Кейинги мисоллар ҳам шу нашрдан олинади).

«Уларни ўзларининг шахсий музикасини чалиб, қотиб қолган тартибини рақсга туширишга мажбур қилиш керак»¹. Хусусан ўша давр воқелигининг образ ва картиналари «Германия»да бош ўринни эгаллайди. Улар кулги остига олинади, шарж қилинади ва уларнинг сиру асрори очиб ташланади.

Гейненинг «Германия» поэмаси сатирик асар бўлиб, шоир унда бадиий адабиётнинг ирония, масхаралаш ва бошқа формаларидан ўринли ва жуда усталик билан фойдаланган. Булар асарнинг янада жозибадор, халқчил бўлиб чиқишига, ҳозирги Германияни қаттиқ танқид тиғи остига олишга, унинг башарасини халққа янада ёрқин кўрсатишга имкон берган. Муаллифнинг шу усуллари Л. Пеньковскийда яхши берилган. Аввало шунни айтиб ўтиш керакки, атоқли ўзбек шоири Миртемир «Германия»ни Л. Пеньковский рус тилига қилган таржимасидан ўгирган.

Beschnuffelten alles, kramten herum
In Hemden, Hosen, Schnupftüchern (S. 11.);

Шоир бу байтда «beschnuffeln», «kramen» феъллари орқали ўша давр амалдорларининг қиёфасини очиб ташлаган:

Обнюхали все, копались в платках,
В сорочках, ночных и крахмальных (66).

Искадилар ҳеч нима қолмай,
Кўйлак, иштон, ҳатто рўмолча (23).

Миртемирнинг бу таржимасида оригинал ва русча таржиманинг мақсадини, руҳини тўла бериш учун **искадилар** сўзи яхши танланган, чунки «искаш» кўпинча салбий маъно касб этади. Одам ҳидлайди, ҳайвон искайди. Демак, шоир Пруссия амалдорларини масхаралайди ҳамда улар устидан қаттиқ кулади ва айни пайтда ўқувчини ҳам кулдиради.

Айниқса, поэманинг III бобида давр, эски Германия ва унинг тарафдорлари устидан кулиш алоҳида кўзга ташланади. Пруссия ҳарбийларининг юриш-туришини тасвирловчи мисраларга эътибор қилинг:

¹ Ўша ерда.

Sie stelzen noch immer so tief herum,
So kerzengerade geschiegelt,
Als hätten sie verschluckt den Stock,
Womit man sie einst geprugelt (S. 14)

Автор «den Stock verschlucken» (таёқ ютмоқ) бирикмаси орқали ўша давр ҳарбийлари устидан кулади.

Все так же они на ходулях-ногах
Шагают, как и шагали,
Как будто проглотили трость,
Которой их муштровали (70).

Ёғоч каби оёқлар ҳамон,
Аввалгидек ташлайди қадам.
Бошларига тушган калтакни
Ютгандай тик юрар ҳар одам (25).

Оригиналдаги «den Stock verschlucken» ибораси Л. Пеньковский ва Миртемир таржималарида аниқ берилган бўлиб, унинг руҳи, мақсади тўлиқ очилган. Миртемир «бошларига тушган калтакни ютгандай» сўзларини ўринли ишлата олган ва улар асл нусха ва рус тилидаги каби жаранглайди.

Бу ўринда реакцион «штаб мактаби»га мансуб бўлган шоир Карл Маер ҳақидаги мисралар янада диққатга лойиқ:

Карл Маер деб ўйламанг, у —
Байтфуруш хола барҳаёт (24).

Реакцион жамиятнинг куйчиси Карл Маерга нисбатан ишлатилган **байтфуруш хола** бирикмаси ўзбек тилида жонли чиққан. Бундай ирония, масхаралаш кайфиятлари акс этган мисраларни Миртемир таржимасидан жуда кўплаб келтириш мумкин.

Гейне поэмада эски Германияни масхаралаш ва унинг устидан кулиш билан бирга мислсиз хурофот ҳукм сурган даврни шафқатсиз танқид қилади, тўғри келганда ҳатто ҳақоратлайди. Шоирнинг шу кайфиятини — жамиятга бўлган чексиз ғазабини асарнинг II, III, IV, VIII бобларида яққол кўриш мумкин. Шу фикризмизни асослаш учун мисолларга мурожаат қиламиз:

Дубины! Вам ничего не найти,
Сто раз мой сундук ревизуя (67).
Эй аҳмоқлар! Не ахтарарсиз
Чамадонни титкилаб юз бор? (23).

Рус тилидаги **дубины** сўзи *бефаросат*, *калаварам* деб таржима қилиниши керак бўлса ҳам, унинг туб маъноси «аҳмоқ»дир. Оригиналда Гейне шу давр амалдорлари **аҳмоқлар**, **бефаросатлар** эканлигини таъкидлаган.

Der mir so tief verhaßt! Soll Sift
Schaute er auf mich nieder (S. 15).

Бу икки мисра орқали шоир давлат гербидаги қушни тасвирлар экан, ҳатто гербдаги қушнинг кўзлари ҳам оғуга макон эканлигини уқтиради. Бу фикрни Л. Пеньковский ва Миртемирлар тўғри пайқай олганлар:

Прененавистную. Глядит —
Яд из очей струится (76).

Ҳамон боқиб турар **лаънати**,
Кўзларидан оғулар оқар (26).

Бир қарашда Миртемир таржимасидаги *лаънати* сўзи ортиқчадек. Бу сўз рус тилида ҳам йўқ, лекин оригиналда «е» кишилиқ олмоши мавжуд бўлиб, контекстда ҳалиги қушни лаънатлаш, ундан нафратланиш оҳанги ётади.

Асарнинг XVI боби чуқур драматизм билан суғорилган бўлиб, лирик қаҳрамон император билан баҳслашадди, фикран жамиятнинг, тузумнинг нобоплиги тўғрисида гапирди. Қаҳрамон даврнинг, тузумнинг нақадар жирканчли эканлигини унинг бетига рўй-рост айтади. Бу шоирнинг жамиятга, филистёр буржуазиясига бўлган очикдан-очик исёнкорлиги эди.

Auch deine Fahne gefällt mir nicht mehr,
Die altdeutsche Narren verdarben
Mir schon in der Burschenschaft die Lust
An den schwarzrotgoldnen Farben (S. 47).

Да, мне надоело и знамя твое:
Старогерманские дурни не сгибли,

Но охоту они и в студенчестве мне
К черно-красно-золотому отшибли (127).

Байроғингдан совуди кўнглим,
Қора, сариқ, қирмизи латта.
Эски герман телбаликлари
Жонга теккан ёшликдан ҳатто (34).

Миртемир бу тўртликда «латта» сўзини ишлатиб, эски Германия байроғини латтага тенглаштиради. Латта эса кераксиз, чиқинди нарса. Л. Пеньковский таржимасидаги «в студенчестве» — «in der Burschenschaft» сўзи ҳам аслида «ёшликда» деган маънони англатади. Зукко шоир Миртемир шеърнинг мазмунини, унинг ички психологиясини тўғри англагани, чуқур туйгани учун бу сўзни «студентликда» деб эмас, балки «ёшликда» деб таржима қилган.

По совести, ведь, императоры нам
Теперь не нужны и даром (127).
Тўғри айтай, бизга даркор эмас
На подшо, на император! (34).

Бу икки мисрадан императорга, чириган Германияга қарши исёнкорлик шиор даражасигача кўтарилган. *Поэмада лирик қаҳрамон образи бутун немис халқининг типик тимсолидир.* Рус тилидаги «не нужны и даром» сўз бирикмасининг «на...на» бўлишсизликлари билан берилганлиги ўзбек тилидаги таржимага яна ҳам кучли жанговар оҳанг бахш этган. 1843 йили бутун немис халқи ўз озодлигини ҳимоя қилиб ва уни талаб қилиб майдонга чиққан эди. «Бизга даркор эмас на подшо, на император» деган шиор ўша даврда ҳам жанг майдонида янграган эди. Бу Гейненинг қалб нидосидир. Шунинг учун ҳам Карл Маркс буюк *Гейнени рёволюция ҳамроҳи* деб атаган эди.

Поссорился с императором я
Во сне, во сне... (128).
Қаттиқ тегдим императорга,
Лекин тушда, тушда ҳаммаси (35).

Шоир император билан юзма-юз олишишга, разиллигини очиқ-ойдин бетига айтиб солишга тайёр. Гейне

исёнкор сўзларини императорга тушида айтилганлигидан афсусланади. Йўқ, шоир бу наштар янглиғ сўзларини жаҳондаги барча императорларга, подшоларга, амалдор-разилларга ўткир тигли мисраларида айта олди. Бу мисралар Миртемир ижодий меҳнати туфайли ўзбек ўқувчисигача етиб келди. Юқоридаги икки мисра оригиналдаги каби жаранглайди. Мана, асл нусхаси:

Ich habe mich mit dem Keiser gezankt
Im Traum, im Traum... (S. 48).

Биронта бадий асарни таржимон ағдарар экан, ўша асар халқининг миллий колоритини, руҳини, тарихий шарт-шароитларини жуда яхши билиши зарур. Айниқса, сиёсий характердаги бадий асарларни таржима қилишда эҳтиёт бўлиш керак. Акс ҳолда таржимада жиддий хатоларга йўл қўйилиши мумкин. Натижада авторга нисбатан иккинчи ўқувчида бошқача фикр ҳосил қилинади. «Германия»нинг таржимонидан XVII—XIX асрлар давомидаги Германия ҳамда Франция, умуман Ғарб мамлакатларининг сиёсий ва ижтимоий аҳволини, миллий ҳамда давр колоритини яхши билиш, чуқур фалсафий мушоҳада қилиш талаб этилади. Зукко шоир Миртемир бундай қийин муаммони деярли бартараф этган. Лекин шу билан бирга таржимада баъзи қусурлар ҳам бор. Асарнинг XXVII бобида мана шундай мисралар мавжуд:

Боғланмишдир рубобимга тор,
Грация қўллари нодир (37).

Бу мисралар орқали нима дейилмоқчи? Аввало бу икки мисра грамматик жиҳатдан бир-бирига боғланмайди, қандай фикр айтилмоқчи эканлигини тушуниш амримаҳол. Мазкур мисраларнинг русчаси ва оригинали қуйидагича:

И самыми чуткими Грациями
Настроена лира эта (173).

Die edelsten Grazien haben gestimmt
Die Saiten meiner Leier (S. 74).

Аслида шу икки мисра «менинг шеърятим нафис жаранглар эди» деган мазмунни беради ва шуни шеър-га солиш керак эди, холос. «Грация» сўзини таржимон нима учундир таржима қилмаган. Ўзбек тилида унинг ўрнини боса оладиган «гўзал», «нафис» сўзлари бор.

Қофия ва вазн шеърнинг жарангдорлигини оширувчи, унга эстетик нафос бахш этувчи асосий стилистик шартлардан ҳисобланади. «Германия»нинг Миртемир таржимасида қофиясиз бандлар ҳам талайгина учрайди. Масалан: 1-бобнинг охириги бандидаги «мутлақ-авлод», «тўқиганларини-қилганларини», XXVI бобнинг ўн бир ва ўн иккинчи бандларидаги «амалдорлари — автори», «жилодор—қилар» сўзлари бир-бирлари билан қофия бўла олмайдилар.

Бу қусурлар Миртемир таржимасининг қимматига халал бера олмайди.

Хулоса қилиб айтганда, «Германия» поэмаси ўзбек таржима адабиётини сиёсий, сатирик ва гўзал бир асар билан бойитди.

САДРИДДИН АЙНИЙ АСАРЛАРИ НЕМИСЧА ТАРЖИМАЛАРДА

Совет адабиётининг атоқли арбоби, тожик совет адабиётининг асосчиси, ўзбек совет прозасининг таниқли намояндаларидан бири Садриддин Айнийнинг ҳаёти ва ижодини ўрганишга қизиқиш, асарларига бўлган талаб фақат Иттифоқимиздагина эмас, балки хорижий мамлакатларда ҳам йил сайин ортиб бормоқда.

1972 йили Қоҳирада бўлиб ўтган Осиё ва Африка ёзувчиларининг конференциясида Садриддин Саидмуродович Айнийнинг табарруқ номи атоқли Шарқ классик-ёзувчилари Робиндранат Тагор, Лу-Синь, Тоҳо Ҳусайн, Мухтор Авезовлар қаторида катта ҳурмат билан тилга олинади. Машҳур француз адиби Луи Арагон «Судхўрнинг ўлими» асарининг французча нашрига ёзган сўз бошисида Айнийни жаҳон адабиётининг буюк намояндалари Ж. Лондон, М. Горький, Г. Мопассан, Р. Киплинг, В. Шекспир, И. Гётелар қаторида тилга олганди. ЮНЕСКОнинг қарори билан 1978 йилда бутун дунёда С. Айний таваллудининг 100 йиллиги тантанали нишонланиши унинг жаҳоншумул шуҳратини яна бир карра намойиш этди.

Талантли шоир, прозаик, таржимон, публицист, танқидчи, адабиётшунос, тарихнавис, лингвист С. Айнийнинг асарлари 40 га яқин жаҳон халқлари тилига 300 мартадан кўпроқ нашр этилган. Биргина «Эсдаликлар»нинг ўзи 22 тилда 30 мартадан ортиқ босилиб чиққан. Асримизнинг эллагинчи йилларига келиб устод Айнийнинг номи ва асарлари оламга машҳур бўлди. Бу даврда унинг китоблари инглиз, немис, француз, болгар,

венгер, чех, румин, поляк, испан, араб, ҳинд, хитой, бирма, бенгал, урду, малайя тилларига таржима қилинди ва тезда чет эл китобхонларининг ҳурматини қозонди. С. Айний асарлари орасида хорижий мамлакатларда энг кўп тарқалгани «Судхўрнинг ўлими», «Эсдаликлар», «Қуллар», «Дохунда» романлари ва «Одина» қиссасидир.

Ўзбек ва тожик халқларининг ўтмиш ҳаёти реал бадий бўёқларда тасвирланган Айний асарларидан бугунги кунда немис китобхонлари ҳам баҳраманд бўлмоқдалар. Устод адибнинг роман ва қиссалари рус тилига ўгирилиши бошқа хорижий мамлакатлар қатори Германия Демократик Республикасида ҳам бир неча марталаб таржима қилиниши, миллионлаб нусхаларда тарқалишига сабаб бўлди. Чунончи, 1953 йилда Лейпцигдаги «Лист» (Саҳифа) нашриёти «Эсдаликлар» асарининг I—II қисмларини «Бухоро» номи билан немис китобхонларига тақдим этди. Китобни Ҳанс Брушвитц Сергей Бородиннинг ручса таржимасидан немисчалаштирган.

1966 йилга келиб «Култур унд Фортшрит» (Маданият ва тараққиёт) нашриёти (Берлин) «Судхўрнинг ўлими» асарини немисча таржимада тарқатади. Бу гал немис мутахассислари — ноширлар ва таржимонлар «янгича усул»дан фойдаландилар: рус тилидан Трауте ва Гюнтер Штайнлар ўгирган нусхани немис шарқшунос олими Манфред Лоренц тожикча оригинал билан солиштириб, немисча таржимани қайта ишлаб чиқди. Китобнинг хотимасида М. Лоренц ва Ньота Тунларнинг Айний яшаб ижод этган давр ва унинг автор асарларида реалистик тарзда моҳирона тасвирланишидан хабар берувчи мақоласи ўрин олган.

Қуйида мазкур иккала асарнинг немисча таржималари хусусида қисқача фикр юритилади. Асл нусха (оригинал) сифатида тожикча ва ўзбекча матндан фойдаланилди, сабаби «Эсдаликлар» (I—II қисм) ва «Судхўрнинг ўлими»ни муаллифнинг ўзи ўзбекчалаштирган.

«Судхўрнинг ўлими» қиссаси маҳорат билан немисчага ағдарилган. Асарнинг руҳи, унда ўз аксини топган давр ҳаёти, тожиклар ва ўзбекларнинг миллий ўзига хос томонлари олмон тилида дуруст берилган. Айтайлик, Урта Осиё халқларининг ўтмиш моддий ва маънавий турмуш тарзига хос бўлган *суфа*, *хуржин*, *ароба*,

каланд, мадраса, мударрис, муфти, қози, қушбеги каби аллақанча сўзлар таржимада транслитерация йўли билан ифодаланган, сўнгра улар изоҳланган.

С. Айний Қори Ишкамбанинг характери, хатти-ҳаракатлари, фаолиятидаги ҳар бир муҳим ҳолатни давр ижтимоий ҳаёти билан боғлиқ ҳодисалар заминиде чи-зади. Маълумки, Қори Ишкамба пулни, фойдахўрликни ҳамма нарсадан афзал билади, бу йўлда ўзини ҳам, бошқани ҳам аямайди. Мана Қорининг ўта хасислиги, қурумсоқлигини очиб берувчи типик бадийий унсурлар:

«— Ҳамаи харжҳои рўзгори ман андозаи муайян до-рад, аз рӯи ҳисоб бояд дар як шабонарўз дар хонаи ман як дона гўгирд сарф шавад ва бо он гўгирд бояд ҳар рўз аввали пагоҳ оташ ва чароғҳои дар шабонарўзи дар-коршаванд аз якдигар даргиронда шаванд, гуфт Қори»¹.

Ўзбекча таржимаси:

«— Ҳисоб юзасидан,— деди Қори Ишкамба,— ҳар кеча уйимда бир дона гугуртдан ортиқ сарф бўлмасли-ги керак. Хоҳ ўчоқ бўлсин, хоҳ чироқ, бир-бировларидан ёндиришлари лозим...»².

Қори Ишкамбанинг бу «қилиқ»лари немис ўқувчиси-га қуйидагича қилиб аниқ етказилган:

«In meinem Haus geschieht alles nach genauer Berechnung», antwortete der Wucherer. «An einem Tag darf hier nur ein einziges Streichholz verbraucht werden, und zwar morgens, um das Feuer zum Teekochen anzuzünden. Hinterher kann eines am anderen entzündet werden».³

Хилма-хил ўхшатиш, мажоз, сифатлаш, мақол ва маталлар услуб ранго-ранглигини таъминлаган, асарга такрорланмас миллий колорит бахш этган. Буни тўғри фаҳмлаган таржимонлар иложи топилган ҳолларда ма-қол ва маталларни айнан ўзидай ағдаришга ҳаракат қилганлар.

¹ Садриддин Айний. Осори баргузида дар ду жилд, жил-ди дувум, нашриёти «Ирфон», Душанбе, 1978, саҳ. 190.

² С. Айний. Судхўрнинг ўлими, қиссалар, Тошкент, 1978 й., 210-бет.

³ Sadriddin Aini, der Tod des Wucherers, Berlin, 1966, S. 64.

«Жои хонаи мардум на ғами обу на ғами ҳезум!
Гуфтаанд касони хирадманд,— гуфт Қори Ишкамба»
(193).

Немислар бу матални сўзма-сўз ўгирганлар:

Die Weisen haben nicht umsonst gesagt: «Wie reizvoll ist doch ein fremdes Haus: Es erspart dir die Sorge um das Wasser und die Mühe mit dem Feuer». (69).

Келтирилган фразеологизм рус таржимони О. Сухаревада ҳам сўзма-сўз олинган: «Что за прелесть чужой дом: нет ни хлопот с водой, ни забот о топливе!»¹.

Бироқ немисча таржимада гоҳи ўринларда асл нусхада бўлмаган тафсилотлар пайдо бўлган, оригиналдаги баъзи жойларни ташлаб кетиш ҳам йўқ эмас. Бу камчиликларнинг аксарияти русча таржимада мавжуд қувсунинг такрорланишидан иборат. Масалан, қуйидаги: «По сложившемуся в Бухаре обычаю, обучаться в медресе имел право только тот, кто жил в келье для учащихся» (106) сўзлар немис таржимонида ҳам учрайди:

«Nach alter in Buchara geltender Sitte konnte aber nur derjenige studieren, der über eine Wohnzelle verfügte». (5).

Бундай фикр асл нусхада йўқ. Айний кунларнинг бирида бошланасиз қолганлигини, ўзига бирор ҳужра ахтариб юрганлигини ҳикоя қилади, холос. Мадраса ҳужрасида турмаган одам мадрасада ўқий олмасди, деган фикрни муаллиф айтмаган. Бу О. Сухареванинг иши бўлиб, немис таржимонлари унга эргашганлар. Аслида, Бухоро шаҳрида уй-жойи бўлган кимсалар ҳам бемалол қатнаб ўқир эдилар.

Афсуски, эътиборсизлик оқибатида бўлса керак, гоҳи йўл қўйилган нуқсонлар муаллиф айтмоқчи бўлган фикрга, асарнинг бош ғоясига ҳамда образ талқинига зид келиб қолади. Масалан, тожикча асл нусхада ўқий-миз:

---

¹ Садриддин Айни. Собрание сочинений в четырех томах, том 4, М., 1961, стр. 146.

— «Қори Ишкамба» ном як кас ҳаст, ки чанд дар ҳужраи зархарид дорад, агар аз вай пурси, шояд яке аз ҳужраҳояшро ба ту ба орият бидиҳад» (151).

Таржимада асл нусхада ифодаланган «зархарид ҳужраларидан бирини вақтинча турмоқ учун берар эди» ўрнига «у сенга ҳужраларидан бирини бепул берарди», деган акс маъно келиб чиққан:

«In Buchara lebt ein gewisser Kori-Ischkamba» sagte er. «Der besitzt viele Wohnzellen. Vielleicht hast du Glück und er überläßt dir eine ohne Entgelt». (5).

Наҳотки, Қори Ишкамбадай қинини ялаган хасис бировга ҳужраларини... бепул берса! Асар мазмунига, муаллиф талқинига жиддий зарар етказилган.

Тоҷик ва ўзбек халқининг Октябрь инқилобигача бўлган ҳаётининг бадий қомуси ҳисобланмиш «Эсдалиқлар» таржимасига Ҳанс Брушвитцнинг қўл уриши унинг катта жасоратидан далолат беради. Гарчи бу таржима ҳам немислар наздида муайян бадий-доний қизиқиш уйғотган бўлса-да, уни асл нусхаси билан қиёслаганда (юқорида «Эсдалиқлар»нинг I—II қисмларини устод Айнининг ўзи ўзбек тилига таржима қилганлиги эслатилган эди) аллақанча нуқсонларга йўл қўйилганлиги маълум бўлади. Баъзи фактларга мурожаат қиламиз.

«Аmmo қум босиши оқибатида у сарҳовуздан энди асар қолмаган ва ҳовуз ўрнида катта бир қум хомаси пайдо бўлиб, баландлиги садаларнинг бутоқларигача етган эди»¹.

«Ҳовуз» ҳақида тушунчага эга бўлмаган немис таржимони уни «цистерна» деб бузиб ўгирган:

«Jetzt gab es keinen Fluß und keinen Zisterne. An ihrer Stelle ragten ein Sandhügel auf, dessen Spitze bis in die Zweige der Bäume reichte».²

Ҳолбуки, буни немис тилида ҳовуз маъносини берадиган «der Teich» сўзи билан таржима қилса ҳам бўлар эди.

¹ С. Айний. Асарлар, саккиз томлик, 5-жилд, Тошкент, 1965, 26-бет.

² Sadriddin Aini, Buchara, Leipzig, 1953, S. 35.

Гоҳида жой номлари, асар қаҳрамонларининг исми, персонажларнинг лақабларини аниқ бермаслик ҳоллари ҳам ўқувчиларни чалғитишга сабаб бўлади. Мисоллар: «Вақте ки мо аз мозори Хожа Исҳоқи калободи гузаштем»¹.

Русча таржимаси: «Когда мы свернули на проселочную дорогу к Файзабаду и прошли мимо гробницы ходжи Исхака Қалабоди...»²

Рус тилида «ҳ» ва «қ» йўқлиги натижасида «Исҳоқ» сўзидаги мазкур товушлар «х» ҳамда «к» билан алмаштирилган. Натижада «Исҳоқ» рус тилида «Исхак»ка айланган. Русча таржимадаги бу сўзда мавжуд ўша товушларни айнан шундай кўчирган немис таржимони қўпол хатога йўл қўйган:

«Als wir in den Feldweg nach Feisabad einbogen und an dem Grabmal des Chodsha Ischak Қалабада vorübergiegen...» (241).

Немис тилида «С» (s) ва «Х» (ch) товушлари бирикмаси «Ш» (sch) товушини беради. Бу ҳолда рус тилидаги «Исхак» немис тили фонетик қурилишига ўтганда «Ишак» бўлиб қолган! Оригинал тилида бу жуда қўпол хато эканлигидан, афсуски, немис таржимони воқиф эмас. Асл нусха тилини билганида, бундай нуқсондан ўша сўзни тўғри транскрипция қилиш орқали оёнгина қутулган бўлар эди.

— Муҳиддин, ту деҳан Болои Рўдро медони? (28).

— Муҳиддин, ты знаешь деревню Балои Руд? (23).

— «Muchiddin dir ist doch das Dorf Baloi Rud bekannt?» (24).

Тоҷик тилидаги «боло» сўзи рус ва немис тилларига «бало» бўлиб ўтган. Аслида бу иккала калима англаган маъноларда катта фарқ борлиги кўриниб турибди.

Рус таржимони йўл қўйган хатоларни такрорлаш натижасида иккинчи қатлам нуқсонлар юзага келган.

Оригиналдаги «Ғишги» қишлоғининг номи рус тилида «Ришта»га ва дуохонлик билан машғул бўлувчи Сад-

¹ С. Айниё. Куллиёт. Жилди 6, Душанбе, 1962. саҳ. 244.

² С. Айниё. Собр. соч. в четырёх томах, т. 3. М., 1961, стр. 286.

риддиннинг тоғаси кўкнори образи билан алмаштирилиши абзацдан англашиладиган маънони бузган.

«— Знаю. Когда я был с дядей в Риште, я видел опнекурильню. Мой дядя тоже один из них, он совсем болен. Они боятся громкого голоса и шума. Я им сейчас оплачу!» (99).

«Ich weiß es! Als ich mit meinem Onkel in Reschta war, habe ich eine Opiumhöhle gesehen. Mein Onkel ist auch Opiumraucher, er ist ganz krank. Sie fürchten sich vor einer laufen Stimme und überhaupt vor jedem Lärm. Jetzt werde ich es ihnen heimzahlen!» (122).

Садриддин Айний асарларининг чет элларда тез-тез нашр этиб турилиши кўп миллионли хорижий китобхонларнинг унинг ижодига бўлган қизиқиши тобора ортиб бораётганидан дарак беради. Лекин мавжуд барча таржималарнинг сифатини ҳали талабчан ўқувчининг савияси ва дидига батамом мос леб бўлмайди.

ОЛМОН УЛКАСИДА

Маълумки, «Бобирнома» Мовароуннаҳр, Хуросон, Афғонистон ва Ҳиндистон халқлари ҳаётидан ҳикоя қилувчи қомусий асардир. Бу адабий-тарихий манба XVIII—XIX асрлардаёқ европаликларнинг эътиборини ўзига тортди. Жумладан, германиялик машҳур шарқшунос, сайёҳ ва олим Юлиус Фон Клапрот «Бобирнома»даги Фарғона тасвири қисмини немис тилига таржима қилиб, уни 1810 йилда «Осиё адабиёти, тарихи ва тилшунослиги архиви» номли китобда Петербургда нашр эттиради. Маълумки, 1826 йилда Жон Лейден ва Вильям Эрскин инглиз тилида мазкур асарнинг тўлиқ таржимасини яратишга муяссар бўлган эдилар. А. Кайзер ана шу инглизча таржима асосида «Бобирнома»ни немисчага ўгириб, 1828 йилда Лейпцигда бостирди.

Келинг, таржималар таҳлилига киришишдан олдин бу икки заҳматкаш адибнинг «Бобирнома» ҳақидаги фикрлари билан танишиб чиқайлик: зотан, ҳар қандай асар таржимаси, энг аввало, мутаржимнинг асардан олган таассуротига боғлиқдир.

Осиё тиллари профессори Юлиус Ҳайнрих Клапрот асарни Бобирнинг ўз қўли билан битилган нусхасидан ағдарган. Бу тўғрида у таржимага ёзган сўз бошида шундай дейди: «Бобирнома»... Бу турк-татар тилида ёзилган ажойиб бир асарнинг номи бўлиб, унда Ҳиндистондаги мўғул империясининг асосчиси султон Бобир ўзининг юришлари ва кўрган-кечирганларини тасвирлайди.

Бобирнинг ўғли Мирзо Муҳаммад Комрон Баҳодир-га ёзган хатига кўра у мазкур асарни Ҳиндистондан Қандаҳорга юборган бўлиб, унда, жумладан, Фарғона вилоятининг тасвири ҳам берилган, ана шундан баъзи қизиқ жойларни олиб, сизларга таржима қилиб бераман».

Шундан сўнг у Фарғона вилоятининг тасвирини таржимада беради ва охирини шундай тугатади: «Фарғонанинг тасвиридан кейин тарихий ҳикоя бошланади, лекин у 903 йилга келиб Самарқанд шаҳар ва қишлоқларини тасвирлаш билан тўсатдан узилади ва олдингиси (Фарғона вилоятининг тасвири — *F. X.*) билан қўшилиб, ўша жойлар ҳақидаги географик билимларни кенгайтиришда катта хизмат қилади. Шунинг учун ҳам ушбу архивнинг кейинги томларида асар тўлиқ таржимасининг берилиши шарт»¹.

Иккинчи таржимон А. Кайзер «Бобирнома»ни қандай тушунганлиги ва қандай ўгирганлиги ҳақида таржиманинг муқаддимасида шундай дейди: «Бобирнома» орқали биз сарой ҳаёти билан, кўпгина Шарқ ҳукмдорларининг ҳаётлари билан танишдик. Унда ҳар жиҳатдан шунчалик кўп ва муҳим нарсалар борки, Бобирнинг бу асарини ўқиган кишининг унга қойил қолмасдан иложи йўқ. ...Немисча таржима хусусига келганда, шуни айтиш мумкинки, ўқувчи асардан 925 (1519) йилгача бўлган жуда катта ва муҳим қисмларни (баъзи бир аҳамиятсиз деталларни истисно қилганда) қисқартирилмаган ҳолда батафсил ўқийдилар. Сўнгра... «Бобирнома»нинг энг муҳим воқеаларини ҳеч ўзгартирмасдан олдик. Инглизча таржимадаги каби ўзига хос ҳикоя услуби деярли ҳамма жойда сақланган ва айниқса Ҳиндистон тасвири, Бобирнинг хатлари ҳамда фармонлари жуда тўғри берилган. Дарҳақиқат, чиғатой-турк тилидан инглиз тилига ва ундан немисчага таржима қилинган асарда миллий колорит бирмунча йўқолиши керак эди; бироқ оригиналнинг инглизчага тўғри таржима қилинганлигига инглиз муҳаррирининг далолати биз учун асос бўлди.

---

¹ Julius von Klaproth. Archiv für asiatische Literatur, Geschichte und Sprachkunde, I. Band, St. Petersburg, 1810, SS. 101—102.

Шунга кўра биз ўз таржимамизни инглиз тилидаги вариантыга мумкин қадар яқинлаштиришга интилиб, ўқувчи кўнглида унинг тўғрисида «таржимадан қилинган таржима... Бинобарин, унда оригиналнинг миллий колорити сақланиб қолмаган», деган хулоса пайдо бўлмаслигига интилдик»¹.

Албатта, бир мақолада «Бобирнома»дай асар таржимасини атрофлича кўриб чиқиш ва баҳолаш амри маҳол. Шунинг учун ҳам бу ўринда Клапрот қаламига мансуб бўлган Фарғона вилоятининг немис тилидаги тасвири ҳамда шу ўринларнинг Кайзер таржимасида қандай акс этганлигини кўриб чиқамиз.

Оригиналда ўқиймиз:

«Тенгри таолонинг инояти бирлан ва ҳазрати он Сарвари коинотнинг шафоати бирлан ва чаҳориёри босафоларнинг ҳиммати бирлан сешанба куни рамазон ойининг бешида тарих саккиз юз тўқсон тўққизда Фарғона вилоятида ўн икки ёшда подшоҳ бўлдим». (59-бет)

Энди шу гапнинг немис тилига қай йўсинда ўтганлигини кўрамиз.

Клапрот шундай таржима қилган:

«Im Namen des Hochgelobten! Dank sei Gott dem Allerhöchsten, durch dessen Hülfe, und durch die des bei ihm fürbittenden, reinen Propheten, der die Freude aller Erschaffenen ist, ich Sonntags am dritten des Monats Ramdhan im Jahre 899 (d. h. 7. Juni 1494) Padschah von Ferghanah, im zwölften Jahre meines Alters, geworden bin» (103).

Яъни, «Тангрининг инояти бирлан, ҳаммадан юқорида турган олло-таолонинг марҳамати ва ёрдами бирлан 899 (7 июнь 1494) йилда якшанба куни рамазон ойининг учида ўн икки ёшимда Фарғонанинг подшоҳи бўлдим».

Клапрот ҳар бир сатрнинг, ҳар бир сўзнинг маъносини таржимада тўлиқ бера олган, лекин «рамазон ойининг учида», «якшанба куни» — яъни сешанбанинг — якшанбага айланиши эса таржимоннинг тил билмаслигидан эмас, балки у таржима қилган манбада шундай берилганлигидан келиб чиққан.

---

¹ Denkwürdigkeiten des Schir-Eddin Muhammed Baber, Keisers von Hindustan. Leipzig, 1828, S. IV—V.

Буни Кайзер шундай таржима қилган:

Zwölf Jahre alt, wurde ich im Monat Ramzan des Jahres
899 (1494 n. Z.) König von Ferghana (72).

Бу гапни яна ўзбекчага таржима қилинса, «899 йилнинг рамазон ойида 12 ёшда Фаргонанинг подшоҳи (қироли) бўлдим» деган жумла пайдо бўлади. Ўз-ўзидан кўриниб турибдики, оригиналнинг мазмуни тўлиқ берилгани йўқ. Аммо Кайзерни ҳам айблаб бўлмайди, чунки бунга у фойдаланган инглизча манбанинг дастлабки икки саҳифаси йўқлиги сабаб бўлгандир.

Бобир табиат кўринишлари ва айрим жойларнинг тасвирини чизар экан, ана шу объектларнинг бирор муҳим томонини алоҳида ажратиб кўрсатиш учун муболағадан ҳам усталик билан фойдаланади. Чунончи, Андижон қирғовулнинг семизлигини таърифлаб, «Андоқ ривоят қилдиларким, бир қирғовулнинг ускунасини тўрт киши еб тугата олмайду», деб муболаға қилади. Бундай муболағалар асарда тасвирланаётган жой ва ҳаёт манзараларининг бирор томонини бўрттириб кўрсатишга ва ўша жойнинг бирор хусусиятини образли гавдалантиришга ёрдам беради.

Бобир Андижонни шундай таърифлайди:

«Арки жануб тарафида воқия бўлбтур. Тўққиз тарнов сув кирар. Бу ажабтурким, бир ердан ҳам чиқмас. Қалъанинг гирдо-гирди тамом маҳоллоттур. Бу маҳалла била қалъага фосила ушбу хандақ ёқасидоғи шоҳроҳтур. Ов қуши доғи кўп бўлур, қирғовули беҳад семиз бўлур. Андоқ ривоят қилдиларким, бир қирғовулнинг ускунасини тўрт киши еб тугата олмайду. Эли туркдур. Шаҳр ва бозорисида турки билмас киши йўқтур. Элининг лафзи қалам била росттур... Юсуф Хожаким мусиқида машҳурдур, Андижонийдур. Ҳавосини уфунати бор. Кузлар эл безгак кўп бўлур» (60).

Шу парчадаги мазмун таржимада бирмунча дуруст берилган бўлса-да, миллий ўзига хосликни ифодаловчи баъзи сўзлар, жумладан, «тўққиз тарнов сув» — «nein Kanäle» — тўққиз канал деб берилганлиги ва «элининг лафзи қалам била росттур» жумласининг ташлаб кетилгани оригиналнинг услубий ўзига хос шираси ҳамда тароватини анча пасайтирган.

Ҳар ҳолда Кайзер таржимада аниқликка интилади.

Клапрот таржимаси эса оригинал мазмунига у қадар мувофиқ келмайди. Масалан, у «тўққиз тарнов сув кирар» жумласини «шаҳарда тўққизта ҳовуз ва водопровод бор», «Бу ажабтурким, бир ердин ҳам чиқмас»ни «Ҳаммасининг манбаи ҳар жойда» (яъни, ҳар жойдан чиқади) деб, «қирғовул»ни «бургут», «кузлар эл безгак кўп бўлур»ни «кўз касалликлари» дея ўгириб, асл нусхадан анча йироқлашиб кетади. Қарангки, таржимада биргина сўзнинг нотўғри берилиши натижасида китобхон бир халқ тўғрисида бутунлай чалкаш тасаввурга эга бўлиши ҳам мумкин экан: «қирғовул» сўзининг таржимада «бургут» деб берилиши немис китобхонида, демак, ўзбеклар бургут гўшти ер экан-да, деган фикр уйғотиши табиий.

Бобир тасвирланаётган нарсаларни содда, лўнда ва ихчам қилиб ёзади. Қўшма жумлалари ҳам осонликча бўлақларга ажраб кетади. У ортиқча сўзларни қўллаб ўтирмасдан, сўзларни чертиб, танлаб ишлатади. Мана бир мисол. «Ошлиғи вофир, меваси фаровон, қовун ва узуми яхши бўлур. Қовун маҳалида полиз бошида қовун сотмоқ расм эмас. Андижоннинг ношпотисидан яхшироқ ношпоти бўлмас. Мовароуннаҳрда Самарқанд ва Қеш қўрғонидин сўнгра мундин улуғроқ қўрғон йўқтур» (60). Шу парчанинг немисча таржималари билан танишайлик:

Кайзер таржимаси:

Feld und Baumfrüchte gedeihen hier im Überfluß, Weintrauben und Melonen sind ausgezeichnet gut und häufig, und letztere werden zur Zeit der Reife an den Beeten gar nicht verkauft. (d. h. Vorübergehende können umsonst essen soviel sie wollen). Nach den befestigten Städten Samarkand und Kesch, ist Andejan die ansehnlichsten in Maweralnahr. (73).

Клапрот таржимаси:

Lebensmittel sind dort im Überfluss und Früchte in großer Menge vorhanden, unter denen sich vorzüglich die Melonen und Weintrauben auszeichnen. Besonders werden die ersten nirgends so wohlschmeckend gefunden als bei Andadshan, allein es ist sehr streng verboten sie zu verkaufen, ehe sie reif geworden sind.— Ausser Samarkand und Kasch, ist in ganz Mawara — an — nahar keine größere Hauptstadt als Andadshan. (104).

Бу ўринда Қайзер оригиналнинг руҳини ва миллий колоритини сақлаган ҳолда анча дуруст таржима қилган, айниқса, «Қовун маҳалида полиз бошида қовун сотмоқ расм эмас», деган гапни «Қовун маҳалида полиз бошида қовун сотилмайди», дея таржима қилиб ва яна қавс ичига «Йўловчилар қовундан хоҳлаганларича еб ўтиб кетишлари мумкин», дея изоҳ киритиб, миллий ўзига хосликни жуда яхши акс эттира олган. Лекин нима учундир «Андижон ношпотисидин яхшироқ ношпоти бўлмас» деган гапни таржима қилмасдан ташлаб кетган.

Қлапрот таржимасида эса миллий колорит ҳам, оригиналнинг шираси ҳам йўқолган, чунки у «ношпоти» сўзини «қовун» деб, «қовун маҳалида полиз бошида қовун сотмоқ расм эмас» деган гапни «Қовун сотиш қаттиқ тақиқланади» тарзида ағдарган. Бундан ташқари, баъзи географик жой номларини, яъни Кешни «Қаш», Андижонни «Андаджон» деб нотўғри берган.

Қези келганда шуни айтиб ўтиш керакки, Қайзер инглизчадан ўгирган бўлса-да, унинг таржимаси аслига бирмунча яқин бўлиб, таржима талабларига кўпроқ жавоб беради. Баъзи бир сўзларнинг нотўғри таржима қилинганлигини эса воситачи инглиз тили таъсири натижасида юз берган деб тушунмоқ керак.

Умуман, немис тилига қилинган таржималари қандай бўлишидан қатъий назар, «Бобирнома» XIX асрнинг бошларидаёқ немис ўқувчиларида катта қизиқиш уйротган, халқнинг эътиборини жалб қилган эди.

ИККИ ОЛАМ ЮКИ

Ўзбек таржимачилиги сўнгги йилларда салмоқли ютуқларни қўлга киритмоқда. Унинг ўсиш суръати ва муваффақиятларини мамнуният билан қайд қилган ҳолда, ҳал қилиниши зарур бўлган ишлар, муаммолар ҳам анчагина эканлигини унутмаслик керак.

Тўғриси айтганда халқимизнинг ҳақиқий маънавий мулкига айланган дурдона таржималар ҳамон чуқур анализ қилиниб, «мағзи чақилгани», асл баҳосини ололгани йўқ. Йиллар ўтса-да, моҳир таржимонларнинг бой тажрибаси ўрганилгани, умумлаштирилгани йўқ, улар ҳақида алоҳида тадқиқотлар, монографиялар яратилмаётир. Шу билан бирга, негадир устоз таржимонларимиз ҳам ўз тажрибалари, ижод «сирлари» ҳақида кам ёзишади.

Ижоди ҳар жиҳатдан ўрганишга лойиқ ва ибратли бўлган устоз таржимонлардан бири — Мирзакалон Исмоилий дир. Адибнинг бадиий таржима борасидаги катта хизматлари эътироф этилса-да, бироқ унинг бу борадаги маҳорати ҳали етарли ўрганилмаган.

Маълумки, М. Исмоилий рус ва ғарб классикларининг жами 200 дан ортиқ асарини ўзбекчаштирган. Адибнинг бадиий таржима соҳасидаги бой тажрибаси ва етук маҳорати ўзбек тилидаги «Анна Каренина» романида яққол намоён бўлади.

Улуғ рус ёзувчиси Л. Н. Толстой асарларини муваффақиятли таржима қилиш учун биргина тажрибанинг ўзи етарли эмас, албатта.

«Таржимачиликнинг ўйдим-чуқур йўлларида кўп ўтдим, таржимон зиммасидаги бурчни икки олам юки деб тушунаман. Толстой асарларининг таржимон олдидан туғдирадиган қийинчиликлари яна ҳам мураккаб»¹,— деб ёзади М. Исмоилий.

Хўш, М. Исмоилий ана шу мураккабликларни, «одам боласининг қўлидан келмайдиган даражада қийин» (ўша мақола) бўлган жумбоқларни қандай ҳал қилган?

Маълумки, «Анна Каренина» фақат оилавий эмас, балки ўткир социал, психологик романдир. Езувчи бош қаҳрамонлар тақдирини ўз замонасидаги мураккаб ижтимоий жараёнлар билан боғлиқ ҳолда тасвирлайди.

Таржимон ҳар бир қаҳрамон характери мантиқини тўғри белгилаши, ундаги етакчи хусусиятларни англаб олиши айниқса муҳимдир. Мутаржим шунчаки текстни эмас, балки текст ортидаги оригинал автори кўзда тутган бутун бир жонли ҳаётни, образлар дунёсини гавдалантириши лозим. Ана шундагина оригинал асар ўқувчига қай даражада таъсир қилса, таржима ҳам шундай таъсир қилади.

Ўзбек тилидаги «Анна Каренина»ни ўқиганда таржимонга қаҳрамонларнинг характери, тақдири, эътиқоди, ички дунёсигина эмас, балки уларнинг барча хатти-ҳаракатлари, майда-чуйда қилиқлари-ю гапириш ва фикрлаш тарзигача яхши таниш бўлганлиги маълум бўлади. Гўё қаҳрамонларнинг ўзлари таржимонга йўл кўрсатиб тургандай... Бунга эришиш осон иш эмас, албатта.

«Анна Каренина» типидagi романлар таржимасида мутаржим дуч келадиган энг катта муаммолардан бири — тизма-тизма бўлиб келувчи узун жумлаларни («период») ўзбекчага ағдариш масаласидир. Бу жумбоқ ўз вақтида катта баҳсларга сабаб бўлган, таржимонларнинг 1958 йилда Олмаотада бўлиб ўтган Бутуниттифоқ кенгашида ҳам бу ҳақда жиддий мулоҳазалар билдирилган эди.

Бошқа-бошқа тил системаларига мансуб бўлган рус ва ўзбек тилларининг синтактик табиати бир-биридан жиддий фарқ қилади. Таржимада эса, маълумки, жумла қурилиши таржима қилинаётган тилнинг қонун-қоида-

---

¹ Мирзакалон Исмоилий. Улуғ устод. «Гулистон», 1978, № 9. 20-бет.

ларига бўйсунди. Бу жумбоқ узоқ вақтгача рус классикларидан туркий тилларга таржима қилувчи мутаржимларнинг бошини қотириб келди.

М. Исмоилийнинг таржимонлик фаолиятида ҳам бу жараёни кузатиш мумкин. «Сўна» (1934, 1936, 1956), «Тирилиш» (1933, 1939), «Замонамиз қаҳрамони (1941) романлари таржимасини кўздан кечирсак, М. Исмоилийнинг «период» масаласини ҳал қилишда анча жиддий изланганини кўрамиз.

А. П. Чехов Шчукинга ёзган хатида «Толстойнинг тилига эътибор қилганмисиз? Катта-катта тизма гаплар, улар бир-бирининг устига минди-минди бўлиб кетган. Буни тасодифий ҳол, нуқсон деб ўйламанг. Бу санъатдир, бинобарин, унга меҳнат қилиш билангина эришиш мумкин» дейди.

М. Исмоилий Толстойнинг мураккаб услубини таржимада акс эттираркан, рус тилидан кўр-кўрона нусха кўчирмайди. Русча жумла қурилишига тақлид қилмайди. У аввало ўзбек тилининг бой ички имкониятларидан самарали фойдаланади. Шу тариқа адабий тилимизга янгича услубий йўналишлар, янгича иборалар, ифода воситаларининг сингишида воситачилик қилади.

М. Исмоилий оригиналнинг хилма-хил услуб қирралари, сероҳанглигидан тортиб то айрим сўз ва ибораларнинг муқобил вариантларини қидириб топишгача бўлган барча муаммоларни асосий композицион марказ — бош ғояни гавдалантиришга хизмат қилдиради.

Романнинг дастлабки саҳифаларида Аннанинг ҳамма ҳам бир қарашда пайқаб ололмайдиган беқиёс аёллик жозибаси, юксак, бой маънавий дунёси зўр бир маҳорат билан берилганини кўрамиз:

«Анна непохожа была на светскую даму или на мать восьмилетнего сына, но скорее походила бы на двадцатилетнюю девушку по гибкости движения, свежести и установившемся на ее лице оживлению, выбивавшему то в улыбке, то во взгляде, если бы не серьезное, иногда грустное выражение ее глаз, которое поражало и притягивало к себе Кити. Кити чувствовала, что Анна была совершенно проста и ничего не скрывала, но что в ней был другой какой-то, высший мир недоступных для нее интересов, сложных и поэтических»¹.

¹ Лев Толстой. Анна Каренина. Изд. «Мектеп». Фрунзе, 1968; стр. 79. (Бундан кейин бети кўрсатиб борилади.)

«Анна кибор жамиятга мансуб хонимга ёки саккиё ёшли ўғилнинг онасига ўхшамас эди, агар Қитини ҳайратга солган ва уни ўзига жалб қилган кўзларининг жиддий, баъзан эса маҳзун ифодаси бўлмаса, у ўзининг эпчиллиги, сўлимлиги, гоҳ қарашлари, гоҳ табассум-ла ёришиб кетадиган юзидаги латофати билан кўпроқ йигирма ёшли қизга ўхшаб кетарди. Кити Аннанинг ниҳоятда содда эканлигини ва ҳеч нарса яширмаслигини, лекин унда Кити муяссар бўла олмайдиган бошқа бир олам — мураккаб ва шоирона латофат борлигини сезар эди»¹.

Ўзбек китобхони ҳам энди Аннадаги ана шу латофат сеҳрига асир бўла бошлайди. Аннанинг кейинги тақдирини қизиқиб, ҳаяжон билан кузатади. Шуниси диққатга сазоворки, асар бошланишидаёқ Аннадаги ўша жозоба билан параллел равишда қандайдир фожиали бир руҳ, оҳанг ҳам садо бериб турадики, бу оқибатда қаҳрамонни ҳалокатга маҳкум этган сабаблар билан боғлиқ эди. Бу нозиклик ҳам илк пардаларданоқ таржимон томонидан сезгирлик билан илганган:

«Анна улыбалась, и улыбка передавалась ему. Она задумывалась, и он становился серьезен. Какая-та сверхъестественная сила притягивала глаза Кити к лицу Анны. Она была прелестна в своем простом черном платье, прелестны были ее полные руки с браслетами, прелестная твердая шея с ниткой жемчуга, прелестны вьющиеся волосы расстроившейся прически, прелестны грациозные легкие движения маленьких ног и рук, прелестно это красивое лицо в своем оживлении; но было что-то ужасное и жестокое в ее прелести» (91).

«Анна жилмаяр, бу жилмайиш дарҳол Вронскийнинг чеҳрасида ўз аксини топарди. Анна ўйга толса, у ҳам жиддий бўлиб қоларди. Аллақандай ғайритабий бир куч Китининг кўзларини Аннанинг юзига қарашга мажбур қиларди. Анна шу оддий, қора кўйлагиди жуда гўзал эди. Билагозуқлар тақилган момиқ билаклари гўзал, марварид шодаси тақилган бўйни гўзал, тўзғиб кетган сочларининг жингалак толалари гўзал, жажжи оёқ ва қўлларининг латиф, майин ҳаракатлари гўзал,

---

¹ Лев Толстой. Анна Каренина. Биринчи китоб. Т., 1961, 93-бет. (Бундан кейин китобларнинг бети кўрсатиб борилади.)

яшнаб турган хушрўй юзи гўзал эди. Лекин унинг бу гўзаллиги мудҳиш, унда аллақандай бағри тошлик бор эди» (биринчи китоб, 108- бет).

Таржимада муқобиллар узукка қўйилган кўздай! Жумлада ҳеч қандай зўриқиш сезилмайди, равон ўқилади. Айниқса бу ерда маънони кучайтириб, таъкидлаб келаётган оҳанг яхши берилган!

Анна характеридаги етакчи хусусиятлар шу тариқа очила боради. У ўша чиркин жамиятда, ифлос муҳитда, оила, никоҳ ҳақидаги бемаъни қонунлар қуршовида ўз бахти, идеали учун курашади. Вронский билан учрашмасдан олдин у бу пинҳоний туйғуларни, бахтга ташналикни кўнглининг энг туб-тубига кўмиб ташлаганди. Мана энди у туйғулар жунбишга келди. Шунинг учун ҳам Вронский билан бўлган илк мулоқотларидан кейин поездда кетаркан, «ўқиш», яъни бошқа одамлар ҳаётини кузатиб бориш ҳушига ёқмас эди. Ҳаммадан бурун ўзининг кўпроқ яшагиси келарди. Шунинг учун ҳам бахтга ташна Анна ўзини «олдига овқат қўйилган оч кишидайман», дейди. Шунинг учун ҳам у оқибат ўзининг «тирик, жонли хотин эканлиги»ни, «муҳаббатга ташна эканлиги»ни англаб исён кўтаради.

М. Исмоилий талқинидаги Анна ана шундай аёлдир!

Маълумки, ҳақиқий санъат намунаси бўлган бадий асарларда қаҳрамонлар характери бир-бирига таъсир этиб, ўзаро бир-бирини тўлдириб боради. Бу жиҳатдан Вронский ва Каренин образларини кузатиш мароқли.

Вронский — юксак кибор жамиятига мансуб киши. У маълум маънода ўз тоифасидан юқори кўтарилса-да, аммо охиригача изчиллик кўрсата олмайди. Инсон сифатида Анна билан таққослаганда Вронский анча майда одам.

Таржимада Вронский характеридаги ана шу етакчи хусусиятлар тўғри акс этган.

Каренин образи талқинида ҳам таржимон эришган ютуқлар яққол кўринади. Мутаржим қаҳрамоннинг характер мантиқидан келиб чиқиб, унинг ўзига хос гапириниш манераси, фикрлаш тарзини маҳорат билан ўзбекчалаштирган.

Каренин нутқидаги расмиятчилик, совуқлик ва худписандлик яқин одамлари билан бўлган муносабатига ҳам қуюқ соя ташлаб туради. У ўғли Серёжага худди бегонага гапиргандай «молодой человек»—«йигитча»

деб мурожаат қилади. Ёки унинг Анна билан бўлган мана бу суҳбатини олайлик:

— Я хочу предостеречь тебя в том,— сказал он тихим голосом,— что по неосмотрительности и легкомыслию и ты можешь подать в свете повод говорить о тебе. Твой слишком оживленный разговор сегодня о графом Вронским (он твердо и с спокойною расстановкой выговорил что имя) обратил на себя внимание (159).

— Мен сени шу хусусда огоҳ қилиб қўймоқчиманки,— деб мунгли товуш билан сўз бошлади. у,— эҳтиётсизлик ва енгилтаклик орқасида сен ўзингни киборлар жамиятида гап-сўзга қолдиришинг мумкин. Бугун граф Вронский билан (бу номни қаттиқ овоз билан чертиб-чертиб гапирди) қилган ҳаддан зиёд дилкашлигинг (таъкидлар бизники — Ш. О.) бутун мажлисининг диққатини ўзига жалб этди (1- китоб, 189- бет).

Таржимоннинг топқирлиги таъкидлаб кўрсатилган сўзлардагина кўринмайди. Аввало, Карениннинг бутун қиёфаси ўз нутқида мана мен деб турипти. У хотинини шунчаки рашк қилганидан огоҳлантираётгани йўқ. Каренин хотини гап-сўз бўлса, обрўсига, жамиятда эгаллаб турган мартабасига путур етишидан қўрқади. Шу тариқа таржимон китобхонни қаҳрамон характеридаги муҳим бир тафсилот билан таништиради. Охир-оқибат китобхон Каренин дарҳақиқат «инсон эмас, машина, машина бўлганда ҳам заҳар сочиб турадиган машина» (1- китоб, 245- бет) эканига ишонади.

Л. Н. Толстойнинг даҳо санъаткор сифатидаги муҳим фазилатларидан бири — унинг ўткир психолог экани, қаҳрамонлар ички дунёсини юксак маҳорат билан тасвирлай олиш маҳоратидир. Улуғ адиб ижодидаги бу хўсусиятни биринчилардан бўлиб Н. Г. Чернишевский пайқаган эди:

«...граф Толстойни — психик процесснинг ўзи, унинг формалари, унинг қонунлари, аниқ термин билан айтадиган бўлсак, руҳ диалектикаси (таъкид бизники — Ш. О.) ҳаммадан кўпроқ қизиқтиради»¹.

Балки шунинг учундир, Толстой қаҳрамонлари кўпинча рисоладаги образларга, классификацияларга, «қолип»ларга тўғри келмайди. Шунинг учундир биз

---

¹ Н. Г. Чернишевский. Танланган адабий-танқидий мақолалар. Уздавнашр, Т., 1956, 327- бет.

«базаровчилик», «обломовчилик»ни биламизу, «безуховчилик», «лсвинчилик»ни билмаймиз. Толстой қаҳрамонлари шу қадар жонли, динамик образлар.

«Толстой ҳар қандай воқеа ё ҳодисага қалам ураве-радиган воқсанавис эмас, у инсон қалбидаги энг мурак-каб туйгуларни таҳлил қилади. Шунинг учун ҳам қаҳра-монлари изланувчан, дилга яқин, бутун борлиғи билан ҳаракатдаги, барҳаёт инсонлар. Толстой ижодида инсон қалбининг бутун зиддиятлари акс этган»,— деб ёзади М. Исмоилий юқоридаги мақоласида.

«Анна Каренина»нинг ўзбек тилида муваффақиятли чиқишини таъминлаган муҳим омиллардан бири — тар-жимоннинг Чернишевский айтган ўша руҳ диалектикаси-ни яхши очиб беролганидир.

Албатта, «Анна Каренина» типидagi катта ва мурак-каб асарлар таржимасида баъзи бир камчиликларнинг учраши табиий. Таржима сифатини эса ана шундай ай-рим камчиликлар, тасодифий эҳтиётсизликлар белги-ламайди. Мутаржим асар ғоясини, қаҳрамонлар харак-терини тўғри талқин қилганми, ёзувчи услубини берол-ганми, оригиналнинг ғоявий-бадий қимматини сақлаб қолганми — ана шу нарсалар муҳимдир.

М. Исмоилий «Анна Каренина» таржимасида ана шу муҳим проблемаларни ижобий ҳал қилган. Шунинг учун ҳам бу асар умрбоқий таржималардан ҳисобланади.

Л. Н. Толстой юбилеи муносабати билан улуг ёзув-чининг беш томлик асарлари Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида ўзбек тилида чоп этил-моқда. Ана шу нашрга киритилаётган «Анна Каренина» романини М. Исмоилий яна бир карра жиддий кўриб чиқиб, таржимага янгидан сайқал берди.

Зеро, буюк асарлар таржимаси устидаги ижодий иш сира тўхтамайди. Оригиналга яқинлашиш эса узлуксиз давом этадиган жараёндир.

МУНДАРИЖА

Назария ва танқид

<i>Пьер Француз Кайе</i> (Париж). Қутлуғ мақсадга камарбаста	4
<i>Сергей Баруздин</i> (Москва). Бадний таржимага бугунги талаб	8
<i>Асқад Мухтор</i> . Мураккаб санъат	18
<i>Байрам Хорун ўғли Тоҳирбоев</i> (Боку). Таржимашунослик фанининг назарий илдизлари	23
<i>Комилжон Жўраев</i> . Мушфиқ инсон, фидойи олим	34
<i>Юрий Левин</i> (Ленинград). Нима бирламчи?	37
<i>Гайбулла Саломов</i> . Бадний таржимада услубий-миллий ўзига хосликни қайта яратиш проблемаси («Рамайна», «Декамерон»)	50
<i>Нажмиддин Комилов</i> . Фирдавсийнинг шеърий қарвони	89
<i>Ёқубжон Исҳоқов</i> . Зуллисонайлик ва таржима (Садриддин Айнӣ ижоди мисолида)	121
<i>Султонмурод Олимов</i> . Маснавий таржимасида радиф	132
<i>Зуҳриддин Исомиддинов</i> . «Алдоқчи сўзлар» билан баҳс	154

Ҳаёт — адабиёт — таржима

<i>Комил Яшин</i> . Шарқ шеърятининг фидойиси	176
<i>Чингиз Айтматов</i> . Манасдай забардаст ижодкор	180
<i>Мирзакалон Исмоилий</i> . Менинг дорилфунуним	185
<i>Сергей Иванов</i> (Ленинград). Туяқнинг қуюқ маъноси	191
<i>Жан Грива</i> . Қардошлик каломи	199
<i>Нинель Владимирова</i> . Ойбекнинг таржимонлик манераси хусусида	201

Шингил тадқиқотлар

<i>Пирмат Шермухамедов, Маҳкам Маҳмудов, Тўрабой Искандаров</i> «Мен ҳақиқатни севардим...»	208
<i>Қудрат Мусаев</i> . Нутқий ифодада аниқлик	221
<i>Пошали Усмон ўғли</i> . Таржима ва талқин	234
<i>Султонмурод Олимов</i> . Иккинчи ташриф	246
<i>Сувон Мелиев</i> . Таржима ва фалсафий маъно	252
<i>Абдулла Матёқубов</i> . «Тилимни найга жўр этдинг...»	261

Сафо Очилов. Гейне даҳоси	, 272
Самад Азимов. Садриддин Айний асарлари немисча таржималарда	, 282
Ғулом Хўжаев. Олмон ўлкасида	, 289
Шодмонбек Отабоев. Икки олам юки	, 295

На узбекском языке

ИСКУССТВО ПЕРЕВОДА

Сборник статей

Пятая книга

Редактор *Т. Алимов*

Рассом *В. Ремиев*

Расмлар редактори *В. Немировский*

Техн. редактор *Э. Саидов*

Корректорлар: *О. Турдидекова, С. Тоҳирова*

ИБ № 968

Босмахонага берилди 12. 02. 80 Босишга рухсат этилди 3. 12. 80. Р 09259. Формати 84×108¹/₃₂. Босмахона қоғози № 1. Адабий гарнитура. Юқори босма. Шартли босма л. 15,96. Нашр л. 15,06. Тиражи 5000. Заказ № 240. Баҳоси 1с. 30т.

Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 700129, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитетининг Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бириктирилган корхонаси қарашли 2-босмахона. Янгийўл ш., Самарқанд кўчаси, 44, 1980 й.